

288943
2

ივ. ჯავახიშვილი

ქართული საგარეოს ისტორია

მეხუთე ტომი

ქართლისა და კახეთის ვაჭრობა

თბილისი
1928

ივ. ჯავახიშვილი

ქართული საგარტლის ისტორია

მეორე კირველი

დავითასის უნივერსიტეტის გამტყემა

ტფილისი

1928

შ.ბ. 2019 - 12488

მ. კ. 88948

2

~~15864~~

დაიბეჭდა ტფილისის უნივერსიტეტის პედაგოგიური
ფაკულტეტის საბჭოს დადგენილებით.

მდივანი: დოც. ს. ყაუხჩიშვილი.

ს. ს. შ. უ. ს. პოლიგრაფტრესტის 1-ლი სტამბა. პლენან. პრ. № 91.

3/V.—27. შეკვ. № 857. მთავარლ. № 684 ტირ. 1500.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

წინასიტყვაობა V

კარი პირველი: ზოგადი ცნობები

თავი პირველი: სამართლისა და სამართლის ძეგლის აღმნიშვნელი ტერმინები 2

კარი მეორე: ქართული სამართლის წყაროები

თავი პირველი: საეკლესიო სამართლის ძეგლები 19

§ 1. მსოფლიო კრებების კანონმდებლობა (19—30). — § 2. ეფთვიმე მთაწმიდელის ნაშრომები და სარედაქციო მუშაობა ამ სფეროში (30—38). — § 3. საქართველოს ადგილობრივი კრებების ძეგლები: A. რუის-უბნისის 1103 წ. კრების ძეგლის წერა (39—46); B. 1263 წ. ახლო დროის საქართველოს საეკლესიო კრების მოხსენება და დადგენილება (46—50); C. „სამართალი კათალიკოზთა და კრებისა მიერ“ (50—57); D. 1767—8 წ. განჩინება (57—58). — § 4. საქართველოს ეკლესიის უპირატესობათა სიმტიცის წიგნები (58—60). — § 5. მონასტრების წესი და განგებანი (60—62).

თავი მეორე: საერო კანონმდებლობის ძეგლები 62

ნაწილი I. სახელმწიფო სამართლის ძეგლები: A. „გარიგება კელმწიფის კარისა (62—68); B. „წესი და განგება მეფეთა კურთხევისა“ (68—73); C. დასტურლამალი (73—81).

ნაწილი II: სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის წყაროები: § 1. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის ნაწყვეტი (82—93). — § 2. „ძეგლის დადება“ გიორგი ბრწყინელისა (93—104). — § 3. ბექა-აღბულას სამართლის წიგნი (104—112). — § 4. ვახტანგ VI-ის კოდიკონი ბექა-აღბულას სამართლის წიგნის ბოლოში შეტანით დართული კანონების შესახებ (112—116). — § 5. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი და კოდიკონი (116—124). — § 6. ერეკლე მეფისა და გიორგი XII-ის დროის სახელმწიფო, სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ძეგლები (124—130). — § 7. ზოგადი მოძღვრება ადამიანის ბუნებასა და კანონმდებლობაზე (130—133).

კარი მესამე: საქართველოს საელმწიფო და
სოციალური წესწმობილება (I ს. ქ. წ.—VII ს. ქ. წ.)

თავი პირველი: წყაროების ზოგადი დახასიათება	134
§ 1. ლენტი მროველის თხზულების და სხვა წყაროების ლირება (134—137).—§ 2. სტრაბონის ცნობა (137—138).	
თავი მეორე: მიწა-წყლის ერთეულები	139
თავი მესამე: მოსახლეობის ერთეულები	143
თავი მეოთხე: გვაროვნული წესწმობილება	147
§ 1. საგვარეულო წესწმობილება I ს. ქ. წ. (147—150).—§ 2. სოფლების დასახლებულობა გვაროვნებათა მიხედვით (150—151). —§ 3. საქართველოს იმდროინდელი საგვარეულო წესწმობილების პირველადობის საკითხი (152—157).—§ 4. ცოლქმრობისა და ქორ- წინების წესები საქართველოში (158—170).	
თავი მესამე: სახელმწიფო წესწმობილება	170
§ 1. მეფე და მეფის ხელისუფლების საფუძველი (170—174). —§ 2. მეფის ხელისუფლების უზუცესობით დამკვიდრების წესის და- მადასტურებელი ცნობები (174—183).—§ 3. მთავარსარდალი და უზუნაესი მსაჯული (183—184).—§ 4. საქვეყნოდ გამრიგე ხელის- უფალნი (184—188).	
თავი მამამხე: წოდებანი, სოციალური უთანასწორობა	188
საძიებლები	199
პირთა-სახელების საძიებელი (199—204). გეოგრაფიული სახე- ლების საძიებელი (204—207).—ტერმინების და გამონათქვამთა სა- ძიებელი (207—220).	
შემჩნეული კორექტურული შეცდომების გასწორება	221

წინასიტყვაობა.

ქართული სამართლის ისტორიის ერთადერთი მკვლევარი ნ. ურბნელი (ხიზანაშვილი) იყო, რომელსაც წარსული საუკუნის ოთხმოციანი წლებითგან მოყოლებული არა ერთი ქვეყით თავთავის ადგილას მოხსენებული მონოგრაფია ჰქონდა გამოქვეყნებული. მისი ღვაწლი ამ მხრივ თვალსაჩინოა. ნ. ურბნელი ნიჭიერი დამკვირვებელი იყო და მის ნაშრომებში ბევრი საგულისხმო გარემოება იყო გამოჩვენებული. მაგრამ ამ სფეროში მას არც მიმდევარი და არც გამგრძელებელი არ აღმოსჩენია.

ნ. ურბნელი იმ დროს რუსულსა და ყვროპულ მწერლობაში გაბატონებული სოციოლოგიური და შედარებითი სკოლისა და მეთოდის მიმდევარი გახლდათ, რომლის საუკეთესო წარმომადგენლებადაც რუსეთში პროფ. მაქსიმე. კოვალევსკი და პროფ. ლეონტოვიჩი რყვნენ. ამ ორ მეცნიერს თავიანთი კვლევა-ძიების საგნად სხვათა შორის კავკასია და ჩვენი ჩვეყანაც ჰქონდათ აღებული და მათი შრომების საერთო მიმართულების გავლენა ემჩნევა კიდევ ქართული სამართლის ისტორიის პირველ მკვლევარს.

რათგან ზემოდასახელებული ორივე რუსი მეცნიერი კავკასიელთა თანამედროვე ზნეჩვეულებებში პირველყოფილი სოციალური ცხოვრების კვალს ეძებდნენ, მთელს კვლევა-ძიების უუდიდესი ენერჯია ამ პირველყოფილობის ძებნაში ილევდა. ამის წყალობითვე მათი მიმდევარი ნ. ურბნელის ნაშრომებსაც ყურადღება ქართველ მთიელთა დაბალი უსულებრივი მდგომარეობისაკენ ჰქონდა მიპყრობილი და პირველყოფილობის ძიებისადმი მიდრეკილება ემჩნევა.

მაგრამ რამდენადაც „უკულტურო“ და უმწერლობო ტომთა და ერთა სამართლის შესასწავლად კვლევის ასეთი მეთოდი ერთადერთი შესაძლებელი გზა არის, იმდენად მრავალსაუკუნოვანი კულტურისა და მწერლობის მქონებელი ერის სოციალური ისტორიის შესწავლა მარტო ამ გზით უტყუარსა და ნაყოფიერ შედეგს ვერ მოგვცემს. ერის თანამედროვე ზნეჩვეულებათა სათანადოდ გამოყენებისათვის წინასწარ მათი ქრონოლოგიური განსაზღვრა არის აუცილებლად საჭირო და მარტო თვით იურიდიულ ძეგლებში დაცული ცნობებით დაკმაყოფილება არ შეიძლება. რაკი სამართლის წერილობითი

ძეგლები ყოველთვის შედარებით უფრო გვიან ჩნდება ხოლმე, ამიტომ მხოლოდ მათი საშუალებით უძველესი ხანის მდგომარეობის გამოკვლევა შეუძლებელია. სამართლის ისტორიის მკვლევარი ამის გამო ვალდებულია ყოველგვარი მასალებით ისარგებლოს, მათ შორის რასაკვირველია უპირველესად საისტორიო ძეგლებითა და საბუთებით. მ. კოვალევსკისა და ნ. ურბნელის ნაშრომების უმთავრესა და თითქმის ერთადერთ წყაროს კი სწორედ ვახტანგ VI-ის კოდიკონში დაცული სამართლის ძეგლები და სოციოლოგიური მასალები შეადგენდნენ. იმ საგულისხმო და უხვი ცნობების გამოყენება კი, რომელიც საისტორიო თხზულებებსა და სიგელ-გუჯრებში მოიპოვება, ფიქრად არ მოსვლიათ. ამასთანავე სათანადო ისტორიული და ფილოლოგიური მეთოდოლოგიის უცოდნელობის გამო ნ. ურბნელს ქართული იურიდიული ძეგლების ტექსტის კრიტიკული განხილვისა და აღდგენის საჭიროებისათვის ყურადღება არ მიუქცევია. ძველი ქართულის უცოდინარობა მას ზოგჯერ ძეგლის ტექსტის დედაზხრის სწორედ გაგებას უძნელებდა. ამასთანავე ევროპულ ენებზე სათანადო სამეცნიერო მწერლობის მისთვის მიუწოდომელობის გამო, ნ. ურბნელი იძულებული იყო ამ დარგის ღარიბი რუსული სამეცნიერო ლიტერატურით დაკმაყოფილებულიყო. ამის გამო რომისა, დასავლეთი ევროპისა, ბიზანტიისა და აღმოსავლეთის სოციალური წესწყობილებისა და სამართლის შესახებ მას სათანადო წყაროებით სარგებლობა არ შეეძლო, რომ ამ გზით ქართულ იურიდიულ დაწესებულებათა ჯეროვანი შეფასება შესძლებოდა. დასასრულ ნ. ურბნელის ნაშრომებს სათანადო ისტორიული პერსპექტივიც აკლდა: ქართული სამართლის ისტორიის კვლევა-ძიება უძველესი ხანითგან-კი არა, არამედ მე-XIV ს. ითვან, დაქვეითების ხანის ძეგლებით დაიწყო და ეს გარემოება მას სწორედ გეზის აღებას უძნელებდა.

მაგრამ ნ. ურბნელის მოღვაწეობის შეფასების დროს უნდა კარგად გვახსოვდეს, რომ მაშინ ქართული საისტორიო კვლევა-ძიებაც მეთოდოლოგიურად ძალიან დაქვეითებული იყო და არც წყაროების კრიტიკული შესწავლის და არც ტექსტის აღდგენისა და წესიერად გამოცემისა და ფილოლოგიური თარგმანების აუცილებლობის შეგნება არსებობდა. ისეთი საისტორიო სამეცნიერო დისციპლინების, როგორც ქართულ პალეოგრაფია, ანუ დამწერლობათა-მკოდნეობა და დიპლომატიკა, ანუ სიგელთამკოდნეობა, და სხვების ხსენება არ იყო. საქართველოს ისტორია იმ დროს უმეტესად ქართლის ცხოვრების მოთხრობის გამეორებითა და ზოგიერთ უცხო მწერალთა ცნობების დართვით კმაყოფილდებოდა. ასეთ პი-

რობებში სამართლის ისტორიის მკვლევარს რასაკვირველია იმაზე მეტი ვერც მოეთხოვება, რაც ნ. ურბნელმა შესძლო. პირიქით უნდა აღინიშნოს მისი ღვაწლი, რომ ასეთ მძიმე პირობებში და ხელშეწყობ გაარემოებთა უქონლობისა მიუხედავად თავისი სამსახურის მოვალეობით, ვითარცა სასამართლოს გამომძიებელს, პრაქტიკული საქმიანობით დატვირთულს, მას ქართული სამართლის ისტორიის მონოგრაფიული კვლევა ძიების ხალისივ ჰქონდა და ქართულ მაშინდელ ღარიბ საისტორიო მწერლობაში მანამდე ხელუხლებელი, სრულებით ახალი ასპარეზის შესწავლით ძვირფასი წვლილიც შეჰქონდა. ეს სხვებისათვისაც საუკეთესო მაგალითი უნდა ყოფილიყო და ნ. ურბნელის საქმეს ქართველ იურისტთა შორის გამგრძელებელი უნდა გამოსჩენოდენ, რომელთაც თანდათანობით ყველა ამ ზემოაღნიშნული ნაკლის გასწორება და შეესება შეეძლოთ. მაგრამ ეს იმედები არ გამართლებულა: ურბნელის გარდა არცერთ იურისტს ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლა თავის სპეციალობად არ აურჩევია. შესაძლებელია ეს გარემოება იმიტაც აიხსნებოდეს, რომ სამართლის ისტორიკოსი უნდა ერთსადაიმავე დროს იურისტიცა და ფილოლოგოს-ისტორიკოსიც იყოს, რაც რასაკვირველია იშვიათ შემთხვევას წარმოადგენს ხოლმე.

იმ ნაკლის თავითგან ასაცილებლად, რომელიც ნ. ურბნელის ნაშრომებს თანსდევდა, ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლა უნდა უძველესი დროითგან დაწყებულიყო ყველა ამისთვის გამოსადეგი მასალების გამოყენებით, სამართლის ძეგლების ტექსტის წინასწარი კრიტიკული შესწავლითა და პირვანდელი სახის აღდგენით, იურიდიული ძეგლი ქართული ტერმინოლოგიის ზედმიწევნითი მნიშვნელობის გამორკვევითა და ქართულ იურიდიულ დაწესებულებათა ბუნების გამორკვევის შემდგომ სხვა მეზობელ, გინდა შორეულ, მაგრამ ოდესმე საქართველოსთან დაკავშირებულ ერთა ასეთსავე დაწესებულებთან შედარებითი შესწავლით, ქართული ამა თუ იმ ინსტიტუტის წარმოშობილობის გასაგებადა და ღირებულების დასაფასებლად.

ამ მიზნის მისაღწევად ხანგრძლივი გულდასმითი მუშაობა იყო საჭირო ზემოდასახელებული გეგმისადა შიხედვით. წინამდებარე ნაშრომი „ქართული სამართლის ისტორია“-ც სწორედ ასეთ ხანგრძლივი მეთოდური მუშაობის ნაყოფს წარმოადგენს, რომლის ზოგიერთი ნაწილები ამ სტრიქონების ავტორს წინათაც ჰქონდა გამოქვეყნებული, მაგ. სოციალური ბრძოლისა და დემოკრატიული რეფორმების შესახებ მე-IX—XI ს. ქართულ ეკლესიაში 1904 წ. იყო

დაბეჭდილი (იხ. Журн. Мин. Нар. Прос. 1904 წ. № 2, განკ. 2, გვ. 358—372). 1905 წ. გამოვიდა პეტერბურგში მონოგრაფია „ძველი საქართველოს და ძველი სომხეთის სახელმწიფო წესწყობილება“ (ტ. I. რუს.), რომელიც უძველეს ხანას ეხებოდა, და ტფილისში „საქართველოს მეფე და მისი უკულების ისტორია“, რომელიც ჯერ გაზნეთ „ცნობის ფურცელ“-ში იბეჭდებოდა (1905 წ. №№ 28, 56, 60, 62 და 66.), ხოლო იმავე 1905 წ. (კალკე ამონაბეჭდადაც გამოიცა ქართულ სამონასტრო ცხოვრებაში სოციალ-ეკონომიური იდეალების გამო ატეხილ ბრძოლას ეხებოდა მონოგრაფია, რომელიც 1906 წ. გაზ. „ივერია“-ში დაიბეჭდა და ეწოდებოდა „ზნეობრივი მოძღვრების ისტორია საქართველოში“ (№ 10—13).

1907 წლისათვის უკვე დაწერილი მქონდა „ქართული სამართლის ისტორია“ უძველესი დროითგან მოყოლებული მე-XIII ს. დამდეგამდის, რომლის ბეჭდვა დაიწყო კიდეც 1909 წ. აღმანახში „ერი“ და მის გაგრძელებაში, მაგრამ ცენზურისაგან ორგანოს შეჩერების გამო შეწყდა. მოგწერო მხოლოდ ქართული იურიდიული ტერმინოლოგიისა და სამართლის წყაროების ისტორიული მიმოხილვისა და კრიტიკული გარჩევის შემცველი თავების დაბეჭდვა. შემდგომაც ამ დარგში მუშაობა შეუწყვეტილ გრძელდებოდა და ახალ-ახალი საკითხების შესწავლით „ქართული სამართლის ისტორიის“ შინაარსიც გრძელდებოდა და შემადგენლობაც იზრდებოდა. ამ ახალმოპოვებულ შედეგების შესახებ 18 იანვარს 1915 წ. წაკითხული მქონდა ტფილისში ლექცია „ქართული სამართლის ისტორიითგან“. 1917 წელს ქუთაისში კვლავ დაიწყო „ქართული სამართლის ისტორიის“ ბეჭდვა, რომელიც 1919 წ. შეცდომით I წიგნის სახელით გამოვიდა იმ დროს, როდესაც გამოცემულ ნაწილს ამ ისტორიის II წიგნის მხოლოდ პირველ, IX—XIII სს. საქართველოს სახელმწიფო სამართლის მოსახლეობისა და მოხელეობის შესახებ ცნობების შემცველ ნაწილს შეადგენდა. ფინანსური კრიზისისა და უქალაქობის გამო ამ შემთხვევაშიაც „ქართული სამართლის ისტორიის“ ბეჭდვა კვლავ შეწყდა. საქართველოში ტფილ. სახელმწიფო უნივერსიტეტის გახსნის შემდგომ ამ საგნის უნივერსიტეტში სავალდებულოდ ქვეყნის გამო ამ დარგში მუშაობა, რასაკვირველია, უნდა გაცხოველებულიყო, რათგან ქართული სამართლის ზოგადი კურსის წასაკითხავად ყველა საკითხები წინასწარ სათანადო სისრულით უნდა საფუძვლიანად შესწავლილი ყოფილიყო. ამის წყალობით ბევრი საკითხი, რომელიც წინათ, ან სრულე-ბით არ ყოფილა, ან მეტად მოკლედ იყო განხილული, გულდასმით

უნდა ყოფილიყო გამოკვლეული. ამით „ქართული სამართლის ისტორია“ შეივსო და საგრძნობლად გაიზარდა კიდევ.

ასეთ ხანგრძლივი დროისა, სხვაგან და სხვადასხვა პირობებში გაწეულწკვლევა ძიებას, რა თქმა უნდა, სრული ერთგვარობა არ ექნება იმისდა მიუხედავად, რომ მისი ავტორი ყოველნაირად ცდილობდა ასეთი ერთგვარობა დაეცვა.

რამდენიმე წიგნად განზრახული „ქართული სამართლის ისტორია“-ითგან ამ უმად მხოლოდ პირველი ორი წიგნი იბეჭდება, რომელთაგან პირველი წყაროების განხილვასა და უძველესი ხანის ისტორიის შეიკვას არაბთა შემოსევამდე, ანუ მე-VII ს. შუა წლებამდის. მეორე წიგნი — კიდევ ქართული სამართლის ისტორიის IX—XIII სს-ს ეხება და სახელმწიფო სამართალს, სისხლის სამართალს, სამოქალაქო სამართალსა და სასამართლოს წარმოებასაც შეიკვას.

ხოლო „ქართული სამართლის ისტორიის“ პირველ წიგნში მთავარი ყურადღება წყაროების განხილვასა და ტერმინოლოგიაზეა მიქცეული, რათან იგი დანარჩენი მოთხრობისა და თვით სამართლის ისტორიისათვის ნამდვილ საფუძველს წარმოადგენს: აქ გამორკვეულია ყოველი ძეგლის შედგენის დრო, პირობები, მიზნები და მოქმედების ასპარეზი, პირვანდელი ტექსტის სახე და დანაწილების წესები. სამართლის წიგნების ასეთმა დიფერირებითმა შესწავლამ ცხადყო, რომ ჩვენში იურიდიული ძეგლების შედგენისა და წერის ერთგვარი წესები ყოფილა, რომელთა ცოდნა ამიერითგან ამ ძეგლების დამახინჯებული ადგილების აღდგენას შეგვაძლებინებს.

თვით ქართული სამართლის ისტორიის უძველეს ხანა 1905 წ. დაბეჭდილთან შედარებით ახალი მასალების მიხედვით ხელახლად არის დამუშავებული. მაგრამ, ამ დროისათვის მასალების მეტისმეტი სიმცირის გამო, ბევრი საკითხი გამოურკვეველი რჩება.

თავდაპირველად განზრახული მქონდა, რომ პირველი და მეორე წიგნისათვის ქართული იურიდიული ტერმინოლოგიის ლექსიკონიც დამერთო ლათინური, ბერძნული, ფრანგული და გერმანული შესატყვისობით, მაგრამ რაკი დანარჩენ წიგნებშიც ასეთი მასალა ბლომად იქნება, ამიტომ ამგვარი ლექსიკონის სულ ბოლოში დართვა ვამჯობინე. ამასთანავე პირველსა და მეორე წიგნს დართული აქვთ იმდენად ვრცელი სარჩევი და ტერმინთა და სახელების საძიებლები, რომ მკითხველს ნაწილობრივ ლექსიკონისაც და საგნობრივი საძიებლის მაგიერობასაც გაუწყვევენ.

დაკვირვებული მკითხველი, რომელიც ამ ორ წიგნს გულდასმით გადაშინჯავს, დარწმუნდება, თუ რაოდენი შემოქმედებითი მუ-

-შაობა გაუწევია ქართველ ერს საუკუნეთა განმავლობაში სოციალური ცხოვრების ასპარეზზე, სამართლის სფეროშიაც. ამ ისტორიის მეორე წიგში, მეტადრე მის მეორე ნაწილში, რომელიც ამ ჟამად ჯერ კიდევ იბეჭდება, იგი თავისი თვალით დაინახავს იმ გაცხოველებულ მუშაობასა და შეუწყვეტელ ბრძოლას, რომელიც სახელმწიფოებრივ წესწყობილებაში და სოციალურ ცხოვრებაში წარმატებისა და სამართლიანობის მოსაპოვებლად სწარმოებდა. ქართული სამართლის ისტორია მეცნიერსაც და ჩვეულებრივ განათლებულ მკითხველსაც ბევრ საგულისხმოსა და საყურადღებო გარემოებას უშლის იგი თვალზე წინ. რასაკვირველია, მომავალში, როდესაც საქართველოში ამ დარგშიც სხვა მკვლევარნიც აღმოჩნდებიან და ეხლანდელის მსგავსად მკვლევარს ყველაფრის მარტო თითონ გამორკვევა არ მოუხდება, მაშინ ინტენსიური და უფრო გაღრმავებული მუშაობის წყალობით ამ სურათს უფრო მეტი მკაფიოებაც, ფერადოვნებაც და მეტი მიმზიდველობაც მიენიჭება. ამ ჟამად ისიც კარგი იქნება, თუ ეს ორი წიგნი მკითხველს ქართული სამართლის ისტორიის, ადამიანის შემოქმედების ამ საყურადღებო დარგის, შესწავლას გაუადვილებს. ყოველ მკითხველს უნდა ახსოვდეს მხოლოდ, რომ „ქართული სამართლის ისტორია“ ჰგულისხმობს, რომ მკითხველმა ქართველი ერის ზოგადი ისტორია უკვე იცის. ამას გარდა, თუ მას საისტორიო წყაროების შესახები ცნობები დასჭირდა უნდა მიჰმართოს ჩემ მონოგრაფიის („ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“) I წიგნს; „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“.

ჩემ თავს მოვალედ ვრაცხ გულითადი მადლობა მოვახსენოდოც. ს. ყ ა უ ხ ჩ ი შვილსა და ლექტ. ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს ი მ დიდი დახმარებისათვის, რომელიც ამ წიგნის ბეჭდვისთვის თვალყურისდევნებითა და კორექტურის გასწორებით გამიწიეს. საკუთარ და საგეოგრაფიო სახელების სარჩევი შედგენილია უნივერსიტეტთან დატოვებული ს. ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ი ს ა, ლევ. მ უ ს ხ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი ს ა, იასე ც ი ნ ც ა ძ ი ს ა და გ. გ ო ხ ა ლ ი შ ვ ი ლ ი ს მ იერ, რომელთაც იმ გვარადვე, როგორც უნივერსიტეტის გამოცემათა კორექტორს გ. ა თ ა ნ ე ლ ი შ ვ ი ლ ს ა გ რ ე თ ვ ე დ ი და დ ვ მ ა დ ლ ო ბ.

ივ. ჯავახიშვილი.

ტფილისს

1927 წლის 11 დეკემბერს.

ქარი პირველი.

ზოგადი ცნობები.

ქართული სამართლისა და საქართველოს სოციალური ისტორიის შესასწავლად საისტორიო ძეგლების გარდა, რომელთა მიმოხილვას მკითხველი ჩემს გამოკვლევაში „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ (იხ. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა, წიგნი I) იპოვის, განსაკუთრებული მნიშვნელობა სამართლის ძეგლებსა აქვთ. ამიტომ, სანამ საქართველოს სოციალური ისტორიის მოთხრობას შევუდგებოდეთ, უნდა წინასწარ ქართული სამართლის წყაროები განვიხილოთ. გამოვარკვიოთ თვითოეული მათგანის დაწერილობის თარიღი, შემდგენელისა, თუ შემდგენელთა ვინაობა, ძეგლების საერთო ხასიათი და პირვანდელი სახის გარეგანი, ტექნიკური თვისებები.

ხოლო რათვან სამართლის სფეროში, იმგვარადვე როგორც სახელმწიფოს ყოფა-ცხოვრებაში, ორი მთავარი უწყება მოქმედებდა, ერთის მხრით თვით სახელმწიფოს ხელისუფლებამ, მეორეს მხრით ეკლესიამ, ამიტომ სამართლის ძეგლებიც ორნაირი იყო, საეკლესიო და საერო კანონმდებლის ძეგლები არსებობდა. რამდენადაც მაშინ ეკლესიამ სახელმწიფო ყოფა-ცხოვრების ძლიერ ფაქტორად ითვლებოდა და ერის მთელ აზროვნებაზე დიდი გავლენა ჰქონდა, განსაკუთრებული უფლებრივი უპირატესობით იყო მოსილი, თანაც საეკლესიო წესწყობილებას სახელმწიფო და სოციალურ წესწყობილებებზეც ხშირად თვალსაჩინო კვალი დაუჩენვია, ამიტომ და ამდენად საეკლესიო სამართლის ძეგლების ცოდნაც საქართველოს სოციალური ისტორიის მკვლევარისა და მკითხველისათვის აუცილებლად საჭიროა. ამასთანავე საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლებს როგორც მსოფლიო ეკლესიისას, თარგმანებს, ისევე ადგილობრივ შემოქმედებასაც, ქართული სამართლის ისტორიისა და ტერმინოლოგიის შესასწავლადაც აქვთ მნიშვნელობა.

მრავალი ქართული იურიდიული ტერმინის სრული ზედმიწევნითი მნიშვნელობის გამოვარკვევაც სწორედ ამ ნათარგმნი ძეგლების ენის დედნებთან შედარებითი შესწავლითაა შესაძლებელი.

რაკი ეკლესია თავის წერილობით ძეგლებს უკეთესად ინახავდა და იცავდა, ამიტომ ქართული სამართლის უძველესი ძეგლებიც სწორედ საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლებია და წყაროების განხილვა მათგანვე უნდა დავიწყოთ.

თ ა ვ ი 1.

სამართლისა და სამართლის ძეგლის აღმნიშვნელი ტერმინები.

საერო და საეკლესიო სამართლის ძეგლების შესწავლა რომ შემდეგში უფრო გაადვილდეს და თვით საგანი გასაგები გახდეს, სანამ ქართულად არსებული ძეგლების ჩამოთვლასა და დახასიათებას შევუდგებოდეთ, ჯერ საკანონმდებლო ძეგლებისათვის მიღებული ტერმინოლოგიის გამორკვევას უნდა მივყოთ ხელი.

სამართლის აღსანიშნავად ძველ ქართულ მწერლობაშიაც იხმარებოდა და ეხლაც არის შერჩენილი სიტყვა „კანონი“. გრიგოლ ხანძთელი რომ გვარამ მამფალს შეეხება და საეკლესიო მართვადამცემობის საქმეებში მის ჩარევას წინააღმდეგა, საბასუხო სიტყვაში მოაგონა თურმე: „წმიდათა მოციქულთა და ღირსთა მათ მოღვლთმოდღუართაგან განსაზღვრებულსა კანონსა შინა არავე ბრძანებულ არს ერისკაცისაჲ, ვითარმცა... შჯულის მოძღურებასა იკადრებდა“—ო (გ ი მ ე რ ჩ უ ლ ი, ც 3 გ ჳ ლ ხ ნ ძ თ ა, მ ზ). ამ მაგალითითგანა ჩანს, რომ აქ და მაშინ კანონს ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდა და სამართალს უდრიდა.

მაგრამ თუ უფრო მეტად არა, მაინცდამაინც იმგვარადვე ხშირად ეს ტერმინი ქართულში სამართლის წიგნის თვითოეულ მუხლსაც ჰნიშნავდა. რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების ძეგლის წერაში მაგ. ნათქვამია: „ქმნილ იყვნეს სხუანიცა ადგილობრთნი კრებანი—პირველი ანკურბას, რომელსაცა დაესხნეს კანონნი ოცდაათხნი, მეორე ნეოკესარიას, დამსხმელი კანონთა ოცდაათოთხმეტთაჲ... ამისა შემდგომად მეორე წმიდაჲ და მსოფლიოჲ კრებაჲ კოსტანტინეპოლისა ასერგასისთა წმიდათა მამათაჲ, რომელთა კანონნი არიან რიცხვთ შვიდ“ (ქ ე ბ ი II, 59). ყველა ზემომოყვანილ შემთხვევებში, როგორც ეს განსაკუთრებითათლად უკანასკნელი სიტყვებითგანა ჩანს, „კანონი“ სამართლის ძეგლის მუხლსა ჰნიშნავს.

ასეთივე მნიშვნელობა ამ სიტყვას ბერძნულშიაც ჰქონდა და ბერძნული დიდი სჯულის კანონის წიგნშიაც შესატყვის ადგილებში ამგვარადვეა ნახმარი ეს ტერმინი. საფიქრებელია, რომ კანონს ქართულში სამართლის წიგნის მუხლის მნიშვნელო-

შეა ჰქონდა საზოგადოდ სულერთია, საერო იყო, თუ სასულიერო ის სამართლის ძეგლი, რომლითგანაც მუხლია ამოღებული. ეს იქითგანა ჩანს, რომ რუის-ურბნისის ძეგლის წერაში ნათქვამია „კანონი საეკლესიონი“-ო (ქ.კბი II, 58). კანონი რომ მართო საეკლესიო სამართლის ძეგლის მუხლსა ჰრქმეოდა, მაშინ სიტყვა „საეკლესიონი“ დამატებული არ იქნებოდა.

რაკი სამართლის ძეგლის თვითოეულ მუხლში დამნაშავეთათვის განსაზღვრული სასჯელია აღნიშნული, ამიტომ ქართულად სიტყვას „კანონი“ სასჯელის მნიშვნელობაც მიეცა და ზოგჯერ ბერძნულს „ეპიტომისა“ სასჯელს უდრიდა ხოლმე, მაგ.: მეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილების ქართულ თარგმანში, რომელიც ეფთვმე მთაწმიდელს ეკუთვნის, მგ მუხლში ნათქვამია: „მონაზონი უკეთუ სიძვითა დაეცეს და მონაზონებისა ოდენ უტოიხევა აქუნდეს, სიძვისა კანონი აღასრულოს“ო (იხ. DB T. 2, B. III, გვ. 109). ბერძნულ დედანში, § 67 ნათქვამია „*αὐτὸς δὲ ἁπλοῦς ἢ ἐπιτομικός... ἁπλοῦς ἢ ἐπιτομικός*“ „ტოას ტონ პორნეუონტონ ეპიტომიონს... ჰვპობლეფეზეტაჲ (იხ. ამგვარივე შემთხვევა იმავე ძეგლში მუხ. 73, ibid. გვ. 110—ბერძნულ დედანს § 67). იმავე თარგმანში მუხ. 68 ნათქვამია: „რწინი მისცემენ დედათა წამალსა, შვილის მკვლელსა საშოსა შინა... კაცის კვლისა კანონსა ქვეშე არიან“ო (იქვე: გვ. 124); ხოლო ბერძნულ დედანში შეს. § სწერია „*ὅτι τὰ ἀποστολικὰ ἐπιτομὰ... ἂν τὸν εὐσεβὲς ἐπιτομὴν ἁπλοῦς ἢ ἐπιτομικός*“ „ტას ტა ამპლოთორიდი დიდუზას ფარმაკა ტო ტუ ფონეოს ეპიტომიო კათვპობალომენ“. ამისდა მიხედვით ჩვენ ძველმწერლობაში ზმნას „განკანონება“-ს ხშირად დასჯას მაგიერ ხმარობდენ. „განკანონება“-ს ისეთს დასჯას ეძახდენ, რომელიც სამართლის შესაფერის კანონზე იყო დამყარებული. გიორგი მთაწმიდელი მოგვითხრობს, მაგ. რომ ათონის ქართველთა მონასტერში ეფთვმე უკუეთუ ვინმე არა მოვიდის დაწესებულთა ზედა ცისკრისასა, განკანონის ჯეროვნად ვითარცა განეწესა მამასა“-ო (ც.ე.დ.ე. და ეფ.მესი 36). შემდეგ იგივე ავტორი გვიამბობს, რომ ეფთვმეს უკუეთუ ტყუილით რამე მოასენიან, მძიმედ განკანონის და მის მიზეზისათვის მრავალნი ძმანი მონასტრისაგან გაასხნა“-ო (იქვე 42). ხოლო როცა იგი ეკლესიაში წირვის დროს მძინარე მონაზონს შეამჩნევდა, აფრხილებდა თურმე: „აქა ნუ დაიძინებ, თუ არა მძიმედ გაგკანონებს“-ო (იქვე 49).

მაგრამ „კანონი“- ნართო სასამართლოს წიგნის ერთერთს მუხლს-კი არა ნიშნავდა, არამედ თვით იმ კანონების კრე-

ბულს, თვით სასამართლო წიგნსა, ან ძეგლსაც, სადაც კანონები მოიპოვება, მაგალითად:

იოანე მმარხველის სამართლის წიგნს ქართულად ჰქვია „რჩულის კანონი წმიდისა იოანე მმარხველისა“ (იქვე 29), ცნობილსა ეკლესიო სასამართლო კრებულსაც „შჯულის კანონი“ ეწოდება.

ქართული „კანონი“ ბერძნულ *κανών* „კანონ“-ისაგან არის წარმომდგარი. ბერძნულში-კი ეს სიტყვა შემოხიზნულია ძველისძველდროსავე, უკვე ჰომიროსის წინათ, ერთ-ერთი სემიური ენითგან (*Th. Zahn. Grundriss d. Geschichte d. neutest. Kanons, 1901 წ., გვ. 2*), სადაც იგი ლერწამსა ჰნიშნავდა, ლელის მუხლებს. ბერძნულად „კანონ“-ს თავდაპირველად ხუროს ერთს ხის იარაღს ეძახდენ, რომელსაც ოსტატები მუშაობის დროს თარაზოს მაგიერ სისწორეს გასაგებად ხმარობდენ ხოლმე (იქვე 2). შემდეგ საბერძნეთშიაც სამართლის წიგნებსაც „კანონს“ ეძახდენ, იმიტომ რომ იგი სათნოებისა და ბოროტმოქმედების საზომად ითვლებოდა (იქვე 4.), მე II-ე საუკუნის ნახევრითგან მოყოლებული „კანონი სარწმუნოებისა“ (*რჩაჲს რწმუნოებაჲ*)-იმ მცნებასა და წესსა ჰნიშნავდა, რომელიც ყველა მაშინდელ საქრისტიანო ეკლესიაში მიღებული იყო, ხოლო მსოფლიო კრებების შემოღების შემდგომ „კანონ“-ს მსოფლიო და ადგილობრივი კრებების ვადაწყვეტილებას ეძახდენ, სადაც განსაზღვრული იყო „მართალი სარწმუნოება“, საეკლესიო წესწყობილება და ის სასჯელი, რომელიც უნდა გადაეხადა სამღვდლოებასა და მრევლს სხვადასხვა დანაშაულობისათვის სარწმუნოებისა, წესიერებისა და სინიდისის წინაშე (იქვე, 5).

სხვებისავით ქართული საეკლესიო სამართალიც უმთავრესად მსოფლიო ეკლესიის კანონმდებლობას ემყარებოდა. ამიტომ მსოფლიო ეკლესიის მიერ შემუშავებული ძეგლები სავალდებულო იყო მისთვისაც და მისი შედგენილობის უდიდეს ნაწილს წარმოადგენდა. როგორც ცნობილია მსოფლიო ეკლესიის სამართალის მთავარ წყაროდ საეკლესიო კრებები იყო, რომელთა დადგენილებანიც ყველასაგან უცილობელ ჭეშმარიტებად იყო ხოლმე მიჩნეული, თუმცა არა ერთხელ მოწინააღმდეგენიც გამოჩენილან.

საეკლესიო კრებები-კი ორგვარი იყო. რუის-ურბნისის ძეგლის წერაშიც არის ნათქვამი: „მეფემან კონსტანტინე შეკრიბა პირველი და მსოფლიო კრებაჲ ნიკეას..., რომლისა პირველად ქნილი იყევს სხუანიცა ადგილობრივი კრებანი“ ანკრიას და ნიკეასრიას და „შემდგომად დიდისა და მის მსოფლიოესა კრებისა სხუანიცა იქმნეს ადგილობრივი კრებანი“-ო (ქკბი II, 59)-

დიდი სჯულისკანონის ქართულ თარგმანში ნათქვამია; მსოფლიო-სა კრებასა და სხუათა ადგილობრითთა კრებათა განწესებანი“ (ტფილ. უნივ. ხელთნ. № 741, XB II 356).

მსოფლიო ეკლესიას 7 მსოფლიო საეკლესიო კრების დადგენილება მიანდა სავალდებულოდ: პირველი ნიკეის (325 წ.), მეორე კოსტანტინეპოლის (381 წ.), მესამე ეფესოს (431 წ.), მეოთხე ქალკედონის (451 წ.), მეხუთე კოსტანტინეპოლისა (553 წ.) მეექვსე კოსტანტინოპოლისავე (680 წ.) და მეშვიდე ნიკეის (787 წ.).

მაშასადამე საეკლესიო კანონმდებლობის სათავედ ერთის მხრით „მსოფლიო კრება“, მეორეს მხრით „ადგილობრივი კრებანი“ იყო. ტერმინი „მსოფლიო კრება“ ბერძნულს „ἡ ἰκουμενική σύνοδος“—ს (იხ. სჯულის კ. XB, II, 368) უდრის.

მსოფლიო და ადგილობრივი საეკლესიო კრებათა დადგენილების გარდა ძველად ქრისტიანეთა წრეში რასაკვირველია განსაკუთრებული პატივისცემით ეპყრობოდენ ყველაფერს, რაც მოციქულთაგან ნაანდერძევედ თუ დაწერილად იყო მიჩნეული. ამიტომ არც განსაკვირველია, რომ ისეთი ძეგლები, როგორც მოციქულთა კანონება, მსოფლიო ეკლესიის სამართლის წიგნს, ე. წ. სჯულისკანონს შეეთვისებინა. მოციქულთა კანონებს, რომელთაც ბერძნულად ეწოდებოდა *Διατάξεις τῶν Ἀποστόλων*, ლათინურად *Constitutiones apostolicae*, ან *apostolorum*, ქართულად ერქვა „განწესებანი წითა მოციქულთანი“. მაგ. დიდი სჯულისკანონის ქართული თარგმანის „განწესებანი... მოციქულთა პავლესნი საეკლესიოთა კანონთათჳს“, „განწესებანი წითა მოციქულთა პეტრე და პავლესნი“, „ნაწილი კანონებრივთა განწესებთანი“ უდრის ბერძნული დედნის „Παύλος τῶν... ἀποστόλων διατάξεις περὶ κληρικών ἐκκλησιαστικῶν“, „Πέτρος καὶ Παύλος τῶν ἀγίων ἀποστόλων διατάξεις“, „ἑτέροι τῶν κληρικών συντάξεις“ (სჯულისკ. XB. II, 359, 365). მაშასადამე „განწესებანი“ ბერძნულს ἡ διαταξὶς ჰე დიატაქსის-სა და ლათინურს *constitutio*-ს უდრის.

საეკლესიო სამართალმა შეითვისა აგრეთვე ზოგიერთ განთქმულ მღვდელთმთავართა თუმცა კერძო, გარკვეული შემთხვევით გამოწვეული, წერილები ანუ ეპისტოლეები, მაგრამ რომელთა შინაარსი საეკლესიო ცხოვრების რომელსამე მოუწესრიგებელ მხარეს ეხებოდა და მათ ავტორთა განსაკუთრებული გავლენიანობის წყალობით საყოველთაოდ მოწონებული იყო. ასეთ ეპისტოლეებს ბერძნულად ეძახდნენ „ἐπιστολή κληρική“ როცა ერთი იყო, ხოლო კრებულს— „ἐπιστολὴ κληρική“, ლათინურად *epistolae canonicae*. ქართულად

ამის გამოსახატავად მიღებული იყო ტერმინი „ეპისტოლე კანონიანი“. რუს-ურბნისის კრების ძეგლისწერაში მაგ. ნათქვამია: „გრიგოლ ეპისკოპოსისა ნეოკესარიელისა საკრველთმოქმედისა ეპისტოლე კანონიანი¹, დიდისა ბასილის... ეპისტოლე კანონიანი დიოდორეს მიმართ, მისივე ეპისტოლე კანონიანი გრიგოლის მიმართ ხუცისა, მისივე ეპისტოლე კანონიანი ხორეპისკოპოსთა მიმართ, მისივე ეპისტოლე კანონიანი მის ქუეშეთთა ეპისკოპოსთა მიმართ“ (ქქვი II, 59-60). ყველა ამ ძეგლების ქართული სათაური დიდი სჯულის კანონის თარგმანში „ეპისტოლე კანონიანი“ ბერძნული დედნის „ἐπιστολῆς καὶ κανόνων“-ს უდრის (XB, II, 362-363).

გარკვეული მისამართითა და პირისადმი მიმართულ კანონიან ეპისტოლეებს გარდა არსებობდენ ეპისტოლეები, რომელნიც ყველასთვის იყო განკუთვნილი წასაკითხავად და სახელმძღვანელოდასეთს ძეგლს ბერძნები ეძახდენ „ἐγκύκλιος ἐπιστολή“ ფრანგ-encyclique. ქართულად ამ ცნებისათვის ორი განსხვავებული ტერმინი მოიპოვება ძეგლს მწერლობაში: ერთი მათგანი „საყოლითაოჲ ეპისტოლეჲ“ ამ ცნების აზრის გადმომცემია, ხოლო მეორე „მრგულივმოსავლელი ეპისტოლეჲ“ სიტყვასიტყვითი თარგმანია. რათგან ეს ორი ტერმინი ერთისა და იმავე ძეგლის სათაურში გვხვდება, აქ უნებლიეთ აზრი იბადება, რომ სხვადასხვაობა შესაძლებელია მთარგმნელთა სხვადასხვაობით აიხსნებოდეს. დიდი სჯულის კანონში ნათქვამია: „გენადი წისა პატრიარქისა კოსტანტინუპოლელისა... საყოველთაოჲ ეპისტოლე“ (XB, II, 365), „მრგულივმოსავლელი ეპისტოლე გენადი წისა ეპისკოპოსისა კსტნტინუპოლისა“ (იქვე II, 376). ბერძნულად ორთავე შემთხვევაში სწერია „ἐγκύκλιος ἐπιστολή“ (იხ. იქვე). თანამედროვე სამეცნიერო იურიდიულს მწერლობაში შეიძლება ორივე ტერმინი გამოყენებულ იქმნეს ისე-კი, რომ თვითოეულს მისთვის უფრო შესატყვისი მნიშვნელობა მიენიჭოს.

საკელსიო სამართლის ერთ-ერთ წყაროდ აგრეთვე მწერლობის ის დარგი იქცა, რომელიც სახელგანთქმულ მოძღვართადმი მიმართული კითხვების საპასუხოდ დაწერილ ნაწარმოებს წარმოადგენდა და თვითოეულ წამოყენებულ კითხვაზე შესატყვის პასუხს შეიცავდა. ამგვარ ძეგლებს ლათინურად ეწოდებოდა responsa ca-

¹) თ. ყორღანიას ასე აქვს დაბეჭდილი „კანონიანი (ე. ი. ერთი)“ — ორმაგად აქ „ანი“ დაბოლოება და არა რიცხვითი ნიშანი.

ponica“, ბერძნულად ἡ ἐρωταπύκνωσις“, ქართულად-კი „კითხვა მიგებაჲ“. დიდი სჯულის კანონის ქართული თარგმანის „ტიმოთე მთავარეპისკოპოსისა ალექსანდრიელისა... მის მიერ აღწერილთა კითხვამიგებათაგან კანონნი იე“ ბერძნული დედნისას უდრის: „ἐξ τῶν παρὰ Τιμοθέου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας τῶν... ἡρωταπύκνωσιν ἐρωταπύκνωσιν καὶ ἀπάντησις“ (XB, II, 364). როდესაც საპასუხო ეპისტოლე კითხვა-პასუხის სახით-კი არ იყო დაწერილი, არამედ მხოლოდ პასუხს შეიცავდა, ბერძნულად ერქვა ἡ ἀπάντησις καὶ ἀπάντησις, ლათინურად „responsa canonica“, ხოლო ქართულად „მიგებაჲ კანონებრივი“. სჯულის კანონში ნათქვამია: „მიგებაჲ კანონებრივი ტიმოთე... ალექსანდრიელისაჲ“, რაც უდრის ბერძნული დედნის „ἀπάντησις καὶ ἀπάντησις Τιμοθέου... τῶν... Ἀλεξανδρείας“ (XB, II, 375).

იმას, რაც თვითულ ერს კაცთა საზოგადო ყოფა-ცხოვრებისა და მოქმედება-დამოკიდებულებათა უზენაეს და ჭეშმარიტ გამსაზღვრელ მცნებად მიაჩნია, იმას რასაც რომაული სამართალი „norma agendi“ს, ხოლო გერმანელნი „das objektive Recht“, ფრანგები „droit positif“, რუსები „объективное право“ს ეძახიან,—იმას ქართულად „სამართალი“ ჰქვიან (ცხად გვლ ხნძთ გვ. ლბ. მზ; ბაგრატ კურაპალატის სასამართლო წიგნი). ეს სიტყვა „მართალი“საგან არის წარმომდგარი, რაც თავდაპირველად „სწორესა“ ნიშნავდა. ამისდა მიხედვით „სამართალი“ც სისწორესა, სწორობასა აღნიშნავს და ამ მხრივაც ფრანგულს droit'ს, რომელიც ლათინურ „directum“ (≡სწორეს)ისაგან არის წარმომდგარი, და გერმანულს „Recht“ს. უდრის. უძველეს დროს „სამართალ“საც სწორედ ეს მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგ. იოანეს სახარებაში ნათქვამია: „ნუ თულხუმით შჯით, არამედ საშჯელი სამართალი საჯეთ“—ო. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაშიაც გიორგი მერჩულს უწერია: „სამართალ არს სიტყუაჲ შენი“, „სამართალ იყო სიტყუსებეჲ იგი“ო (ცხად გვლ ხნძთ გვ. ლ, ნე), ესე იგი „შენი სიტყვა სწორეა, კამათი სწორე იყოო“. დავით აღმაშენებელის ისტორიკოსიც იმ აზრის გამოსათქმელად, რომ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ ყოველგვარი შეცდომა და კანონის შელახვა გაასწორა, შემდეგს წინადადებასა ხმარობს: „ყოველი ცთომილი განმართვეს“—ო (*გვ. 291).

თუ უძველეს ხანაში ტერმინი „სამართალი“ სწორესა ჰნიშნავდა, შემდეგში მას სწორედ norma agendi-ს მნიშვნელობა მიენიჭა. უეჭველია ამაზე უწინარესაც უნდა ჰქონოდა ამ ტერმინს ასეთი განყენებული ცნების მნიშვნელობა, მაგრამ ძეგლების გამოუქვეყნელო-

ბისა და შეუსწავლევლობის გამო ამჟამად პირველ საკანონმდებლო ძეგლად, სადაც „სამართალს“ უკვე სრულებით გარკვევით norma agendi-ს მნიშვნელობა აქვს, მხოლოდ მე-XIV ს. ბეკა - ალბულას სამართლის წიგნის სათაური „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“ და სვიმონ მეფის 1590 წლის განწესება მეკობრეთმძებნელებზე შემოიღიან დაფასახელო. იქ მეფეს ნათქვამი აქვს: „ვისაც სასისხარი საქმე ჰქონდეს, ჩუენს კარზედ მოვიდეს და რა რივადცა კარისა ჩუენისა სამართალი იყოს, ისრე გარდასწყვიტონ“-ო. (სქს სძვლნი II, 24). ამით სვიმონ მეფეს უნდოდა ეთქვა: სისხლის სამართლის საჩივარი სახელმწიფო კანონების მიხედვით გადასწყვიტონო. მე-XVII-XVIII ს. ს-ში ეს სიტყვა უკვე ერთადერთი ტერმინია ამ განყენებული ცნების გამოსახატავად, მაგ.: ვახტანგ VI კანონების კრებულში დასავლეთი საქართველოს მე-XVI ს. საეკლესიო კანონმდებლის ძეგლს სათაურად აქვს „სამართალი კათოლიკოზთა“, გიორგი V ბრწყინვალის ძეგლის დადებას „სამართალი მეფისა გიორგისა“ ეწოდება, ათაბაგ ბექას და ალბულას კანონებს ქვიან „სამართალი ალბულასი“, ვახტანგ VI საკანონმდებლო ძეგლსაც თავში აწერია „სამართალი ბატონიშვილის ვახტანგის ნაბრძანები“, დასასრულ სომხურიდან და ბერძნულითგან ნათარგმნ საკანონმდებლო ძეგლებსაც ხომ „სამართალი სომხური“ და „სამართალი ბერძნული“ ეწოდება. თუმცა ყველა ამ ზემოთაღნიშნულ შემთხვევებში „სამართალი“ შემოკლებულ გამონათქვამს წარმოადგენს „სამართლის წიგნი“-ს მაგიერ და ვახტანგ VI კრებულში სომხური კანონების თარგმანის პირველ წინადადებაში ნათქვამია კიდევ: „ესე წიგნი არს დიდის სომხეთისა სამართლის წიგნთა ზედან გადმოთარგმანებული“-ო, მაგრამ როგორც „სამართლის წიგნი“ აგებულობითაცა და მნიშვნელობითაც გერმანულს Rechtsbuch-ს უდრის, ისევე „სამართალი“ ყველა ასეთ შემთხვევებში ლათინურს jus-ს, ფრანგულს droit-სა და გერმანულს Recht-ს ეთანასწორება.

იმავე მნიშვნელობით, რაც „სამართალსა“ ქონდა, ძველ ქართულ მწერლობაში სიტყვა „სჯულ ი“, ანუ „შჯულ ი“-ც იხმარებოდა (ძველი და ახალი აღთქმის წიგნები, ვ. მერჩულის ცეგლ ხნძთლსა გვ. მე, მთ და „ძეგლის წერაჲ“ რუის-ურბნისის 1103 წ. კრებისა ქკბი II, 61). ბერძნულითგან ნათარგმნ თქმულებებში ἡ νόμος ჰო ნომოს-ს უდრიდა, რაც კანონს, სამართალს ჰნიშნავდა. ეს სიტყვა ზმნა „სჯა“-სგან არის ნაწარმოები და თავდაპირველად ნაბჭობის, დაწყვიტილის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. ძველ ქართულ მწერლობა-

ში „სჯულს“, ან „შჯულს“ მაინც უფრო სარწმუნოებრივი, საეკლესიო სამართლის მნიშვნელობის ელფერი ედვა და ამით იგი ტერმინისაგან „სამართალი“ განსხვავდებოდა.

ის, რასაც რომაულს სამართალში *facultas agendi*, გერმანულად *das subjektive Recht*, რუსულად *право в субъективном смысле* ერქვა, ქართულად „უფლება“ ეწოდებოდა (ყველგან ძველს ნაწერებში, დაბადებისა და სახარების თარგმანშიაც).

სამართალი ან ერის საზოგადოებრივი ცხოვრებით შექმნილი ჩვეულება და წესია, ან სახელმწიფოს მთავრობისა და კანონმდებელი კრების გაჩენილია ხოლმე. უუძველეს ხანაში რასაკვირველია სამართალი და ერის ზნე-ჩვეულება ერთიდაიგივე იყო, შემდეგ, როცა კაცობრიობა განვითარდა და წარმატებული მოქალაქეობრივი ცხოვრება შექმნა, მაშინ სამართალი ზნე-ჩვეულებას დაჰშორდა, დაწინაურდა და კანონდებულ სამართლად გადაიქცა. რაკი იმ ხანაში, რომელიც ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს, კანონებს საქართველოში ჩვეულებრივ მეთის ძიერ მოწვეული სამღვდელოებისა, მაღალ წოდებისა და მოხელეობის წარმომადგენელთა და „საბჭოთა საქმეთა მენციერთა“ კრება, ან სახელმწიფო დარბაზი ადგენდა ხოლმე, ამიტომ სამართალს იმ დროს „გაჩენილი“ სამართალი ერქვა (ბაგრატ კურაპალატის სასამართლო წიგნი), ხოლო თვით მოქმედებას „განჩინება“ ეწოდებოდა, — „განჩინება სარწმუნოებისა და დებულისა იწეს მიერ ღთისმეტყუელისაჲ (სჯულისკანონი, XB, IV, 115—116), რაც ბერძნულ *ἐπιχειρεῖν*-ს უდრის, — ანუ „განაჩენი“ (გიორგი V-ის ძეგლის დადება, შესავალი).

კანონმდებელი კრება სასამართლო წიგნს ადგენდა ხოლმე, ეს იყო მისი ბჭობისა და შრომის ნაყოფი და ნაშთი, ამის გამო ამისთანა კრების ნაღვაწსა და დადებულს „ძეგლი“ ეწოდებოდა ხოლმე. მაგ. ეფთვიმე მთაწმიდელი მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების ქართული თარგმანის შესავალში ამბობს: წვერებმა „აღწერილი იგი მართლისა სარწმუნოებისა ძეგლი და საეკლესიო იგი კანონნი წინაშე ღთისმსახურისა კონსტანტინე მეფისა წარიკითხეს“-ო (იხ. *ДВ. т. 2, в. III, 1903 წ.*, გვ. 78). ბერძნულიდან ქართულად ნათარგმნ თხზულებებში „ძეგლისწერაჲ“ ბერძნულ *ἐπιχειρεῖν* ექთეზისს უდრის (სჯულისკანონი, XB IV, 117), რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების შედგენილი კანონებიც ხომ „ძეგლის წერა“-დ იწოდება თვით დედანში. გიორგი მე-V-ე ბრწყინვალის სამართლის წიგნსაც „ძეგლის დადება“ ჰქვია და მეფის სიტყვიდანა ჩანს, რომ სამართალი შეიძლებოდა გა-

ჩენლიყო „ძეგლითა, განაჩენითა და დადებითა“ (ძეგლის დადება, შესავალი). კანონმდებელი კრების განაჩენი, რომელიც კრების „ძეგლად“ უნდა ჩათვლილიყო, სამეთოს, სამართლად მიეცემოდა, ჯდაედებოდა“, ის „დადებულნი“ იყო. გიორგი ბრწყინვალის მიერ მოწვეული კანონმდებელი კრების შედგენილ სასამართლო წიგნს ამიტომ ჰქვიან „ძეგლის დადება“. უძველეს ხანაში დადების მაგიერ „დასხმა“ და „დადებულის„ მაგივრადაც „დასხმული“ იხმარებოდა, მაგ. ამბობდენ „კანონნი დასხმულნი“, რაც ბერძნულ *ἀνασχέματα*, ან *ἀνασχέματα*-ს უდრიდა (სჯულის კანონი XB II, 371, 367).

როგორც ტერმინი „სამართალი“-ს განმარტებისათვის მოყვანილი მაგალითებიდანა ჩანს, საკანონმდებლო ძეგლს მე-XIV-XVIII ს. ს-ში „სამართლის წიგნი“-ც ეწოდებოდა და მე-XVII-XVIII სს-ში უფრო ხშირად სწორედ ეს ტერმინი იხმარებოდა.

განცალკევებული საკანონმდებლო ძეგლის გარდა, რასაკვირველია, ამნაირი ძეგლების კრებულიც არსებობდა ხოლმე როგორც საეკლესიო უწყებაში, ისევე სახელმწიფო სამოსამართლო დაწესებულებაში. ბერძნები კანონების ამგვარ კრებულს უწოდებდენ *ἀνασχέτη ἀνασχημα*. არსენი იყალთოელს ამის შესატყვის ტერმინად ნახმარი აქვს „შეკრებაჲ კანონთაჲ“ (სჯულისკანონი, XB, II, 360).

ძველ ქართულ მწერლობაში გვხვდება აგრეთვე ტერმინები „კოდიკოჲ“ და „დიგესტნი“. ტფ. სახ. უნივ. № 9 ხელთნაწერში პირველი ამ ტერმინთაგანის მნიშვნელობის განსამარტავად ნათქვამია: „კოდიკოჲ არს სახელი ჰრომაული და ეწოდების გუჯარსა განვრცელებით მქონებელსა სამეთოთა რათჲმე პირთა და სჯულდებათასა“-ო (XB II, 357). ეს სიტყვა ლათინურია და, როგორც „ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“-ში განმარტებული მაქვს, „კოდექს“-ი შეკვრას და წიგნსა ჰნიშნავდა (გვ. 31). ზემოთხსენილი ქართული განმარტების მიხედვით „კოდიკოჲ“ საკანონმდებლო ძეგლების ვრცლად, ანუ მრავლად მქონებელ კრებულს წარმოადგენდა და არსებითად ეს ახსნა სწორია. ჩვენი „კოდიკოჲ“. კოდექსის ნასესხებ ბერძნულ ფორმას წარმოადგენს და საფიქრებელია, რომ ზეპირად შეთვისებული ჩიტყვა უნდა იყოს. თანამედროვე სამართლის მეცნიერებაში ეს ტერმინი აღდგენილი უნდა იყოს კოდექსის აღსანიშნავად. „კოდიკოჲ“ სხვადასხვა საკანონმდებლო ძეგლების უბრალო მექანიკურ გროვასა და შენაკრებს-კი არ ეწოდებოდა, არამედ შინაარსის მხრით შეთანხმებულ კანონების კრებულს, რომელშიაც სხვადასხვა-დროინ-

დელი ძეგლების ურთიერთშორისი შეუთანხმებლობა და წინააღმდეგობა მოსპობილია და ამ გზით მთლიანობა დამყარებული იყო.

იმავე ხელთნაწერის განმარტებით „დიგესტნი კულა ეწოდების ჰრომაულად წიგნსა ყოველთა მეპირატესთა ბრძენთასა, ვითარ სოლონისა, სოკრატისა, პლატონისა, არისტოტელისა და ეგევითართა სამოქალაქოთა წესთა ზედა განვრცელებით თქმულთა წიგნთა შემოკლებით მქონებელსა წიგნსა მრავალნაწილედ“ (XB II, 357). „დიგესტი“ ლათინური სიტყვაა. იუსტინიანე კეისარმა 530 წ. ქ. შ. შეჰქმნა განსაკუთრებული კომისია, რომელსაც გამოჩენილი რომაელი იურისკონსულტების სამართლის შესახებ დებულებათა ამონაწერების შეთანხმებული კრებულის შედგენა დაავალა. ეს დავლება 529 წ. შესრულებულ იქნა კიდევ: კომისიამ ამგვარი კრებული შეადგინა და მას სახელად ლათინურად *digesta* ეწოდა, ბერძნულად-კი *παρθενα* და „პანდეკტა“. ქართული განმარტებაც სწორედ ამიტომ ამბობს, რომ დიგესტნი რომაულად ერქვა წიგნს, რომელიც ყველა საუკეთესო ბრძენთაგან „სამოქალაქო წესთა ზედა“ ვრცლად თქმულ წიგნების დებულებათა „შემოკლებით მქონებელი“ იყო, ე. ი. სხვადასხვა ვრცელ ნაწარმოების მოკლე ამონაწერებს შეიცავდა. გამონათქვამი „სამოქალაქო წესნი“ აქ სამოქალაქო სამართალს-კი არ უნდა ვულისხმობდეს, არამედ მოქალაქობრივ, კულტურულ ცხოვრებას-ქართული განმარტებით დიგესტნი, ანუ პანდეკტები მრავალნაწილედ წიგნს წარმოადგენს.

სამართლის წიგნის „ნაწილი“ ქართულ იურიდიულ ნათარგმნ მწერლობაში ბერძნული ტერმინის *δίκην* ჰო ტიტლოს-ისა და ლათინური *titulus* ტიტულუს-ის შესატყვისობას წარმოადგენს: დიდი სჯულისკანონის წინადადება *αρχαίῃ ἀρχῆσιν ἐκείνοις ἐξ ἐπιπέδου* ქართულად მაგ. ნათარგმნია: „შეკრებაჲ კანონთა საეკლესიოთაჲ განყოფილი ათოთხმეტ ნაწილად“ (XB II, 360). ტიტულუსი, ან ტიტლოსი თავდაპირველად წარწერას, ზედმწერილსა ჰნიშნავდა. ეს ჩვენ წინაპრებსაც სცოდნიათ. ტფ. საბ. უნივ. № 9 ხელთნაწერის განმარტებელს მაგ. შემდეგი ცნობა მოეპოვება: „ჩვეულება რომთა იყო... შეტყუებულთა ფიცართა ზედა სჯულთა ჰპირთა სხუთა მათ თქმულთა და დაჰკიდებდენ ურაკპარაკთა ზედა (მოედნებზე) ქალაქისათა, რათა არავინ იყოს უმეცარ სჯულისა. ამ ჩვეუ-

1) დაბეჭდილია „სასჯელთა“ მაგრამ შემდეგივით ირკვევა, რომ სამართალწესა საუბარი და „სასჯელთა“ აქ შეცდომა უნდა იყოს.

მიანიის ქცევას-კი არ ერქვა, არამედ აღდამიანთა მთელი ოჯგუფის, გვაროვნობის, წოდების, დასის, ან მთელი ერის ზნესა და ქცევასაც: მატიანე ქართლისაჲ მაგ. ამბობს, რომ ქართლის აზნაურობამ ბაგრატ III-ის დროს ისევ ზაკვას მიჰყვებოდა ხელი „ვითარცა არს ჩვეულება ქართლისა აზნაურთა“ (გვ. 238), ხოლო „ძველის წერის“ დამწერნი აღიარებენ, რომ „წარმომადგენლობითი“ გვირგვინის კურთხევისა და ქორწინების წესი საქართველოში „კაცობრივისა ქცევისა და ჩვეულებისა“ ნაყოფიაო (ქეები II, 66). ამიტომაც არის, რომ ეფთჳმე მთაწმიდელი მეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილების ბერძნული დედნის ჯერ კანონში სიტყვას ჰქონდა „ეთოს“ ქართულად „ჩვეულება“-დ სთარგმნის (იხ. მუხ. კთ).

სიტყვა „წესი“ სხვებზე უფრო ხშირად გვხვდება ძველ ქართულ მწერლობაში და არც გასაკვირველია. „წესი“ აღნიშნავს ისეთს ცნებას, რომელიც საზოგადოებრივს, სახელმწიფოსა და საეკლესიო ცხოვრებაში მუდმივ მოქმედობს. მნიშვნელობით სიტყვა „წესი“ არც სამართალს, არც შჯულს და არც კანონს არ უდრის და არ ეთანასწორება. პირიქით ძველ მწერლობაში „წესი“ და „შჯული“ თითქმის ყოველთვის გარკვეული, განსაკუთრებული მნიშვნელობით იხმარება და ერთიმეორის მაგიერ არ ზის ხოლმე. „წესი“ ყველგან უწინარესად ჩვეულებას ერქვა. გიორგი მთაწმიდელი, მაგალითად, მოგვითხრობს: „წესი იყო მამისა ჩუენისაჲ (ეფთჳმესი), რომელ ტრაპეზსა ზედა ყოვლადე არა უბნობენ“-ო (ცადიე და ეფსი, 40), ან კიდევ „წესი იყო მამისა ჩუენისაჲ, რომელ უკუეთუ დიდი რაჲმე საქმე არს, გინა სამეფოჲ, გინა ბუისაჲ, ეკლესიას დაიუბნის ძმანი“ო (იქვე 41). ამ ორსავე წინადადებაში ავტორი ეფთჳმე მთაწმიდელის ჩვეულებებზე ლაპარაკობს და აქ სიტყვა „წესი“ გარკვეული რიგისა და წესიერების დამამყარებელ ჩვეულებას ჰნიშნავს, ისეთს ჩვეულებას, რომლის აღსრულებაც მონასტრის სხვა ბერებისათვისაც სავალდებულო იყო და გახდა. ამიტომაც არის, რომ მეექვსე მსოფლიო კრების დადგენილების ბერძნულ დედნის § 14-ის სიტყვები „*ἵσθηται ἡ ἐκείνου ἐπιμέλεια*“ „იუდაყოფს ეთენის ჰეპომენონ“ (ებრაულ ჩვეულებათა მიხედვით) თვით ეფთჳმემ ქართულად გადასთარგმნა „ეს წესი ებრაული არს“ (მუხ. ლდ). ამიტომევეა, რომ დიდი რჯულისკანონის ქართული თარგმანის „წესი“ ბერძნული დედნის *ἡ διατάξις* „ჰე დიატაქსის“-ს უდრის (იხ. XB II, 366). ამნაირად „წესი“ გერმანულ Anordnung-ს ეთანასწორება.

ამანირივე მნიშვნელობა აქვს „წესს“ გუარამ მამფლის სიტყვაში, რომლითაც მან გრიგოლ ხანძთელს მიჰმართა: „უკუეთუ ქუეყანისჲ ჩუენისა ერისკაცი ვინმე... მიიწიოს იერუსალჴმად ანუ სხუთა წმიდათა ადგილთა და იხილოს რამეჲ კეთილი წესი, რომელ ქრისტიანობასა შეენოდის და ჩუენ შორის არ იყოს“, შეიძლება, თუ არა ჩვენშიც თავისნებით შემოიღოსო (გრ-გლ ხნძთლს ც-ჲ, მ-ს). აქ გუარამს სარწმუნოების სიმბოლო, დოგმატები და კანონები-კი არა აქვს მხედველობაში, არამედ კეთილი ჩვეულება, წესრიგი. ქრისტიანობაც ხომ ორი უმთავრესი. ნაწილისაგან შესდგებოდა: თვითოეულს კეთილმორწმუნეს ჰქონდა „ტვრთი შჯული სისაჲ და წესი ქრისტიანობისაჲ“ (გრ-გლ ხნძს ც-ჲ, მ-ს). ამისდაგვარად თვითოეულ მართლმადიდებელს უნდა სცოდნოდა „წესი და შჯული“ (იქვე მთ): „შჯული სარწმუნოების აღსარებას, სიმბოლოს და საეკლესიო სამართალს, კანონებს შეიცავდა, წესი კიდევ ცხოვრებისა და ქცევის რიგს, საქრისტიანო და საეკლესიო ჩვეულებას. ეფთჳმე მთაწმიდელიც მეექვსე კრების დადგენილების წაბერძნული დედნის წინადადებას „*τὰ ἐξ ἀρχαῖης πατρὸς ἀρχιεπιστοῦ*“ ქართულად სთარგმნის „წესი კეთილ არს ყნისავე რ-ი იწყებოდეს“ (წ-ბ, 84). ამგვარი გარკვეული ყოფა-ცხოვრებისა და ქცევის რიგი, აღწერილი იყო იგი, თუ დაუწერელი, მაინც წესად იწოდებოდა.

რაკი მონაზვნების ყოველდღიური ცხოვრება სამუდამოდ გარკვეულ რიგზე იყო დამყარებული, დილითგან დაწყებული მეორე დილამდის მათი თვითოეული მოქმედების დრო და ხასიათი წინდაწინვე განსაზღვრული იყო: დილით ერთ დროს დგებოდენ; ერთ დროს ლოცულობდენ ეკლესიაში, ერთად, ერთსა და იმავე დროს იძინებდენ ხოლმე, ამიტომ ამ გარკვეულს სამონასტრო ცხოვრების რიგსაც „წესი“ ჰქვია. უფრო ხშირად იგი დაწერილი ინახებოდა ხოლმე თვითოეულ მონასტერში, მაგრამ შეიძლება დაუწერელიც ყოფილიყო და მხოლოდ ზეპირი გარდმოცემითა და ჩვეულებით სცოდნოდათ. გიორგი მთაწმიდელის შესახებ მაგალითად ნათქვამია; რომ მან ქართველ საზოგადოებასა და სამღვდელოებას „წესნი დაუსხნა წერით და უწერელად“ (ც-ჲ გ-ი მთწ-ჲ, გვ. 328).

სამონასტრო ცხოვრებისათვის სახელმძღვანელო და სავალდებულო დებულებას ან დამფუძნებელი ადგენდა ხოლმე, ან თვით ძმობა ერთობლივ. მაგალითად ხანძთაში თვით გრიგოლ დამაარსებელმავე „განაწესა წესი თვისისა ეკლესიისაჲ და მონასტრისაჲ“ (ც-ჲ გრ-გლ ხნძ-ჲ, კ). დავით აღმაშენებელი კიდევ მოგვითხრობს, რომ „შო-

მღვიმის მონასტრისათვის ჩემის მოძღვრის რჩევით „წესისა ზედა სკომონ—წმიდისასა დაესხენ მონასტრისა მღვმისა წესი“ (შმლ საბ. 16). ეს იყო მონასტრისათვის საგალდებულო წესდება, სადაც წევრების მიღების შესახებ, შინაურ და საეკლესიო („წესი ლოცვისა“, ც^ე ი^ე და ე^ფი, 53) ყოფაქცევაზე; მონასტრისა და მის ქონების გამგეობაზე („საკლაროხსა წესი“ იქვე, 49) ეწერა და თვითოეული წესდების მუხლის დარღვევისათვის გარკვეული სასჯელი იყო დაწესებული¹. გიორგი მთაწმიდელი მოგვითხრობს, რომ იოანე მთაწმიდელმა სიკვდილის წინ „უხვლება მამას ეფთჳმეს მისცა, რათა, რომელიცა განგება და წესი ენებოს, იგიცა დაუდვას მონასტერსა და მას ზედა განკანონოს“ო (ც^ე ი^ე და ე^ფესი, 22). როცა გრიგოლ ხანძთელმა სამონასტრო წესდების წინააღმდეგ თავის მონასტერში ორი უწყვერული ვაბუკი შემოიყვანა, ბერებმა იუცხოვეს და თავიანთ სულიერ მამას უსაყვედურეს: „წესისა შენგან დამტკიცებულსა“ შენვე არღვევ, შენი საქციელი სამონასტრო წესდებას ეწინააღმდეგება, „გარეშე წესისა არს საქმც ეს“ო (ც^ე გ^ლ ხ^ნძე, კ^ხ).

ხოლო რაკი სამღვდლოება და მონაზონები საეკლესიო წესის მიმდევარნი და მსახურნი იყვნენ, ამიტომ სასულიერო პირს ზოგჯერ „მოწესე“-ს უძახდენ: „მოწესენი და ერისკაცი“ (ძეგლის წერა, ქ^ეები II, 68).

„წესი“ მართო სამონასტრო-საეკლესიო წესდებას, დებულებასა და ჩვეულებას-კი არ ერქვა, არამედ, სამოქალაქოს და სახელმწიფოსაც. მაგალითად იმ გარკვეულს ჩვეულებებსა და რიგსა, რომელსაც ქართველი მეფეების დარბაზობის დროს მისდევდენ და ასრულებდენ, ერქვა „წესი სახლისა საკელმწიფოსა“ (ისტორიანი და აზმანი *643, გვ. 426) და დარბაზობის წესი (ისტორიანი და აზმანი *669, გვ. 459). დარბაზობის დროს მხოლოდ განსაზღვრულს დიდებულ მოხელეთა ჯგუფს შეეძლო მეფის წინაშე მჯდარიყო. სხვები უნდა მდგარიყვნენ. ამას გარდა ამათ შორისაც, ვისაც ჯდომა შეეძლოთ, ზოგს სასთაულის უფლებაც ჰქონდა, ზოგნი-კი უსასთაულოდ უნდა მსხდარიყვნენ. ამის შესახებ გარკვეული, მტკიცე დებულება არსებობდა, რომელსაც ერქვა „წესი ჯდომისა და დგომისა“ (ისტორიანი და აზმანი *677, გვ. 470). იმ ჩვეულებებს, რომლითაც სტუმარი და მასპინძელი

¹ იხ. ხანძთის მონასტრისა (ც^ე გ^ლ ხ^ნძთე გვ. კ-კ^ბ), ათონისა (ც^ე ი^ე და ე^ფი 35-53) და ვაჰანის მონასტრის ტიბიკონები (შმლ სბთბი 30-43).

ერთი ერთმანეთს დარბაზობის დროს მიესალმებოდნენ ხოლმე „მოკითხვის წესი“ ერქვა (ისტორიანი და აზმანი *643 და 677, გვ. 459 და 470). დასასრულ, იმ ჩვეულებებს, რომელთაც მიცვალებული მეფის დატირებისა და გლოვის დროს მისდევდნენ და ასრულებდნენ, „გლოვის წესი“ ეწოდებოდა (იქვე, *618-619, გვ. 393). ზოგი წესი ჩვეულებაზე იყო დამყარებული, ზოგი კიდეც „მეფეთა განწესებული“ იყო. თავის დალოცვაში გრიგოლ ხანძთელმა აღნიშნა ბაგრატ კურაპალატის ღვაწლი და სიტყვა „გლახაკთა ნაწილი (საქველმოქმედო) თქუენ მიერ განწესებულ არს“ო (ც^ე გრ^გლ ხნ^ძე, ლბ). ერთი სიტყვით „წესი“ საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და დაწესებულების მართვა-გამგეობის მომავგარებელ ჩვეულებას, რიგსა და დებულებას ერქვა და არა სასამართლო კანონს.

სიტყვა „განგება“ს თითქმის იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც „წეს“ს. მაგ. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვებაში საბაწილური სამონასტრო წესი იწოდება „საბაწმიდისა განგება“დ (იხ. გვ. კ). როცა ამ ცხოვრების ავტორი ხანძთის სამონასტრო წესის აღწერას იწყებს, აღნიშნული აქვს, „განგებაჲ ყოველი ვერ დაიწერა წიგნსა მას, არამედ თითო სიტყუაჲ ყოვლისაგან“ (იქვე, კ), შემოკლებული შინაარსი წესდებისაო. გიორგი მთაწმიდელის თხზულებითგანაცა ჩანს, რომ სამონასტრო წესი, ანუ ტიბიკონი „განგება“-დაც იწოდებოდა. იგი რომაულ ეკლესიაში განთქმულ ბენედიქტეს სამონასტრო წესდებას „განგება“-ს უძახის და მოგვითხრობს, რომ ქართველების მეგობარი რომაელი ბერები ათონის მთაზე „ცხოვნდებიან კანონსა და განგებასა ზედაწმიდისა ბენედიქტესსა“-ო (ც^ე ი^ე და ეფ^სი, 31).

მართო სამონასტრო ტიბიკონი-კი არა, საეპისკოპოსოსა წესსა და რიგს, სარგოსი და შემოსავლის განჩინებასაც „განგება“-ს ეძახდნენ. ისტორიკოსი, მაგალითად, მოგვითხრობს, რომ როცა ლეონ აფხაზთა მეფემ მოქვის ეკლესია ააშენა და საეპისკოპოზო საყდრად გახადა, „განასრულა ყოვლითა განგებითა“-ო (მატიანე ქ^ე *457, გვ. 233).

„განგება“ საზოგადოდ გამართვას, მოწყობასა ჰნიშნავდა: როცა მაგალითად, გიორგი მთაწმიდელი გვამცნებს, რამდენად მძიმე იყო ათონელი ქართველი ბერებისათვის ვენახში მუშაობა, აღნიშნავს, რომ ახალნერგი ვენახი ჰქონდათ და ვაზებს „ყოველთა სარითა განგებაჲ უნდა“-ო (ც^ე ი^ე და ეფ^სი, 47), სარის შედგმა სჭირდებოდაო. საზოგადო, საეკლესიო, ან

სახელმწიფო საქმეების მოწესრიგებასა და განმართვასაც „განგება“ ეწოდებოდა. მაგ. როცა გუარამ მაკულმა დაინახა, რომ ქართველ სამღვდლოებს ეწყინა და იუკადრისა მისი ჩარევა კათალიკოზის არჩევანის საქმეში, ფიცხლავ უკან დაიხია და დაუთმო: „თქუენგან ჯერ არს განსაგებელი განგებად“—ო (ც^ა გ^რ-გ^ლ ხ^ძა, მზ). გიორგი მთაწმიდელიც მოგვითხრობს, რომ იოანე ათონელმა სამონასტრო საქმეების მართვა თავის შვილს ეფთვმეს უანდერძა: „ზინა და გარე, ვითარცა ენებოს, ეგრეთ განაგოს“—ო (ც^ა ი^ე და ე^ფსი, 22), ხოლო მამის სიცოცხლის დროსაც ეფთვმე „განაგებდა საქმეთა მონასტრისათა, ვითარცა იკონომოსი“ (იქვე, 21). სახელმწიფო მართვა-გამგეობასაც „განგება“ ერქვა. მემბტიანე მოგვითხრობს მაგ., რომ გიორგი აფხაზთა მეფემ „განაგნა და განაწყუთა ყოველი საქმენი კეთილი მამულსა და სამეფოსა თვისსა“ (მ^ტნე ქ^ა *452, გვ. 229), ხოლო როცა ბაგრატ მე-III-ე ქართლისა და აფხაზთა მეფედაც დასვეს, იმავე მემბტიანეს სიტყვით იგი „გარდამოვიდა ქართლს, რათა განაგანეს საქმენი დაშლილი ქართლისანი“. მაგრამ ქართლის აწახურებს მისი მოსვლა არაფრად მოეწონათ, „რამეთუ თვთეულად განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა“ (იქვე, *664, გვ. 239). ამისდა მიხედვით ყველა სახელმწიფო მართვა-გამგეობის საქმეებს „განსაგებელი“ ეწოდებოდა. გიორგი მთაწმიდელი სწერს, რომ, როცა ბასილი და კონსტანტინე მცირეწლოვანები იყვნენ, „ყოველი განსაგებელი დედოფალსა ეპყრა და პარაკიმენონსა“—ო (ც^ა ი^ე და ე^ფსი, 10).

ამგვარად თუმცა მნიშვნელობით „განგება“ „წეს“—ს მიაგავს, მაგრამ განსხვავება იმაში მდგომარეობს, რომ „წესი“ განსაკუთრებით საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და დაწესებულებების მართვა-გამგეობის დებულებასა და რიგს ერქვა, „განგება“—კი ამას გარდა თვით მართვისა და მოწესრიგების მოქმედებასაც აღნიშნავდა.

კანონებისა და წესის შემოღებას ბევრი სხვადასხვანაირი სახელი აქვს ქართულად, მაგალითად: „დასხმა კანონთა“ (ძეგლისწერა, ქ^კბი, II, 59) „განწესება“ (იქვე, 59, 65, ც^ა გ^ვ-ლ ხ^ძა მთ, ც^ა ი^ე და ე^ფსი 22), რომელიც მიექვე-მსოფლიო კრების ეფთვმეს თარგმანში ბერძნულ დედნის *ἔπιζα* და „*μαγειρῶσα*“ „ჰორიძო“, „დიავორეუო“—ს უდრის (შეადარე მუზ. ო=ღ, მ=μ; კ=ξ; — განსაზღვრა“ (ძეგლისწერა, ქ^კბი II, 64) და „განჩინება“ (იქვე 64, 59).

ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია I

ქართული სამართლის წყაროები.

როგორც აღნიშნული გვექონდა საქართველოს სოციალური ისტორიის შესასწავლად კანონმდებლობის ყოველგვარი ძეგლები უნდა იქმნეს გამოყენებული. რათგან ქართული საეკლესიო სამართლის, როგორც შეცულობა ისევე მისი მოქმედების ასპარეზი მარტო წმინდა საეკლესიო ცხოვრების მოწესრიგებით არ განისაზღვრებოდა, არამედ გაცილებით უფრო ფართო დანიშნულება და სარბიელი ჰქონდა, რაკი ეკლესიას საქართველოში თავისი დროშა და საკუთარი ჯარი ჰყავდა, თავისი ყმები და სახელმწიფო მართვა-გამგეობის წესებზე მოწყობილი მოხელეობა მოეპოვებოდა, თავისი ეკონომიური პოლიტიკა ჰქონდა და თავისივე სასამართლო, ამიტომ ქართულ ეკლესიას ბევრის მხრით სახელმწიფოებრივი სხეულის თვისებები ეტყობა. ამის გამო შეუწყნარებელი შეცდომა იქმნებოდა, თუ ჩვენ ქართული საეკლესიო სამართლის შესასწავლად მარტო მსოფლიო და ადგილობრივი საეკლესიო კრებების ძეგლისწერით დავკმაყოფილდებით. ასე რომ მოვიქცეთ, მაშინ არც ერთ ზემოაღმოთვლილ საყურადღებო საკითხთაგანისათვის საჭირო ცნობები არ გვექმნებოდა, რათგან, ვითარცა პატრონჟიმობის ნიადაგზე აღმოცენებულთ, ამ დაწესებულებებს მსოფლიო ეკლესიის კანონმდებლობასთან ძალიან მცირე კავშირი ჰქონდათ, ზოგჯერ-კი სრულებით არავითარი დამოკიდებულება-ც-კი არ იყო მათ შორის. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ ქართული საეკლესიო სამართალი საეკლესიო სამართლად მარტო იმ მნიშვნელობით-კი არ უნდა იწოდებოდეს, რომ მისი შინაარსი ნხოლოდ ეკლესიას, ვითარცა სარწმუნოებრივ დაწესებულებას, ეხებოდა, არამედ იმ მნიშვნელობითაც, რომ იგი ეკლესიის როგორც სახელმწიფოებრივი სხეულის ყოფა-ცხოვრების წარმონაშობი იყო. მაშასადამე, ქართული საეკლესიო სამართალი მარტო შინაარსით-კი არ იყო საეკლესიო, არამედ წარმომდინარებით. ამ მხრივ ქართული საეკლესიო სამართალი უფრო რომის კათოლიკეთა ეკლესიის „Corpus juris canonici“-ს მიაგავს, ვიდრე აღმოსავლეთის ეკლესიის, ბერძენთა და რუსთა საეკლესიო სამართალს იმგვარადვე, როგორც ქარ-

თული ეკლესია თავისი წესწყობილებით ბევრი თვისებებით უფრო რომის საშუალო საუკუნეების ეკლესიას მიაგავდა, ვიდრე ერთმორწმუნე ბერძენთა და რუსთა ეკლესიებს.

ქართული საეკლესიო სამართალი ჩვენ ამ ჟამად გვანტერესებს თავისი წმინდა საეკლესიო თვისებით-კი არა, არა ვითარცა საეკლესიო სამართალი, jus canonicum, არამედ როგორც საეკლესიო წესწყობილები, მომწესრიგებელი ერთის მხრით და მეორეს მხრით ვითარცა სახელმწიფოებრივი სხეულისა და ეკლესიის და დაწესებულებათა პატრონი, ამასთანავე რამდენადაც საეკლესიო სამართლის მოძღვრებას სისხლისა და სამოქალაქო სამართალზე გავლენა ჰქონდათ. წმინდა საეკლესიო სამართალი, მისი საიდუმლოებათა და შეკოდებულთა შესახები კანონმდებლობა ჩვენი კვლევის სფეროს გარეშე დარჩება.

თავი I.

სამკლესიო სამართლის ძებნები.

§ 1. მსოფლიო კრებების კანონმდებლობა.

ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად დიდი მნიშვნელობა მეტადრე ადგილობრივ, ქართულ საეკლესიო სჯულდებულებას აქვს, მაგრამ მსოფლიო ეკლესიის კრებების დადგენილებანი და ბერძნული სჯულისკანონი ცვირფასია მკვლევარისათვის ჯერ ერთი იმიტომ, რომ კანონმდებლობის ეს ძეგლებიც მოქმედ სამართლად იყვნენ საქართველოში, მაშასადამე, მათი ქართული თარგმანის ცოდნა ქართ. სამართლის ისტორიის მკვლევართათვის აუცილებლად არის საჭირო. მეორეც იმიტომ, რომ ამ თარგმანში მეცნიერი უნებ მასალას იპოვის ქლი იურიდიული ტერმინოლოგიის შესასწავლად. სჯულის კანონის წიგნები საბერძნეთში იყო შედგენილი. ამგვარი მოღვაწეობით მეტადრე კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო იყო განთქმული. უკვე ძველი დროითგან ცნობილია და უაღრესი პატივისცემა დამსახურებული ჰქონდა ერთ კრებულს, რომელმაც 14-თავად ანუ ტიტლოსად იყოფებოდა და თავისი მრავალი უპირატესობის გამო „დიდ სჯულის-კანონად“ იწოდებოდა. მის უმთავრეს ღირსებად ის გარემოება უნდა ჩაითვალოს, რომ იგი შინაარსისა მიხედვით სისტემურად და ქნოლოგიურადაც არის დალაგებული. ამასთანავე იქ სამოქალაქო კანონმდებლობითგანაც მეტია შეტანილი და სხვადასხვა ძვირფასი ძეგლებითგან ნაკვეთებიც არის ამოღებული.

ეს „დიდი სჯულის-კანონი“ უცნობი კერძო პირის მიერ შედგენილი პირველად მე-VI-ე საუკ. ჩნდება და იმთავითვე სხვა კრებულებს სჯობნის ისე, რომ თანდათან თითქმის განსაკუთრებით მხოლოდ იმასლა ხმარობენ, მეტადრე მე-VII-ე საუკ.-ითგან მოყოლებული კონსტანტინეპოლის სამწყსოს ეკლესიებში (В. Н. Бенешевич. Грузинский Великий номоканон. ХВ. № IV, გვ. 349-350). თუ ამ კრებულის დიდ მნიშვნელობას გავიხსენებთ ცხოვრებისათვის და მეტადრე საეკლესიო მართლმსაჯულებისათვის, შეიძლება დავასკვნათ, რომ „დიდი სჯულის-კანონი“ ალბად IX-X სს.-ში ქართულადაც უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი, მეტადრე მას შემდგომ, რაც სამცხისა და უფრო-კი ტაო-კლარჯეთ-შავშეთის ქართულ სამონასტრო ცენტრებში სამწერლობო მოღვაწეობა გაჩაღდა და ბიზანტიის განათლების უმთავრეს სავანეებთან მჭიდრო სულიერი კავშირი შეიქმნა.

მაგრამ უცნაურია, რომ ამ ხანაში „დიდი სჯულის კანონი“-ს ქართული თარგმანის არც არსებობის შესახებ მოგვეპოვება¹ ცნობები და ამ დროითგან არც თვით ამგვარი ძეგლებია შერჩენილი. ისეთი ცნობა, რომელიც უნებლიეთ „დიდი სჯულის კანონი“-ს თარგმანის ქართულად არსებობას გვაფიქრებინებს, პირველად ეფთჳმე მთაწმიდელის შრომაში გვხვდება, რომელიც მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების თავის თარგმანს „მცირესა... რჩულის-კანონსა“ უწოდებს (ვ. ბენეშევიჩი. იქვე, 350). მისი სიტყვებითგან შეიძლება დავასკვნათ, რომ „დიდი რჩულის-კანონი“-ც არსებობდა¹. ამ აზრს არეთანხმება კორნელი კეკელიძე, რომელსაც შესწავლილი აქვს ამ ძეგლის შემცველი ქართული ხელთნაწერები. ერთს მათგანში, გელათის მონასტრის XII-XIII სს. ხელთნაწერში შენახულია ანდერძი, რომელიც ამ საკამათო საკითხს ეხება და აშუქებს. მისი გადამწერი გრიგოლ ჩაბრუხაძესე თავის თავზე ამბობს: „დიდის გულმოდგინებითა გარდავწერე თვისითა კელითა ქრისტეანეთა წინამძღუარი დიდისე სჯულის კანონი საუკუნოდ მოკსენებულისა და ჩუენ ქართულელთათჳს ფრიად ჭირთა თავს მდებელისა არსენი იყალთოელისა თარგმნილი: საუკუნო ყოს ღთნ კსენებაჲ მისი“-ო (იქვე იხ. ვ. ბენეშევიჩის. ზემოაღნიშნულ გამოკვლევა, სადაც მოყვანილია კორ. კეკელიძის მიერ მისადმი მიწოდებული ყველა ცნობები და თვით მისი პირადი მოსაზრებაც ქართ. დიდი სჯულის კანონის თარგმანის შესახებ ХВ. № V.

¹) შეად. კორ. კეკელიძის აზრს (იქვე, 1917 წ. წ. V, 125-126).

1917 წ. გვ. 120-121). რაკი რუის-ურბნისის 1103 წ. საეკლესიო კრების ძეგლისწორას ქართული დიდი სჯულის კანონის არსებობა ნათლად ეტყობა, ამიტომ კორ. კეკელიძემ სამართლიანად დაასკვნა, რომ არსენი იყალთოელს ზემოაღნიშნული დიდი შრომა უთარგმნია მე-XI-ე საუკ. დასასრულს, უკანასკნელს ოცეულში (იქვე, გვ. 125). მაგრამ ქართ. საეკლესიო ისტორიისა და მწერლობის მკვლევარი მარტო ამ დასკვნით არ დაკმაყოფილებულა, არამედ ამტკიცებს, რომ პირველად არსენ იყალთოელმა თარგმნა ქართულად დიდი სჯულის კანონი და მანამდის ამ ძეგლის ქართული თარგმანი არ არსებობდაო (იქვე, 125). ამ დასკვნას ვ. ბენეშევიჩი არ ეთანხმება, მაგრამ თვითვე გრძნობს, რომ კორ. კეკელიძის საბუთიანობის საწინააღმდეგოდ პატივსადები მოსაზრება ვერ წამოუყენებია (იქვე, 126).

პროფ. კ. კეკელიძე ეხლაც, თავის 1923 წ. გამოცემულ „ქართული ლიტერატურის ისტორიის“ I ტომში ამტკიცებს, რომ „მეათე საუკუნის გასღვამდე ქართულ ენაზე არ შენახულა არამცთუ რაიმე კანონიკური კრებული, არამედ ცოტად თუ ბევრად ეჭვმიუტანელი და კატეგორიული ცნობა ასეთი კრებულის არსებობის შესახებ“ (გვ. 607). შემდეგ მას გარჩეული აქვს ის ცნობები, რომელთა მიხედვით მსოფლიო ეკლესიის კანონების ქართული ძეგლის თარგმანის არსებობის გულისხმობა შესაძლებელია და ამტკიცებს, რომ კირიონ ქართლისა კათალიკოზის აბრაამ სომეხთა კათალიკოზისადმი მიმართულ წერილში მოხსენებული ოთხი მსოფლიო კრების წიგნი ბუნდოვანი გამონათქვამია, და კ. კეკელიძის აზრით „აქ იგულისხმება წიგნი, რომელშიაც მოთავსებული ყოფილა ოთხთა კრებათა დადგენილებანი, მაგრამ არა ყველა, არამედ მხოლოდ დღემამტიკური ხასიათისა, ეგრედწოდებული სარწმუნოებრივ-აღსარებითი ფორმულები, ან სიმბოლო სარწმუნოებისა, რომელიც სწორედ ოთხ კრებაზე ჩამოყალიბდა საბოლოოდ და რომელიც აღნიშნულ მომენტში შეადგენდა საცილობელ საგანს ქართველთა და სომეხთა შორის. ასეთი ფორმულები-კი, რასაკვირველია, იმთავითვე იქნებოდა ქართულად ნათარგმნი, მაგრამ ეს უფრო დოქმატიკური მწერლობის ძეგლია, ვიდრე კანონიკურისა“—ო (იქვე, 607—608). შემდეგ მისივე აზრით ეფთხემე მთაწმიდელი მე-VI მსოფლიო კრების დადგენილებებსა და იოანე სქოლასტიკოსის პენიტენციალურ კრებულს არ გადმოსთარგმნიდა, რომ „ან ესენი, ან, მით უმეტეს, თოთხმეტტიტლოვანი კრებული ქართულად მის დრომდე ნათარგმნი ყოფილიყო“—ო (იქვე, 608).

ამ თავის წიგნშიაც კ. კეკელიძე არღვევს ვლ. ბენეშევიჩის აზრს, რომ მე-X ს-ში პატრიარქ ფოტიოსის დიდი თოთხმეტტიტლოვანი სჯულისკანონის ქართული თარგმანი არსებობდა, და მისი საბუთების საპასუხოდ ამტკიცებს, რომ სინასმთის ქართული წიგნთსაცავის კატალოგის ნაწყვეტში მოხსენებული „ერთი დიდი კანონი“ ნამდვილად სჯულისკანონს კი არ ჰქონდა, არამედ იგულისხმება „ლიტურდიკული კანონი“, რომელიც ცნობილია „იერუსალიმის განჩინებისა და განწესების სახელით“-აოხოლო, თუ ეფთჳმე მთაწმიდელმა თავის თარგმნის მე-VI მსოფლიო კრების ძეგლისწერას „მცირე შჯულისკანონი“ უწოდა, ესეც დიდი სჯულისკანონის ქართული თარგმანის არსებობის დამამტკიცებელ საბუთად ვერ გამოდგება, იმიტომ რომ „მეექვსე მსოფლიო კრების შჯულისკანონი ნაწილია დიდი შჯულისკანონისა, მასასადამე, სრულიად ბუნებრივია, რომ იმ წიგნს, რომელიც შეიცავს მხოლოდ ნაწილს მთელისას, მან მცირე უწოდა; თუმცა ისიც შეიძლება, რომ ფრაზა მცირესა შჯულისკანონსა ექვეთიმეს ჩვეულებისამებრ ეხმაროს ამ შემთხვევაშიაც სიმდაბლით, იმაზრით, რა აზრითაც იტყვიან ხოლმე: „ეს ჩემი მცირე ნაშრომიო“ დასასრულ არც ბენეშევიჩის მიერ მოყვანილი მელქისედეკ კათალიკოსის 1020 წ. სიგლის ცნობა „შჯულისკანონი ახალხერთი“ მიაჩნია კ. კეკელიძეს დამაჯერებელ საბუთად, რათგან „სიტყვა ახალი კიდევ არ ნიშნავს რომელიმე ახალს რედაქციას ან კრებულს; მელქისედეკს შეეძლო ასე ეწოდებინა თუგინდ ექვეთიმეს მიერ ნათარგმნი კრებულისათვის, რომელიც მან ახლად გადააწერია“-ო (იქვე, 608-609).

პროფ. კ. კეკელიძის საბოლოო დასკვნა ამგვარია: „ასე და ანაირად, პირველს ორ პერიოდში ჩვენში შჯულისკანონი ჯერ კიდევ არ ყოფილა ნათარგმნი“ და „მხოლოდ შეთორმეტე საუკუნის პირველს მეოთხედში, რუის-ურბნისის კრების შემდეგ, ქართულად ითარგმნა პატრიარქი ფოტის თოთხმეტტიტლოვანი «დიდი შჯულისკანონი»; მთარგმნელი მისი არის, როგორც მტკიცედაა დამოწმებული თვით ნუსხებით, არსენ იყალთოელი“-ო (იქვე, 609-610).

კორ. კეკელიძის ღვაწლია, რომ გამოარკვია, რომ არსენი იყალთოელს დიდი სჯულისკანონი ქართულად უთარგმნია. მაგრამ იგი უეჭველია შემცდარია, როდესაც ამტკიცებს, ვითომც ეს თარგმანი საზოგადოდ ამ შესანიშნავი ძეგლის პირველი ქართული თარგმანი იყოს, ჯერ ერთი ეს თვით გრიგოლ ჩახრუხაძის ანდერძში ნათქვამი არ არის. მეორეც—

არტო ის გარემოება, რომ არსენი იყალთოელს ეს ძეგლი მე-XI-ე ს. დამღევს და მე-XII ს. დამღევს უთარგმნია, თავისდათავად მისი თარგმანის პირველობას არ ამტკიცებს. ჩვენ ვიცით, რომ სახარება ქართულად, სულ ცოტა რომ ვიანგარიშოთ, ოთხჯერ მაინც სხვადასხვა დროს იყო ნათარგმნი (იხ. ქლი ერის ისტორია II, 485-487). ქართული მწერლობის ისტორიამ არა ერთი და ორი მაგალითი იცის, როდესაც ძველი ქართული თარგმანი შემდეგ თაობათა მოღვაწეებს დაუწუნებიათ და ძეგლის ხელახალი თარგმანი საჭიროდ უცვნიათ. ეფრემ მცირე ისეთი დახელოვნებული და გამოჩენილი მეცნიერი მთარგმნელის შრომასაც-კი, როგორც გიორგი მთაწმიდელის სამოციქულოს თარგმანია, წუნსა სდებდა (იხ. ნ. მარჩის Предварит. отчет о работах на Синае... и в Иерусалиме в 1902 г. Сообщ. прав. Палест. общ. т. XIV, ч. II, 28-30). ჩვენ ვიცით, რომ ისეთი უწყინარი რამეც-კი, როგორც საგალობლებია, ქართულად ერთიდაიგივე ნაწარმოები სხვადასხვა დროს სხვადასხვა გამოჩენილი მწერლის მიერ იყო ნათარგმნი. მაგ. ანდრია კრიტელის საგალობელნი ჯერ ეფთჳმემ თარგმნა, მერმე გიორგიმ, მაგრამ არც ერთი და არც მეორე შრომა მერმინდელ ქართველობას აღარ აკმაყოფილებდა და ამის გამო დავით აღმაშენებელმა მისი ხელახლად, მესამედ გადათარგმნა არსენი იყალთოელს მიანდო (იქვე, 42). ამიტომ კ. კეკელიძეს მოსაზრება, რომ ეფთჳმე „მცირე შჯულისკანონს“ არ გადმოსთარგმნიდა, დიდი შჯულისკანონის თარგმანი რომ ყოფილიყო, საფუძვლიანი და დამაჯერებელი არ არის.

საფიქრებელია, რომ დიდი სჯულის კანონის თარგმანსაც ამგვარივე თავგადასავალი უნდა ჰქონოდა. როგორც კარგად განსწავლულს მეცნიერსა და ფილოსოფოსს, არსენი იყალთოელს, იოანე პეტრიწსა და ეფრემ მცირესავით, წინანდელი ქართული თარგმანები არ აკმაყოფილებდა და ამიტომ შეუდგა დიდი შჯულისკანონის ხელახლად თარგმნას. იქნებ ეს საქმე მას დავალებულიც-კი ჰქონოდა, როგორც დავით აღმაშენებლის დავალებით გადაუთარგმნია მას მესამედ ანდრია კრიტელის საგალობლები. მაგრამ ამ მკაცრ მეცნიერთა მთარგმნელობით მოღვაწეობას ყველა არ შეჰზაროდა, არამედ მრავალი მოწინააღმდეგეც ჰყავდა. ამას ცხადჰყოფს ეფრემ მცირეს (იქვე, 29-30) და იე პეტრიწის ჩვილიც (იხ. ნ. მარჩის Иоанн Петр. ЗВОРАОб, XIX გვ. 44—45), და მათ ნაშრომს ბევრ ქართულ მონასტრებში არც-კი ჰქონდათ გასავალი. გრ. ჩახრუხხაძის სიტყვებით მგონია ამტკიცებენ, რომ არსენი იყალთოე-

ლის ნათარგმნს დიდს სჯულისკანონსაც, ალბათ ამავე მიზეზის გამო, პირველ ხანებში გასავალი არა ჰქონია. მას ჰწინებია, რომ მის მიერ გადაწერილი არსენი იყალთოელის თარგმანი შეიძლება ჯვარის მონასტერში არ მიეღოთ. აი რასა სწერს იგი: „უკუეთუ ღირს მყოს ღმერთმან და წმიდასა მონასტერსა პატროსნისა ჯუარისასა შინა შეიწყნარონ, არა დავაკლდები ხილვასა ამისსა, და თუ არა, ვიდრე ცოცხალ ვიყო... მე მქონდეს და შემდგომად ჩემსა სადაც ღმერთმან ინებოს“—ო (გ. ბენეშევიჩი, Груз. Вел. номоканон: ХВ. V. 1917 წ. გვ. 121). არსენი იყალთოელის შრომა რომ დიდი სჯულისკანონის პირველი ქართული თარგმანი ყოფილიყო, დაუჯერებელია, რომ გრ. ჩახრუხაძეს შიში ჰქონოდა, ვადა თუ ჩემი გარდანაწერი არ მიიღონო. პირიქითის დარწმუნებული უნდა ყოფილიყო, რომ მის საჩუქარს ორთავე ხელით მოეჭიდებოდენ. სამაგიეროდ ამგვარი ეჭვი ბუნებრივად გვეჩვენება, თუ წარმოვიდგენთ, რომ არსენის შრომას ხელახალი თარგმანი იყო და ამაზე წინათაც ამ ძეგლის ქართული თარგმანი არსებობდა.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ არსენი იყალთოელის ნათარგმნი დიდი სჯულისკანონი პირველი ქართული თარგმანი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ, უკანასკნელი თუ არა, მეორე მაინც. საეკლესიო კანონების კრებულის ქართული თარგმანი რომ არსენი იყალთოელზე უწინარეს და კარგა ხნით ადრე უნდა ყოფილიყო, ამას ცოტა არ იყოს გიორგი მერჩულის საისტორიო თხზულებაში შენახული ერთი ცნობაც გვაფიქრებინებს. მისი სიტყვით გვარამ მამფალს რომ საეკლესიო საქმეებში ჩარევა მოუნდომია და მისგან მოწვეულს საეკლესიო კრებაზე სიტყვა წარმოუთქვამს მძლავრობით მოხდენილი არჩევნების გასაბათილებლად, სხვათა შორის ხაზგასმით შეუნიშნავს: „წმიდანო მამანო ეპისკოპოსნო და მეუღაბნოენო, იცით ყოველთა კანონი შჯულისაჲ, რამეთუ არა ბრძანებს ეპისკოპოსისა და კათალიკოზისა მძლავრებით დაჯდომასა“ (ცა გგლ ხნძთლსა, გვ. მე. 64-66). ამის საპასუხოდ გრიგოლ ხანძთელს აგრეთვე საბუთები საეკლესიო მსოფლიო კანონმდებლობითგან ამოუღია და მკაცრად უპასუხია: „ჭკელმწიფეო... ესჲ უწყოდე, რამეთუ... წმიდათა მოციქულთა და ღირსთა მათ მღვდელთ მოძღუართაგან განსაზღვრებულსა კანონსა შინა არავე ბრძანებულ არს ერისკაცისაჲ ვითარმცა ეპისკოპოსთა და წესისა წინამძღუართა მამათა განსაგებელისა სჯულის მოძღურებასა იკადრებ-

და“-ო (იქვე, გვ. მზ, 90-91, 96-100). ამ სიტყვებითგან ჩანს, რომ ორივე მოპირდაპირე მხარეს, როგორც ერისკაცს და მთავარს გვარამ მამფალს, ისევე რასაკვირველია საეკლესიო წრეების წარმომადგენელს გრიგოლ ხანძთელს შჯულის კანონის ცოდნაზე აქვთ დამყარებული თავიანთი მსჯელობა და საბუთიანობა; გრიგოლ ხანძთელს დასახელებული აქვს კიდევ შჯულის კანონის სახელდობრ რომელ ნაწილზე ამყარებდა თავის საპასუხო სიტყვას—მოცეკულთა და მღვდელთ-მოძღუართაგან განსაზღვრებულს კანონებზე. თუ გრიგოლ ხანძთელი ამ კანონების დამსწრე მსმენელთაგან ცოდნას გულისხმობდა, მით უმეტეს წარმოუდგენელია, რომ მსოფლიო საეკლესიო კრებების კანონებიც ნათარგმნი არ ყოფილიყო. უეჭველია მღვდელთმოძღვართაგან განსაზღვრულ კანონთა შორის ხანძთის არქიმანდრიტს და მის ისტორიკოსს მსოფლიო კრებების კანონებიც ჰქონდა ნაგულისხმევი. თუნდაც მელქისედეკ კათალიკოზის 1020 წ. სიგელში მოხსენებულით „სჯულის კანონი ახალია:“ (ქეზი II, 32) მართლაც ეფთხვე მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნი მეექვსე მსოფლიო კრების სჯულისკანონი იგულისხმებოდეს, როგორც კორნ. კეკელიძე ფიქრობს (XIII, V, 125), მაინც ის გარემოება, რომ მელქისედეკი ამ ძველს ახალს უწოდებს, ძველის არსებობასაც გვაფიქრებინებს იმგვარადვე, როგორც გიორგი მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნი სახარებისათვის მაშინ ქართულ მწერლობაში მიღებული ტერმინი „სახარება ახალი“ (იხ. ქეზი II, 90, XII ს. სახარების ანდერძი და სხვაგან ბევრგან) ძველი სახარების არაერთისა და ორი წინანდელი თარგმანის არსებობას ჰგულისხმობდა. პროფ. კ. კეკელიძის აზრი, ვითომც მელქისედეკ კათალიკოზისაგან 1020 წ. სიგელში ნახმარი გამონათქვამი „სჯულის კანონი ახალია:“ (ქეზი II, 32) შეიძლება იმ მნიშვნელობით იყოს ნახმარი, რომ ეს წიგნი მელქისედეკ კათალიკოზსა საზოგადოდ აღნიშნული აქვს, რომ სვეტიცხოველი მან სრულად შეამკო სხვათა შორის „საღვთოთა წიგნებისა და წერითა“ (ქეზი II, 31), ე. ი. ყველა მისგან შეწირული წიგნები ახალგადაწერილები ყოფილა და თუ აქ მხოლოდ სჯულისკანონის შესახებ ხაზგასმით არის ნათქვამი „ახალი“-ო, ცხადია ამ შემთხვევაში მისი სიახლე გადაწერილობას არ უნდა ჰგულისხმობდეს. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო უფრო სწორე იქნებოდა გვეფიქრა, რომ შჯულისკანონის ქართული თარგმანი არამც თუ მე-XII ს-ში, არამედ უკვე IX ს-აც უნდა ყოფი-

ლიყო. თუ მეღქისედეკ კათალიკოზის სიტყვები ეფთვმეს მე-VI-ე მსოფლიო კრების კანონების თარგმანს არ გულისხმობდა, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ მე-XI-ე ს-ის დამდეგს კვლავ უნდა ეთარგმნათ სჯულისკანონი, რომელიც ახალად იწოდებოდა. ამ გარემოებას ისიც გვაფიქრებინებს, რომ რუის-ურბნისის 1103 წ. კრებას არსენი იყალთოელის ნათარგმნი სჯულისკანონისაგან სრულებით განსხვავებული რედაქცია ჰქონია (იხ. ქვევით). ხოლო სულ ბოლოს მე-XI ე ს-ის დასასრულს და მე-XII ს. დამდეგს დიდი სჯულის კანონი არსენი იყალთოელსაც უთარგმნია, რომლის თარგმანი, როგორც ეტყობა, ყველგან არ ყოფილა მიღებული.

ბუნებრივად იბადება აზრი, რომ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში გ. მერჩულის მიერ მოთხრობილი ამბავი გვარამ მამფლისაგან მოწვეულ საეკლესიო კრებაზე მოპირდაპირეთა საბუთიანობის საეკლესიო კრებათა და მოციქულთა კანონებზე დაპყარების შესახებ სჯულისკანონის საფუძვლიან ცოდნას ჰგულისხმობს და მე-IX ს-ში ამ ძეგლის ქართული თარგმანი ზემოდასახელებული კრების მოკამათთ შექველია შესწავლილი უნდა ჰქონოდათ. მაგრამ გამოსარკვევია, როდის უნდა ყოფილიყო საეკლესიო კანონები, ანუ მსოფლიო კრებათა საკანონმდებლო ძეგლები პირველად ქართულად გადმოთარგმნილი? ამ საკითხის გასაშუქებლად კირონ კათალიკოზის ეპისტოლეში საყურადღებო ცნობა მოიპოვება. მას პროფ. კ. კეკელიძემ ისეთი მნიშვნელობა არ მიაკუთვნა და იმოდენი ყურადღებით არ მოეპყრო, როგორისაც ის ღიბსია.

აღსანიშნავია, რომ სომხურ კრებულში, რომელსაც „ეპისტოლეთა წიგნი“ *„Գրքը Թղթից“* ეწოდება და სხვათა შორის სომეხ-ქართველთა საეკლესიო განხეთქილების შესახები მიწერ-მოწერა აქვს დაცული, კირონ კათალიკოზის ეს ეპისტოლე სრულად შენახული არ არის, არამედ იქ ეპისტოლეს მნიშვნელოვანი ნაწილი გადამწერთ გამორჩენიათ და შინაარსიც ამის გამო დამახინჯებულია. საბედნიეროდ სომეხთა ისტორიკოსს უხტანესს ამ ძეგლის პირველი ნაწილი თავის თხზულებაში შეტანილი აქვს და ამნიარად „ეპისტოლეთა წიგნის“ ტექსტის დასაწყისის შევსება შეიძლება. მაგრამ უხტანესსაც კირონ კათალიკოზის ეპისტოლეს ტექსტი სრულად არა აქვს გამოყენებული და მარტო მისით, უ-„ეპისტოლეთა წიგნო“-თ ამ წერილის მთლიანი შინაარსის აღდგენა შეუძლებელია, რათგან სწორედ ბოლოშია მოთავსებული ცნობა, რომელიც ჩვენთვის ამ უამად საინტერესო საკითხის გადაწყვეტის საშუალებას გვაძლევს.

კირიონ ქართლისა კათალიკოზს აბრაამ სომეხთა კათალიკოზისადმი მიმართულს თავის მესამე ეპისტოლეში ნათქვამი აქვს:

«მრ ხქტ ყრადოფთ მსრ კამარ კნხსს ს ექსსს სთთ. მთრყმანსს ს რსრსს ყყრსს ზა-რსს მთყაქინს, ირთქ ჴითამრ ქარსს, ს ქ თორს მსათთთს ს ქ თორსს მსთქს ჴიანს რა-რთქს. სქტს კამარ ს ხქტს ჴქა-მარ» ჴათათ მსრ თყქ ჴ» (მსქათათს ს.ა. მათათქქსს რათათათს მრათქ ქ ჴათთქ. 1871 წ. გამოც., გვ. 87-88)

„თუ რომ ჩვენი სარწმუნოების განმობეზა და ცოდნა გსურთ, ნუ გადმოვთარგმნინე და გაახლით; ოთხთა კრებათა წიგნები, რომ-ლითაც ჰრომნი ხელმძღვანელო-ბენ და ანასტას-წმიდასა და წმი-და სიონში იქადაგების. ვინდათ თუ არა, ჩვენი სარწმუნოება ეს არის“—ო (უხტანეს. მოთ-ხრობა ქართველთა განყოფი-სა სომეხთაგან, 1871 წ. სონს.. გამოც. გვ. 87-88).

ამ სიტყვებითანა ჩანს, რომ კირიონ კათალიკოზს აბრაამ კათალიკოზისათვის ოთხი მსოფლიო კრების აღსარების შემცველი ძველი გადმოუთარგმნინებია. ეს აღსარება ბიზანტიაში და იერუსალიმის ეკლესიაშიც ყოფილა მიღებული. ამ ცნობის მიხედვით მართლაც, როგორც ქ. ქექელიძეც ამბობს, საკითხის გამორკვევა ძნელია. მაგრამ „ეპისტოლეთა წიგნში“ რომ ჩაიხედოს ადამიანმა, დარწმუნდება რომ ქართლისა კათალიკოზი აქ სწორედ სარწმუნოების აღსარების შემცველ ძველზე ლაპარაკობდა. ხოლო ვინც ამ მესამე ეპისტოლეს იმავე წიგნში ბოლომდე წაიკითხავს, იქ იმის პასუხსაც მიიღებს, თუ რაზე იყო კირიონ კათალიკოზის მიერ აბრაამ კათალიკოზისთვის გაგზავნილი სარწმუნოების აღსარება დამყარებული ქართლის კათალიკოზს თავის ეპისტოლეს ბოლოში ნათქვამი აქვს:

«სრქ ყათქ ყრყყარ ქათრ თქრქ მსრქსს ყს თრქარს ს ყტქ-მარქს ჴადათრს თარქყტქს ს სხანთს თანქყს: მსთქყტქს ყს თანტამრ სრქ ყათქ თქ ყრყყარ, თქქ ქსარყრანქსსს მთყაქინს ყრთქ» (მსრქს ქქქსთთქ გვ. 188)

„ხოლო დავწერეთ ესე სიყვარულისათვის თქვენდამი, რომ მართალი და ჭეშმარიტი სარწმუნოება დაიცვათ და ცხოვინდეთ. იცოდეთ, რომ თავით თვისით ამაში (იგულისხმება გადათარგმნილ აღსარებაში) არა დაგვიწერია რა, არამედ თვითოველი (საკელესიო) კრებათა წიგნთაგან ამოღებულია (ეპისტოლეთა წიგნი, სონს. ტექ: 18. გვ. 188).

ამ სიტყვებითგან სრული უეჭველობითა ჩანს, რომ მე-VI-VII ს.ს. საქართველოს ეკლესიას მსოფლიო კრებების ძეგლისწერათა წიგნი ჰქონია და ამგვარად ქართული კანონიკური მწერლობა, ამ შემთხვევაში მსოფლიო ეკლესიის კანონების თარგმანების სახით მაინც, უკვე არსებობდა. რასაკვირველია ადგილობრითი კრებების ძეგლისწერათა წიგნებიც იქნებოდა. მაშასადამე, ქართული კანონიკური მწერლობის დასაწყისად არამც თუ მე-XI ს. მიჩნევა არ შეიძლება, არამედ ამ დარგის მწერლობის პირველი ძეგლები უკვე ხანმეტობის ხანაში ყოფილა. მომავალი კვლევა-ძიების საქმეა გამოარკვიოს გადარჩა, თუ არა რაიმე ამ დროითგან და რა თვისებებს იყო ეს ძეგლები.

ჯერჯერობით დიდი შჯულისკანონის ქართული თარგმანი არამც თუ გამოცემული არ არის, საკმაოდ შესწავლილიც-კი არ ყოფილა. მხოლოდ ერთი გამოკვლევა დაბეჭდილი ამ საკითხის შესახებ პროფ. ვლ. ბენეშევიჩის მიერ Грузинский великий номоканон по спискам Тифлисского церковного музея (X B. II, 349-377 და V, 112-127), რომელიც მხოლოდ ხელთნაწერების აღწერილობასა და შჯულისკანონის ნაწილებისა და თავების სათაურების შესახებ ცნობებსა და ზანდუქს შეიცავს. სჯულისკანონის ქართული თარგმანის ისტორიისა და შედგენილობის თანდათან ცვლილებათა შესასწავლად ჯერჯერობით არც მტკიცე ცნობები მოიპოვება და არც შესაფერისი კვლევა-ძიება მოუხდენია ვისმე. მხოლოდ პროფ. კ. კეკელიძის აქვს ეს საკითხი მოკლედ განხილული თავის „ქართული ლიტერატურის ისტორია“-ში. მისი აზრით არსენი იყალთოელის ნათარგმნი დიდი სჯულისკანონი შემდეგში სხვა და სხვა ჩანართებით შეუესიათ. ამნაირ ჩანართებად მიაჩნია მას: პეტრე და პავლე მოციქულების კანონები, „კანონი მეექუსე კართაგენს შინა შეკრებულთა მამათა“, რომელიც კართაგენის კრების მარტო მეექვსე კანონი, ანუ მუხლი-კი არაა, არამედ მეშვიდე და ორმოცდა მესამე მუხლებიც, ამას გარდა მოციქულთა კანონების § 69, ლანღრის კრების § 19. პეტრე ალექსანდრიელისა 15, მოყვანილია სხვადასხვა წმიდა მამათა თხზულებებითგან ამოღებული ამონაწერები და ვრცელი ტრაქტატი სინანულისა და მარხვის შესახებ. ბერძნულად ანნაირი ძეგლი არა ჩანს (იხ. ქართ. ლიტ. ისტორია I, 610).

რუის-ურბნისის კრების დადგენილებით ქართული ეკლესიის მიერ ცნობილი იყო „დიდისა კლიმენტოსის მიერ“ დაწერილი მოციქულთა „კანონი საეკლესიონი“, შვიდი მსოფლიო კრება (ნიკეი-

სა, კოსტანტინეპოლისა, ეფესოასა, ქალკედონისა, 2 კოსტანტინეპოლისა, სამეფუფოსა პალატისა გუმბადსა შინა მომხდარი, ე. წ. ტრჯლისა, 2 ნიკეისა), ექვსი ადგილობითი კრება (ანკვირისა, ლანგრისა, ანტიოქიისა, ლაუდიკიისა, ფრიგიისა, კართაგენისა), 8 ვანთქმულ მათა მიერ განჩინებულნი და თანააღრიცხულნი კანონნი და კანონიანებისტოლენები პეტრე ალექსანდრიელისა, გრიგოლ ნეოკესარიელისა, ბასილი დიდისა დიოდორესა, გრიგოლ ხუცისა, ხორეპისკოპოსთა, ქუეშეთთა ეპისკოპოსთა და ამფილოქესა მიმართ, გრიგოლ ნოსელიისა, ტიმოთე ალექსანდრიელისა, ფილოთეოს ალექსანდრიელისა. ლთის გამოცხადებისათვის, ავეინოსი, აგათონისა მინაჲს ეპისკოპოსთა მიმართ, კვრილე ალექსანდრიელისა და გენნადი კოსტანტინეპოლელისა. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების დადგენილებით სწორედ „ესე არიან შეკრებანი წმიდათა და საეკლესიოთა კანონთანი, დაბეჭდულნი და დამარხულნი თვნიერ ყოვლისა შემატებისა და მოკლებისა“ და ამ კანონების „მეცნიერებაჲ და შედგომაჲ და მტკიცედ პურობაჲ უქმს ყოველთა წინამძღუართა ქრისტიანობითისა მადიდებლობისათა: მღღელთმთავართა და მღღელთა და დიაკონთა და ჩუენ შორის მოძღუარად სახელდებულთა მათცა(?) მონაზონთა და ერთბამად ყოველსა საესებასა მართლმადიდებელთა ეკლესიისასა“ (კ. კვი II, 60).

პროფ. კ. კეკელიძეს სამართლიანად აღნიშნული აქვს, რომ „შემადგენლობა სჯულის კანონისა რუის-ურბნისის კრების ძეგლისწერით განირჩევა არსენის თარგმანის რედაქციისაგან; მაგალითად, ძეგლისწერაში არაა აღნიშნული სარდიკიის კრება, აგრეთვე გრიგოლ ღვთისმეტყველის და ამფილოქე იკონიელის კანონნი, მართვირი ანტიოქიელისა და ათანასე ალექსანდრიელის ეპისტოლენი; არსენის თარგმანში არაა მოხსენებული ვასილი დიდის 85 კანონი, სხვადასხვა ნაირადაა ჩამოთვლილი ამ წყაროებში ვასილის ეპისტოლენიც“. ყველა ამ გარემოებათა გამო კ. კეკელიძე ფიქრობს, რომ რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების დროს დიდი სჯულისკანონის არსენი იყალთოელის თარგმანი ჯერ არ არსებობდა და ეს ძეგლი ნათარგმნია არსენი იყალთოელის საქართველოში 1114 წ. დაბრუნების შემდგომად (ქართ. ლიტ. ისტ. I, 301).

რაკი ცხადი ხდება, რომ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების წევრთ დიდი სჯულისკანონის კრებული არსენი იყალთოელისაგან თარგმნილი დიდი სჯულისკანონისაგან განსხვავებული შედგენილობის ჰქონიათ, ამით სრული უეჭველობით ირკვევა, რომ 1103 წ. დიდი სჯულისკანონის ქართული თარგმანი სხვა რედაქციის კანონთა კრე-

ბული ყოფილა. არსენი იყალთოელის თარგმანი სხვათა შორის საფიქრებელია ამ გარემოებით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული.

§ 2. ეფთვიმე მთაწმიდელის ნაშრომები და სარედაქციაო მუშაობა ამ სფეროში.

მსოფლიო ეკლესიის კანონმდებლობითგან ჯერჯერობით მხოლოდ ორი ძეგლის ქართული თარგმანია გამოცემული.

1. ერთია „წესი და განგება და სჯულისკანონი მეექუსისა კრებისა“. ეს თხზულება ეფთვიმე მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნად ითვლება და მართლაც გიორგი მთაწმიდელის სიტყვით „რჩულისკანონი წმიდისა იოანე მმარხველისაჲ და მეექუსისა კრებისაჲ“ ეფთვიმე მთაწმიდელის ერთ-ერთ ნათარგმნ თხზულებათაგანია (ც^ა ი^ე და ეფ^თსი, 29). † ალ. ხახანაშვილმა ეს ძეგლი მოსკოვში გამოსცა ოთხი ხელნაწერის მიხედვით, რომელთაგან ერთი XI ს-ისაა, მეორე XVIII ს-ისა და საქართველოს საეკლესიო მუზეუმს ეკუთვნის, ქართული ტექსტის გამოცემა კრიტიკული არ არის და ხელთნაწერებში არსებული სხვებრობა არსად აღნიშნული არ არის, თანაც არ ჩანს, რომელი ხელთნაწერთაგანი იყო გამოცემის დროს საფუძვლად მიჩნეული.

გამომცემელსაც ნათქვამი აქვს (იხ. Правила VI Вселенского собора. Труды восточной комиссии Московского Археологического Общества т. II, 76-136), რომ ქართული თარგმანის ტექსტი ზოგიერთში ბერძნული დაბეჭდილი ტექსტისაგან განსხვავდება (იხ. გვ. 76). არსებულ ბერძნულ მსგავს ძეგლებთან შედარება-კი ცხად ჰყოფს, რომ ქართულის მსგავსი რედაქცია ბერძნულში ჯერჯერობით მაინც არა ჩანს. ბუნებრივად იბადება საკითხი, რით უნდა აიხსნებოდეს ეს გარემოება? რასაკვირველია ბიზანტიური იურიდიული ძეგლები ისე არ არის შესწავლილი, რომ ხელთნაწერებში გაბნეული მასალები ყველა შესწავლილად და ამოწყულად ჩაითვალოს და ამიტომ საბოლოო დასკვნის გამოყვანა გაბედულად და უცდომელოდ შეიძლებოდეს, მაგრამ ზოგიერთი უდავო გარემოება ესლაც უნდა აღინიშნოს. მე-VI-ე მსოფლიო კრების ძეგლისწერის ბერძნულ ტექსტებთან შედარებით ქართული ტექსტი სიდიდით სულ ცოტა ერთიორად სჭარბობს. ამ გვარად ცხადი ხდება, რომ ქართული ტექსტი შეუძლებელია ბერძნული ცნობილი ტექსტის პირდაპირ თარგმნად ჩაითვალოს. აგებულობითაც ქართული ხშირად არსები-

თად განსხვავდება ბერძნულისაგან. უკვე პირველი §-ითგან მოყოლებული იწყება განსხვავება და ბერძნული დედნის § ა' უდრის ქართულის მხოლოდ მეორე თავს („თავი ბ“). ქართული ტექსტის პირველი თავი ხუთი უწინარესი მსოფლიო კრების კანონებისა და წინანდელ კრებათა მიერ მიღებული წა მამათა კანონიანი ეპისტოლეების განახლება-დამტკიცებას წარმოადგენს მეექვსე მსოფლიო კრებისაგან (იხ. გვ. 78-83).

მხოლოდ ამ დამტკიცებას მოსდევს წარწერა „თავნი სჯულისკანონისანი“, რომელსაც მოკლე შესავალის შემდგომ მიჰყვება § ბ, რომელიც როგორც აღნიშნული გვქონდა ბერძნულის § ა' უდრის. თუ ადამიანი ჩაუკვირდება, ცხადი შეიქმნება, რომ ქართული ტექსტის მიხედვითაც მეექვსე კრების კანონთაგან § 2 ნამდვილად ბერძნულის მსგავსად § 1 გამოდის. ამიტომ შესაძლებელია ეს ქართველი მთარგმნელის მიერ შეტანილი ცვლილება იყოს, რომელსაც მეექვსე კრების დადგენილების შინაარსისდა მიხედვით დალაგება უცდია, მაგრამ კანონთა აღრიცხვაში ბოლომდის და სისტემურად ვერ გაუტარებია. საზოგადოდ ბერძნულ-ქართულ-სლავურ ტექსტებს ეტყობათ კანონების შინაარსისდა მიხედვით დალაგების კვალი, მაგ. § ლთ, რომელიც ბერძნული დედნის § კ' უდრის, წინ უძღვის სათაური „περὶ πρῶτης καὶ δευτέρας“ (ბენეშ. I, 171), ქართულად მოკლედ „მონაზონებისათვის“ (გვ. 106). ბერძნულ-სლავურ ტექსტებს კიდევ ერთგან აქვთ სათაური „περὶ τριῶν καὶ ἑξῆς“ (ბერგ. I, 144), რომლის შემდგომაც კანონები მართლაც „მღვდელობის წეს“-ს ეხება. ქართულში, რამდენადაც ალ. ხახანაშვილის გამოცემითგან ჩანს, ამგვარი სათაური არ მოიპოვება (გვ. 85), თუმცა-კი მოსალოდნელი იყო. ამგვარადვე თუმცა არც ქართულსა და არც ბერძნულ ტექსტებში სათაურები ქვემოდასახელებულ ადგილებში არ არის, მაგრამ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო სათაურები „მარხვსა-თვის“ (შეად. ქლ ტექს. 91 § იქ); „ღღესასწაულებისა-თვის“ (იქვე გვ. 93 § იპ) და სხვაგანაც. საზოგადოდ რათგან ქართული ტექსტი ჯეროვანად არ არის შესწავლილ-გამოცემული, მსჯელობა სახიფათოა. მაგრამ მინც ცხადია, რომ არც ბერძნული და არც ქართული ტექსტები თავდაპირველი სახით შენახული არ უნდა იყვნენ.

საკითხი მეექვსე მსოფლიო კრების კანონების პირვანდელ-მერვინდელ რედაქციათა და ქართულ თარგმანსა და ბერძნულ დედანს შორის დამოკიდებულების შესახებ საეკლესიო სამართლის მკვლე-

ვართა, კანონისტების საქმეა. ჩვენთვის-კი უფრო მნიშვნელოვანი და საგულისხმო ისაა, თუ რა უნდა ჩაითვალოს ამ თარგმანის თავისებურს რედაქციაში თვით მთარგმნელის საკუთარ ნამუშევრად და ერთგვარ შემოქმედებად, ან უკეთ რომ ვთქვათ, მოიპოვება, თუ არა იქ რაიმე კვალი ეფთვმის ამგვარი მოღვაწეობისა? აღსანიშნავია, რომ ეფთვმე მთაწმიდელი უფრო ვრცელ წყაროდ, რომელშიაც მკითხველს დაწვრილებითი ცნობების პოვნა შეეძლო, იხსენიებს „წიგნსა მას წმიდათა კრებათასა და ცხოვრებასაცა შინა ნეტარისა მამისა ჩინისა მაქსიმე აღმსარებლისასა“ (გვ. 135). უეჭველია პირველი სათაურით დიდი სჯულისკანონი იგულისხმება. ამგვარად ისე გამოდის, თითქოს ეფთვმეს შრომაზე უფრო მოზოდილი ნაწარმოები უნდა ყოფილიყო. მაგრამ არსებულ რედაქციათა შორის დიდი სჯულისკანონის წიგნში მოთავსებული მეექვსე მსოფლიო კრების ძეგლისწერა ეფთვმის ნათარგმნე გაცილებით უფრო მომცროა. საყურადღებოა, რომ მეორე დასახელებული წყარო მაქსიმე აღმსარებლისა ეფთვმეს მიერვე იყო ნათარგმნი (იხ. პროფ. კ. კეკელიძეს Monumenta hagiographica Georgica I, გვ. XLII). საფიქრებელია, რომ ის ბოლოსიტყვაობაც, რომელშიაც ზემომოყვანილი ცნობა მოიპოვება, ეფთვმე მთაწმიდელის დაწერილი იყოს.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ბერძნულთან შედარებით ქართული ტექსტი ხშირად კანონების ერთგვარ ვრცელ განმარტებასა და დასაბუთებასაც შეიცავს, ზოგან გრძელი და არსებითი ხასიათის მსჯელობაა კანონში მოკლედ მოჭრილი საკითხის შესახებ. ამ მხრივ მეტად საგულისხმოა ქართული ტექსტის § 33 (გვ. 129-131), რომელშიაც მშვენიერი განმარტებაა კაცისკელის იურიდიული ბუნებისა და თვისებათა შესახებ. უწინარესი მუხლების ცნობისდა მიხედვით საფიქრებელი იყო, რომ ეს განმარტება ბასილი კესარიელის ნაწარმოები უნდა ყოფილიყო (იხ. გვ. 129, § 3დ). მაგრამ ბერძნულ არც სჯულისკანონში და არც ისე ბასილი კესარიელის თხზულებათა შორის არაფერი ამის მსგავსი არ მოიპოვება.

ამგვარადვე საყურადღებოა, რომ ბერძნულთან შედარებით ეფთვმე მთაწმიდელის ნაშრომში უფრო მეტი ცნობებია იმ მწვალებლობად მიჩნეული წესების შესახებ, რომელნიც სომხეთში ყოფილა გავრცელებული.

ხოლო ერთგან § ნდ-ში, სადაც საწარმართო კერპთა და ჩვეულებათა შესახებაა საუბარი, უკვე ცხადად ემჩნევა, რომ მეექვსე

კრების ძეგლისწერაში ქართველ მთარგმნელს თავისი საკუთარი ცნობები და სიტყვა-აზრებიც უნდა ჩაერთოს. ამ მუხლში სხვათა შორის ნათქვამია: „ქლ სახელისდებანი იგი საწარმართოთა კერბთანი, რლნი მათ ლთად შერაცხნეს რლნიმე მამათა და რლნიმე დედათა, სლ მოისპენ. დიოს ანუ აპოლოს ანუ არტემის ანუ ბოჩი და გაცი და ბადაგონ და არმაზ“ და სხვა (გვ. 113). იმას გარდა, რომ ბერძნულ დედანში (იხ. ბენეშ. I, 183 § 3') კერბთა ბერძნული სახელებიც არ მოიპოვება, კიდევაც რომ წარმოვიდგინოთ თითქოს ბერძნული პანთეონისათვის ღმერთების სახელები ეფთვემეს შეიძლება ბერძნულ დედანშივე ამოეკითხა, მაინც შეეკვლია, ბოჩისა, გაცისა, ბადაგონისა და არმაზის სახელები იქ არ იქნებოდა და ცხადია თვით ეფთვემეს ჩანართი უნდა იყოს.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ „წესი და განგება და სჯულისკანონი მეექუსისა კრებისა“ უბრალო და უშუალო თარგმანი-კი არ უნდა იყოს, არამედ ეფთვემე მთაწმიდელის მიერ გადაკეთებული და განმარტებებით შემკული რედაქციაა. საყურადღებო ცნობა აქვს ეფთვემე მთაწმიდელს თავის ნათარგმნი მეექუსე კრებისა და იოვანე მმარბველის აღწერილი განწესებულების შესახებ. მას ნათქვამი აქვს, რომ ძეგლები „სასწავლელად“ გადმოაქართულა, რომ „იკითხვიდნენ წინამძღუარნი და მოძღუარნი ეკლესიათანი“. ამ შრომის შესახებ მკითხველს ამცნებს, „ყოველიცე პირი და სახე სხუათა მათ პირველთა მამათა მიერ აღწერილისა რჩულის კანონისაჲ აქა შემოკრებულ არს და კეთილად განმარტებულ არს“-ო (გვ. 94). რას ეხება ეს ცნობა, ერთერთ ამ ორ ძეგლთაგანს, თუ ორთავეს, თუ ერთს პირველს, მე-6-ე კრების სჯულისკანონს, თუ იოვანე მმარბველის თხზულებას, დასასრულ მათ დედანს ახასიათებს ეფთვემე მთაწმიდელი; თუ თავის ნათარგმნს?

დიდებული ქართველი მოღვაწის სიტყვებში აზრი სამწუხაროდ სრულის სიმკაფიოთ არ არის გამოთქმული და ყველა ზემოაღნიშნული საკითხების შესახებ გადაჭრილი პასუხის მოცემა ძნელია და მხოლოდ ზოგი რამეს გამოკვევა შეიძლება. თუ რომელ ძეგლს ეხება ეფთვემეს სიტყვები, ამის გადასაწყვეტად უნდა გავიხსენოთ, რომ თვით ეფთვემე „რჩულის კანონს“ მეექუსე კრების ძეგლისწერას უწოდებს და იოვანე მმარბველის ნაშრომისათვის-კი მას სათაურში „კანონნი შეცოდებულთანი“ დაურქმევია, ანდერძში-კი „განწესებულს“ უძახის. მაშასადამე მისი ზემონათქვამი მეექუსე კრების სრჯულისკანონის თვისებას უნდა ახასიათებდეს. ირკვევა,

რომ იგი სხვადასხვა მამათა მიერ აღწერილი „რჩულისკანონების“ „ყოველსავე პირსა და სახეს“ შეიცავს და ამ ნაწარმოებში ყოველივე ეს „შემოკრებულ არს“ ჯერ ეს ერთი და თანაც „კეთილად განმარტებულ არს“, ე. ი. ერთგვარს ნარკვევს წარმოადგენს განმარტებებითურთ.

ბერძნულ დედანზე ლაპარაკობს, თუ თავის ნაშრომზე? ეფთვმე მთაწმიდელის ჩვეულებრივი თავდაბლობა უფლებას არ გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ თავის ნაწარმოებზე ეთქვა კეთილად განმარტებულიაო. მაგრამ ამ ცნობაში ჩვენთვის ის გარემოებაა საკუთრადღებო, რომ ეფთვმეს მიერ გადმოქართულებული მეექვსე მსოფლიო კრების კანონები ამ კრების ძეგლისწერას-კი არ წარმოადგენს, არამედ მერმინდელს „შემოკრებულ“ ნაწარმოებს, რომელიც ამასთანავე განმარტებებით ყოფილა შემკული. ასეთს ნაშრომს „დაბეჭდული“ ძეგლის თვისება რასაკვირველია არ შეიძლება ჰქონოდა და ამიტომვე ეფთვმე მთაწმიდელს შეეძლო უფრო თავისუფლად მოქცეულიყო და სადაც საჭიროდ დაინახავდა ცვლილებები შეეტანა და თარგმანებაც განეწყო და გაცესოველებინა. ეს ეფთვმე მთაწმიდელის სამწერლობო მოღვაწეობის ჩვეულებრივი თვისებაა და ის სწორედ ამგვარადვე მოქცეულა, როდესაც ზემოაღნიშნული მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრება გადმოქართულებია (იხ. MHG. I, გვ. XLII), იოანე დამასკელის „გარდმოცემაჲ“ უთარგმნია და, არა თუ შინაარსი, სახელიც-კი შეუცვლია, როდესაც, როგორც ქვემოთ უფრო დაწვრილებით აღნიშნული იქმნება, იოანე მმარხველის „კანონნი შეცოდებულთა“-ც სთარგმნა. ამ დიდებული ქართველი მოღვაწის ასეთი ნიშანდობლივი თვისება უკვე განთქმულ ქართველ მეცნიერს ეფრემ მცირეს ჰქონდა შემჩნეული და მასაც-კი აღნიშნული აქვს, რომ ეფთვმე მთაწმიდელს „კელეწიფებოდა შემატებაჲცა და კლებაჲცა“ ნათარგმნი თხზულებებისა (იოანე დამასკელის „გარდამოცემის“ თარგ. ანდერძი, ქკბი I, 216 და კ. კეკელიძის „ქართ. ჰაგიოგრაფიის ისტორიიდან“: ტფ. უნივ. მოამბე I, გვ. 51). თანამედროვე მკვლევართა დაკვირვებაც ამ გარემოებას ადასტურებს (ბროფ. კ. კეკელიძეც თავის ქართ. ლიტ. ისტორიაში ამავე აზრს ადგია I, 210-211).

2. მსოფლიო ეკლესიის საკანონმდებლო ძეგლთაგან, ზემოდსახელებულის გარდა, გამოცემულია მხოლოდ „კანონნი შეცოდებულთანი“, რომელიც იმავე ეფთვმე მთაწმიდელის მიერ იყო ნათარგმნი. მის შრომათა სიაში ეს ძეგლი მოხსენებული აქვს გიორგი მთაწმიდელს, რომელიც თუმცა იმ სათაურით არ

არის აღნიშნული, როგორც თვით დედანშია, და ეწოდება „რჩულის კანონი წმიდისა იოანე მმარხველისაჲ“ (ც^ე ი^ე და ეფ^სი, 29), მაგრამ უეჭველია ერთი და იგივე თხზულება უნდა იყვეს: ეფთჳმე მთაწმიდელის თარგმანი ქ^ალ. ხახანაშვილმა გამოსცა 1902 წ. პროფ. ნ. ზაოზერსკისთან ერთად (იხ. Номоканон Иоанна Постника в его редакциях грузинской, греческой и славянской с предисловием издателей. Изд. Общ. истории и древ. рос. при Моск. Университете). გამოცემული ტექსტიდანაც ჩანს, რომ იგი ეფთჳმე მთაწმიდელის თარგმანია. ბოლოსტყვაობაში დიდებული ქართველი მოღვაწე სწერს: „ღირს ვიქმენ მე გლახაკი ესე და ნარჩევი ყოველთა მოწესთაჲ ეფთჳმე თარგმნებად (sic) ბერძულისა ქართულად მცირესა ამას რჩულისკანონსა წ^ადისა მის მეექუსისა კრებისა მიერ აღწერილსა და ყოვლად, ნეტარისა იოვანეს მმარხველისა მიერ კოსტანტინეპოლისა მთავარეპისკოპოსისა განწესებულსა“-ო (გვ. 94). ქართული ტექსტი გამოცემულია 4 ხელთნაწერის მიხედვით, მაგრამ დიდის შეცდომებით (იხ. ნ. მარარის რეცენზია Виз. Врем. 1906 წ. XII, 191-192).

გამოცემული ტექსტი ორი ნაწილისაგან შესდგება და პირველს ეწოდება „კანონნი შეცოდებულთანი, აღწერილნი ნეტარისა მამისა ჩ^ანისა იოვანეს მიერ კოსტანტინეპოლელ მთავარეპისკოპოსისა, რომელსა მმარხველ ეწოდებოდა“ (გვ. 2-38), რომელიც თავებად არის დაყოფილი, მაგრამ თავების რიცხვობრივი რომელობის გარდა არაფერია სათაურებში აღნიშნული და შინაარსიც არ აწერია. მეორე ნაწილს სათაურად აქვს „კანონნი შეცოდებულთანი განწესებულნი ნეტარისა მამისა ჩ^ანისა იოვანე მმარხველისა მიერ კოსტანტინეპოლელ პატრიარქისა“ (გვ. 39-92), ბერძნულად ამ ძეგლს ეწოდება „*κωνσταντινου*“ (გვ. 3) და სხვა ამგვარ თხზულებებსაც *κωνσταντινου* ან *κωνσταντινου*-ს ეძახოდენ ხოლმე.

თუმცა ქართულის მსგავსად ბერძნულ მწერლობაშიაც ზოგიერთ ხელთნაწერებში ეს ძეგლი იოანე მმარხველის კონსტანტინეპოლელი პატრიარქის აღწერილად არის მოხსენებული, მაგრამ ეს მცდარი ცნობაა და ამ ძეგლის ორი ნაწილი ორი სხვადასხვა პირისაგან უნდა იყოს შედგენილი. მართლაც ბერძნულსა და სლავურს ხელთნაწერებში ამ თხზულების პირველი ნაწილის ავტორად, იოანე მონაზონია აღნიშნული. ამ ნაწარმოებების ნამდვილ აღმწერელთა ვინაობის გამდარკვევა ზაოზერსკის შეუძლებლად მიაჩნია და მხო-

ლოდ ამ გარდმოცემის მიხედვით პირველი ნაწილის ავტორად იოანე ბერს, მონაზონსა, სთელის, მეორისას-კი იოანე მმარხველს, კონსტანტინეპოლელ პატრიარქს (გვ. 33-34 და 83).

ზაოზერსკის სიტყვით ეფთჳმე მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნი ძეგლი წარმოადგენს იოანე მონაზონის კანონარსა და კონსტანტინეპოლელი პატრიარქის იოანე მმარხველის შეცოდებულთა კანონებს (იხ. წინასიტ. გვ. 83) და ამ ნაწარმოებთა ჯერჯერობით უძველეს რედაქციად უნდა ჩაითვალოს მორინის მიერ გამოცემულ ბერძნულ ტექსტთან ერთად (იქვე, 45), მაგრამ ქართული თარგმანი ხშირად განსხვავდება ბერძნული დედნებისაგან და რაც ეფთჳმეს თარგმანშია, იქ არ მოიპოვება. ამიტომ ამ შემთხვევაშიც საფიქრებელია, რომ ეფთჳმე მთაწმიდელს უბრალო მთარგმნელობის მაგიერ ერთგვარი შემოქმედება უმჯობინებია. პროფ. ვლ. ბენე შევიჩისა ც აღნიშნული აქვს, რომ ეფთჳმეს რედაქციის მსგავსი რედაქცია ბერძნულში ვერ აღმოაჩინა და ისიც ფიქრობს, რომ ეფთჳმეს თარგმნის დროს რამდენიმე რედაქცია უნდა ჰქონოდა და დედანიც მისგან თავისებურად უნდა იყოს გადაკეთებული (Грѣз-великий номоканон ХВ, V, გვ. 113).

ავტორის სიტყვით მისი კანონნი სინანულისანი ერთის მხრით სხვათა მოძღვრებას შეიცავს, მეორეს მხრით მოძღვრის საკუთარი გამოცდილების ნაყოფს წარმოადგენს. მას ნათქვამი აქვს: „ვექმ გამოძიებასა ამას და განწესებასა... ვითარცა... ნარჩევთა უნარჩევესი ნაბიჭვესა ღირსთა და მეცნიერთა ტაბლისასა შეეჭკრებ და უმეტესად გამოცდილებისაგან და გულისკმისყოფისა სულიერისა მის მოძღუარისა ჩემისა, რომელმან აღმზარდა, რომელი იგი სანთელი იყო განკითხვისა და მეცნიერებისა, რომლისაგან ყოველი სულიერი სწავლაჲ მისწავიეს“-ო (გვ. 16).

თუმცა სინანულთა კანონების ავტორად სათაურში იოანე კონსტანტინეპოლელი მთავარეპისკოპოსია მოხსენებული, მაგრამ თხზულების პირველი ნაწილის შესავლითგან უფრო საფიქრებელია, რომ ავტორი სამონასტრო ძმობის ძმათაგანი, ანუ მონაზონი უნდა ყოფილიყო. როდესაც იგი გვამცნებს, რომ მან თავის სურვილით-კი არ შეადგინა ეს ნაშრომი, არამედ სხვათა რჩევითა და იძულებით, ავტორი სხვათა შორის ამბობს: „ვინაფთგან უკუე მიაძულეს ლთის მოყუარეთა და სულიერთა ძმათა აღწერად მცირედი სე რჩულისკანონი და თითოეულისა ცოდვისა განწესებული სინა-

ნული“, ამიტომ „კრძალულებითა და შიშითა კელვყავ საქმესა იმას“-ო (იქვე, 16).

რამდენადაც დედააზრისა და მოძღვრების მთავარი დებულებების მხრით „კანონნი შეცოდებულთანი“ საყურადღებო და საგულისხმოა, იმდენად შინაგანი აგებულობითა და შინაარსით მდარე ნაწარმოებს წარმოადგენს, ხშირად გამეორებას შეიცავს და უმთავრესად ზნეობრივი ხასიათის და სქესობრივი ცხოვრების ცოდვების აღნუსხვისა და უსიამოვნო აღწერილობას წარმოადგენს. დანაშაულობათა ბუნებისა და თვისებათა ანალიზისათვის-კი თითქმის არავითარი ყურადღება არა აქვს მიქცეული.

კანონნი შეცოდებულთანი აღმოსავლეთის საქრისტიანო ეკლესიის გარდა რომის ეკლესიასაც ჰქონდა და იქ ეს დარგი საშუალო საუკუნეებში განსაკუთრებით იყო განვითარებული. იქაური კანონნი შეცოდებულთანი ცნობილი არიან „libri poenitentiales“-ს სახელით. ამგვარი თხზულება პირველად იოლანდიისა და ბრიტანიის ეკლესიაში გაჩნდა, სადაც განსაკუთრებით ცნობილი იყო ინგლისის გარეშეც განთქმული ერთი „კანონნი შეცოდებულთანი“. რომლის ავტორადაც ინგლისის ეკლესიის უპირველესი თევდორე კენტერბერის არქიეპისკოპოსო ზი ტომით ბერძენი († 690) იყო მიჩნეული. ამ კანონებში ბევრი რამეა, რაც აღმოსავლეთის ეკლესიას უახლოვებს (А. Павлов, Курс церковного права, 1902 წ., გვ. 83 და ზაოზერსკის Номок. И. Постника, 69). ინგლისური შეცოდებულთა კანონების გარდა ფრანკებისა და რომაული ამგვარივე ძეგლებიც არსებობდნენ. ამ ძეგლებში ადგილობრივი სისხლის სამართლისა და ხალხური ადათების იმდენად ძლიერი გავლენა მოჩანს, რომ ისინი მარტო შეცოდებულთა კანონებად-კი არ შეიძლება ჩაითვალოს, არამედ სისხლის სამართლის ძეგლებადაც.

ინგლისური კანონნი შეცოდებულთანი იმ მხრივ განსხვავდებიან რომაული ამნაირისავე ნაწარმოებებითგან, რომ იქ სასჯელის ხანგრძლივობის შემცირება ეპისკოპოსის გადაწყვეტილებაზე (arbitrium) იყო დამოკიდებული და ამის გამო გერმანელმა მეცნიერმა შმიციმ ინგლისური ძეგლების სისტემას „საარბიტრო“ უწოდა. მანვე აღნიშნა, რომ თვით რომის დედაეკლესიის შეცოდებულთა კანონები ამ მხრივ თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან და იქ სასჯელის, ან სინანულის ხანგრძლივობა კანონების მიხედვით უნდა ყოფილიყო განსაზღვრული (Schmitz, Die Bussbücher und die Bussdisciplin der Kirche, 1883 წ., გვ. 521 და ზაოზერსკის Номок. 70).

ფრანკების ეკლესიის შეცოდებულთა კანონები მონაზონური სიმკაცრით არის შედგენილი და სასჯელებიც ცოდვებისა და დანაშაულობათათვის იმდენად მძიმეა დანიშნული, რომ უფრო ბერებისათვის იყო გამოსადეგი, ვიდრე ერისკაცთათვის (იქვე).

§ 3. საქართველოს ადგილობრივი კრებების ძეგლები.

ჩვეულებრივი, საეკლესიო კანონებით დაწესებულ, ადგილობრივ საეკლესიო კრებებს გარდა, რომელნიც კანონმდებლობით მოღვაწეობისათვის რასაკვირველია განკუთვნილი არ ყოფილან, საქართველოში არა ერთხელ საგანგებო დიდმნიშვნელოვანი კრებებიც ყოფილა მოწვეული პირველხარისხოვანი საკითხების განსახილველად და გადასაჭრელად. თუ ჩვეულებრივი კრებების დადგენილება, ვითარცა მიმდინარე წვრილმანი საქმეების მომწესრიგებელი, შესაძლებელია ძეგლისწერის სახით აღნუსხული არც-კი ყოფილიყო, ძნელი დასაჯერებელია საგანგებო და დიდმნიშვნელოვანი ადგილობრივი კრებების ნამუშევარი უკვალოდ დაეტოვებინათ და ამა თუ იმ სახით შესაფერისი ძეგლისწერის შედგენისათვის არ შეეწყულებინათ თავი. დაუჯერებელი რამეა მაგ., რომ ქართლის ეკლესიის თვითმწყობის პირველად შემოღების დროს ადგილობრივ კრებას ჩვენში სათანადო მსჯელობა არ ჰქონოდა და დადგენილება არ აღნუსხა. შეუძლებელია თუნდაც 607 წ., როდესაც ქართველთა და სომეხთა ეკლესიებს შორის განხეთქილება მოხდა და სომეხთა ეკლესიის მესვეურებმა ქართველები, ვითარცა მწვალებელი, შეაჩვენეს კიდევ, რომ ქართველთა სამღვდლოებას ამის საპასუხოდ საეკლესიო კრებაზე შესაფერისი დადგენილება არ განეჩინა და შთამომავლობისათვის ეს წერილობით არ შეენახა.

როგორც მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატრიანთგანა ჩანს, ქართულ ეკლესიას VIII-IX საუკუნემდის ცოლოსნობა შეუწახავს ეპისკოპოსთათვის იმ დროს, როდესაც მსოფლიო ეკლესიაში როგორც აღმოსავლეთში, ისევე დასავლეთში, დიდხანია უკვე ცოლოსნობა მოსპობილი და აკრძალული იყო, საფიქრებელია, რომ ამ თვალსაჩინო განსხვავების შესახებაც შესაფერისი საბუთიანობა და დადგენილება ექმნებოდა ქართულ ადგილობრივ საეკლესიო კრებას. გიორგი მერჩულს შენახული აქვს ცნობა ჯავახეთში მე-IX ს. შუა წლებში შეკრებილი კრების შესახებ, რომელმაც კათალიკოზის არჩევნების უკანონობის საკითხი განიხილა (ცა გ გ ლ ხნძითსაჲ, გვ. მე § მბ). თუ ის, რაც „უამთა უკუე ღმრთის-მსახურისა მეფისა ბაგრატიანთა“

მოხდა, როდესაც „იქმნა კუალად კრებაჲ ღრტილას“, ნამდვილად „არა ვიდრემე სამღუდღლო, არამედ უფროსდა სამხედრო“ იყო (სქს სამოთხე, 615) და ვითარცა არა საეკლესიო, არამედ საპაექრო კრება შეიძლება უძველესწეროდაც დარჩენილიყო, რამდენი ნამდვილი საეკლესიო კრებები ყოფილა საქართველოში, რომ მათი კვალი ამჟამად ან გამჟრალა, ან ჯერ აღმოჩენილი არ არის.

ამ მხრივ მე-XII-ე ს-მდე გამონაკლისს მხოლოდ რუის-ურბნისის 1103 წ. საეკლესიო კრება შეადგენს, რომლის ძეგლისწერა არამც თუ მარტო შენახულ იქმნა და არის ეხლაც, არამედ დიდ სჯულისკანონშიაც-კი იქმნა ძველადვე შეტანილი (იხ. ბენეშევიჩის Грѹз. велик. номок. XV. II).

A. რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების ძეგლისწერა.

რუის-ურბნისის კრების ოქმები ორჯერ არის გამოცემული: პირველად 1882 წ. საბინინის მიერ „საქართველოს სამოთხეში“ გვ. 518-530, მეორედ თ. ჟორდანიამ დაბეჭდა ქკბის II წიგნში გვ. 54-72. საბინინს ნათქვამი აქვს: „ძეგლისწერაჲ ესე დიდითა ჭირითა და იწროებითა გადმოგწერე მცხეთის საწიგნობელითგან, რომელიც იპოება დიდსა ნომოკანონსა შინა. ეკზარხოს ეგსევის დროსა შინა, რომელმან რჩევითა მაკარი არხ. და ბასხაროვისა აღმიკრძალა შესვლა სადმე მონასტრის ანუ ეკლესიის საწიგნობელსა შინა და თუ რამე შეცდომა შეერია ამ ძეგლისწერასა, დამნაშავენი ეს პირნი არიან, რათა მპარაობით უნდა გადმოგწერაო (სქსმთხე, 530. შენ. 3). თ. ჟორდანიას ტექსტი საეკლესიო მუზეუმის № 76 ხელთნაწერის მიხედვით დაუბეჭდია. ხელთნაწერი სქელ ქაღალდზე ყოფილა დაწერილი, უთარილოა, მაგრამ „პალეოგრაფიული ხასიათი წერისა უქვევლ ჰყოდს, რომ ხელნაწერი ეკუთვნის XII ანუ XIII საუკუნეს“-ო (ქკბი II, 54). პროფ. ბენეშევიჩის აზრით-კი ამ ხელთნაწერის უმთავრესი ნაწილი გვ. 7-495 მე-XIII-XIV-ე ს-ის ხელით ყოფილა („рука XIII-XIV века“) ნაწერი (XV. II, 351).

„ძეგლისწერაჲ წმიდისა და ღთივ-შეკრებულისა კრებისაჲ, რომელი შემოკრბა ბრძანებითა კეთილად-მსახურისა და ღთივ-დაცულისა მეფისა ჩუენისა დავით აფხაზთა და ქართველთა, რანთა და კახთა მეფისასა პირთათვის, რომელნი ქუემო მოკსენებულ არიან“-ო (ქკბი II, 56). ამ სათაურით იწყება რუის-ურბნისის საეკ-

ლესიო კრების დადგენილებანი. უკვე ეს სათაურია დამახასიათებელი და საყურადღებო. ეს კრება „ლთივ-შეკრებულად“ არის გამოცხადებული. თუმცა აქვეა აღნიშნული, რომ იგი „შემოკრება ბრძანებითა მეფისა“. მაშასადამე საფიქრებელი ხდება, რომ ამ კრების მოწვევის თაოსნობა დავით აღმაშენებელს ეკუთვნის. მისი ისტორიკოსის მოთხრობა ამ კრების შესახებ და ამ კრების განაჩენის მნიშვნელობა უმთავრესად საქართველოს სახელმწიფო და საეკლესიო წესწყობილებისათვის უფრო აძლიერებს სათაურის ზემომოყვანილ ცნობას. არსენი მონაზონის მიერ საეკლესიო კრების სახელით დაწერილ სამადლობელ ქება-დიდებაშიც ეს გარემოება აღნიშნულია და ნათქვამია: „ესე (ე. ი. ძეგლის წერა) აწ ძღუნად მოგართუნა შენ მწყობრმან შენთა ამთ ნაზირველთა სიმრავლისამან... რომელ მოსწრაფებით შემოკრებაჲ უბრძანე შენ და დიდისა ამის და ღმრთისა-სათნოჲსა წარმართებისა თანაშუამდგომელად ღმრთისა მიმართ მოიგენ*“-ო (ქცბი, II, 69).

ამას გარდა, როდესაც საეკლესიო კრება მოუწვევია, როგორც ჩანს, მეფეს უკვე წინდაწინვე, მსჯელობის საგანი და განსახილველი საკითხების სია განუთავსებდა ისე, რომ იგი შემოკრება „პირთათჳს, რომელნი ქუემო მოკსენებულ არიან“-ო. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ რუის-ურბნისის კრების მოწვევა წინასწარ განზრახული მიზნითა და გეგმის განსახორციელებლად ყოფილა გამოწვეული და იგი ჩვეულებრივი, მორიგე კრება-კი არა, არამედ საგანგებო და განსაკუთრებული ყრილობა ყოფილა.

თვით ძეგლისწერაში აღნიშნულია კიდევ ამ კრების მთავარი მიზანი და დანიშნულება. „ამისთჳს შემოკრება კრებაჲაჲ... გარნა არა თუ უბიწოებასა ქართველთა სარწმუნოებასა ბიწი რაჲმე შეჰხებოდა... არამედ სხუათა საეკლესიოთა და სამღდელოთა და საქრისტეანოთა ძიებათათჳს“-ო (ქცბი II, 61-62).

მაშასადამე, რუის-ურბნისის კრების შეყრის მიზეზი და მიზანი დოგმატური საკითხების „ძიებანი“-კი არ ყოფილა, არამედ მხოლოდ „საეკლესიო“, ე. ი. რაც ეკლესიას ვითარცა დაწესებულებას ეხებოდა „სამღდელო“ ანუ მღვდელთმსახურთა შესახები საკითხების განსახილველად და „საქრისტეანო“ მრევლის, ხალხის წრეში გავრცელებულ მავნე და უწესო ზნე-ჩვეულებათა და ცოდვათა ამოსაკვეთად. თანამედროვე ტერმინოლოგიით რომ გამოიხატოს ამ კრების მიზანი, მისი მსჯელობისა და კანონ-

მდებლობის საგნად საეკლესიო წესწყობილებისა, სამღვდელმსახურო წესებისა და მრევლის ზნეჩვეულებათა და შეცოდებულების განმართვა და მოწესრიგება ყოფილა. მართლაც ამ ძეგლისწერაში ერთი სტრიქონიც-კი არ მოიპოვება რაიმე დოგმატური უთანხმოების შესახებ.

მეფის მიერ მოწვეული კრების სხდომების საჯდომად არჩეული ყოფილა ისეთი ადგილი, რომელიც მდებარეობდა „სანახებთა ქართლისათა, მახლობლად ორთა საეპისკოპოსოთა რუის(ის)ა და ურბნისისა“ (ქქბი, II, 61). იყო იქ თუ არა რაიმე დაბა, ან მონასტერი, არა ჩანს, მხოლოდ ცხადია, ფართო და შესაფერისად მოწყობილი შენობები რომ არ ჰქონოდათ იქ შეკრებილთა და თავმოყრილებს, მას დაპოთ აღმაშენებლის ისტორიკოსი არ უწოდებდა „ადგილსა ჯეროვანსა“ და წევრებიც ვერ შესძლებდნენ „მრავალ დღე გამოწულიღვითა ფრიადითა“ საქართველოს საეკლესიო წესწყობილებისა და ყოფა-ცხოვრების ნაკლის გამოძიებასა და განმართვას (ცა მწფსა დთსი * 524, გვ. 291). ამგვარი საფუძვლიანი და ხანგრძლივი მუშაობისათვის მართლაც და შესაფერისი ცადგომი იყო საჭირო.

კრებაში მონაწილეობა მიუღია სამღვდლოებას და იგი იყო „კრებაჲ ღმრთის მოყუარეთა ეპისკოპოსთა, პატრიოსანთა მღვდელთა და ღირსთა დიაკონთაჲ, ქრისტეს მოყუარეთა მონაზონთა, დაყუდებულთა და მეუღაბნოეთაჲ“ (ქქბი II, 61). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვით-კი ამ კრების შემადგენლობა გაცილებით უფრო მრავალფეროვანი ყოფილა. „შეფემ თურმე მოიწვია, „ერი მრავალი, რამეთუ სამეფოსა თვისისა კათალიკოზი, მღვდელთმთავარი, მეუღაბნოენი და მეცნიერნი შემოკრიბნა წინაშე მათსა“-ო (ცა მწფსა დთსი * 524, გვ. 291) მასასადამე საკუთრივ სამღვდლოების გარდა ყოფილან აგრეთვე თავისი ცოდნით განთქმული პირები, ამ შემთხვევაში საფიქრებელია სასულიერო წრის წარმომადგენელნი „მეცნიერნი“. მართლაც ერთ-ერთი მათგანი უნდა იყოს არსენი მონაზონი კალიპოსელი, რომელსაც ვითარცა „სჯულიერიისა მოღუაწისა“ სახელის მქონებელს რუის-ურბნისის კრებამ მრავალქამიერობაც-კი ჩაუწერა ძეგლში (ქქბი II, 71).

თუ რუის-ურბნისის საეკლესიო კრება მეფისგან იყო მოწვეული და მისგანვე ჰქონდა მას გარკვეული მიმართულების გეზი მიცემული, კრების თავმჯდომარედ კათალიკოზი ყოფილა. თვით ძეგლის წერაშიც აღნიშნულია, რომ „თავ და წინამძღუარა... წმიდისა მის კრებისა იყო... იოვანე ყოვლად ღირსი მთავარ-

ეპისკოპოსი, კათალიკოსი და ყოვლისა საქართვე-
ლოჲსა დიდი მამათმთავარი“-ო (ქები II, 62).

ამ კრების მუშაობაში მხურვალე მონაწილეობა მიუღია და მის
ნაყოფიერებისა და წარმატებისათვის თავის მსჯელობითა და საბუ-
თიანობით საუკეთესოდ ხელი შეუწყვია საქართველოს მაშინდელ
მწიგნობართუხუცესსა და დავით აღმაშენებელის გაბედული სახელ-
მწიფოებრივი და კულტურული მოღვაწეობის თანამზრახველსა და
დაუღალავ მონაწილეს. ამ „გიორგი მონაზონისა და მწიგნობართ-
უხუცესისა“ ღვაწლი იმდენად დიდი ყოფილა, რომ ვითარცა „თუა-
ლად წმიდისა ამის კრებისა ცნობილისა“თვის კრებას
ძეგლისწერაში მისი მრავალჯამიერობაც შეუტანია (ქები II, 71).

ხოლო რუის-ურბნისის კრების ოქებისა და საზოგადოდ ძეგ-
ლისწერისა და მეფისადმი სამადლობელი ქება-დიდების შედგენა,
როგორც ჩანს, არსენი მონაზონსა ჰქონია მინდობილი. ის ყოფილა,
როგორც ეხლა იტყოდენ, ამ კრების მდივანი. ეს იქითგანა ჩანს,
რომ თვით ამ კრების კანონების ბოლოს დართულს დავით აღმაშე-
ნებლისადმი დაწერილ მიმართვას სათაურად აქვს „მეფესა და
ვითს მონაზონი არსენი“-ო, რაც ძეგლის ამ ნაწილის არსე-
ნის დამწერელობის მომასწავებელია. მაგრამ რათან ამ მიმართვასა
და ქება-დიდებას უშუალოდ კრების დადგენილებით აღვლენილი
მრავალჯამიერობა ცოცხალ, ხოლო მიცვალებულ გამოჩენილ მოღვა-
წეთათვის საუკუნო ხსენებაა მოთავსებული, ამიტომ ეს ბოლო ნაწი-
ლიც მთლად ძეგლისწერას ეკუთვნის და იმავე არსენის ნაწერის გაგ-
რძელების შთაბეჭდილებას ახდენს. ძეგლისწერის მთავარი და ამ ბო-
ლო ნაწილების ენის იგივეობა გვაფიქრებინებს, რომ რუის-ურბნი-
სის კრების მდივანად და ძეგლისწერის შემდგენელად სწორედ არ-
სენი მონაზონი უნდა ყოფილიყო.

რუის-ურბნისის კრების დადგენილების დიდმნიშვნელოვანობა
თვით მონაწილეთაც ნათლად ჰქონიათ გათვალისწინებული და თანა-
მედროვე თაობასაც კარგად ესმოდა მისი დადგენილებანი და აღ-
წერილი თავისი თვისებებით ყველას მოსწონდა ვითარცა „ძეგლი
შუენიერი“, ხოლო ღირსებით რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების
ძეგლისწერა ცნობილი იყო როგორც „მიმდგომი და მოწამე
წმიდათა ათორმეტთა კრებათა“ (ცა მწსა დთსი * 524,
გვ. 291-292).

ძეგლისწერა ოთხი მთავარი ნაწილისაგან შეს-
დგება, თუმცა თ. ყორღანიას გამოცემის მიხედვით მხოლოდ
ერთს, სახელდობრ მესამე ნაწილსა აქვს განსაკუთრებულად სათაური.

პირველ ნაწილს შესავალი შეადგენს, იწყება თავითგანვე და თავდება იქ, სადაც საკუთრივ კრების დადგენილება იწყება (ქ.ბი II, 56-62). მეორე—სწორედ ამ დადგენილებებს შეიცავს (გვ. 62-68), რომელსაც მესამე ნაწილის, სათაურის მსგავსად, წითურად ასომთავრულად დაწერილი წინადადება მისდევს „მეფესა დავითს მონაზონი არსენი“. აქ მესამე ნაწილი იწყება. იგი დავით აღმაშენებლისადმი მიმართულ სამადლობელ ქება-დადებას წარმოადგენს, როგორც ამ კრების მოწვევისა და ისევე საზოგადოდ მთელი მისი მოღვაწეობისათვის (გვ. 68-70). ამას ბოლოში მისდევს კრების მიერ წარმოთქმული და აღწერილი მეფისა, მისი სახლობისა და გამოჩენილ ქართველ ცოცხალ მოღვაწეთათვის მრავალკამიერი ცხოვრება, ხოლო მიცვალებულთათვის საუკუნო ხსენება. ეს ძეგლისწერის მეოთხე და ამასთანავე უკანასკნელი ნაწილია (გვ. 70-72).

პირველი ნაწილი რთული შედგენილობისაა და ჯერ მსოფლიოსა, ადამიანისა და სარწმუნოების განვითარების შესახებ საზოგადო ფილოსოფიურ მოძღვრებას შეიცავს (გვ. 56-58), შემდეგ საქართველოს პირველგზისი და მეორეჯერი გაქრისტიანებისა და ქართული ეკლესიის დაფუძნების შესახება საუბარი გამოჩენილი ქართველი მეცნიერისა და ისტორიკოსის ეფრემ მცირესგან შექმნილი კონცეპციის მიხედვით (გვ. 58-59). მერმე იმ საეკლესიო კანონმდებლობისა და სამართლის ძეგლების აღნუსხვა მისდევს, რომელთა ცოდნა და „შედგომა“ მართლმადიდებელთათვის სავალდებულოდ იყო მიჩნეული (გვ. 59-60). ამის შემდეგ ბუნებითი და დაწერილი სამართლის განვითარების ზოგადი ფილოსოფიური მოკლე მიმოხილვაა (გვ. 60-61) და სულ ბოლოს რუის-ურბნისის კრების მოწვევის გარემოება და მიზანია აღნიშნული (გვ. 61-62).

ამ პირველ ნაწილს, რომელიც რუის-ურბნისის კრების კანონებს წინ უძღვის და შესავალად აქვს, მკითხველისათვის ის საზოგადო ფილოსოფიურ-უფლებრივი და ისტორიული საფუძველი და მოძღვრება უნდა გაეთვალისწინებინა, რომელზედაც ამ კრების დადგენილების შემადგენელთ თავიანთი კანონმდებლობითი მოღვაწეობა დაუმყარებიათ. იქ ეს პირდაპირ სრის კიდევ ნათქვამი და სწერი: „ხოლო ჩუენ ესე ამისთვის მოვიკსენენით, რათა პირველითგან პირი სიტყუსა განვმართოთ“-ო (გვ. 60).

საყურადღებოა და აღსანიშნავი, რომ თვით რუის-ურბნისის კრების კანონები, თ. უორდანიას სიტყვით, ხელთნაწერში გარეგნულად მუხლებად არ ყოფილა დაყოფილი და არც სათვალავები ჰქონია: „კანონების თავს მუხ-

ლები (ა, ბ, გ და სხვა) ჩვენ დავსხით"-ო (გვ. 62 შენ.*), თ. ყორ-
დანიას რუის-ურბნისის ძეგლისწერის ტექსტი 15 მუხლად გაუყ-
ვია. პროფ. კ. კეკელიძეც ამბობს, რომ რუის-ურბნისის კრებას
„დაუდგენია 15 კანონი“ (ქართ. ლიტ. ისტ. I, 617). მაგრამ ამ
ძეგლისწერაში ეფრემ მცირესეული განკვეთილობისა
და სასვენი ნიშნებია ნახმარი და მათი დასმუ-
ლობის დაკვირვება ტექსტის მუხლებად დანაწილე-
ბის გაგებას გვიადვილებს. სამწუხაროდ არა ჩანს, რომ თ.
ყორდანის თავის გამოცემაში ამ ნიშნებისათვის ჯეროვანი ყუ-
რადლება მიექციოს და სათანადოდ დაეცვას. ამიტომ ეს საკითხი სა-
განგებოდ ხელნაწერების მიხედვით უნდა იყოს შესწავლილი.

ამაზე გაცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა იმ გარემოებასა
აქვს, რომ დადგენილების მუხლობრივ დანაწილებას
თვით ენაც ამჟღავნებს და ყოველთვის, როცა შინა-
არსის მხრივ ახალი დადგენილება იწყება, თავში შე-
საფერისი, ერთგვარად გამომყოფელი და ყურადღე-
ბის მიმზიდველი, სიტყვებია ხოლმე ნახმარი, მაგ.:

§ 1 ასე იწყება: „და პირველად ეპისკოპოსნი ვინმე ვერ
ღირსებით შემოსრულნი პატივისა მღდელთმთავრო-
ბისასა... განვკუთვნით“-ო (გვ. 62).

§ 2: „ამასთანავე სულმოკლებაჲცა კელდასხმათაჲ... დავ-
კსენით“ (იქვე).

§ 3: „ხოლო წესო კელდასხმადთა სრულებისაჲ“ (გვ. 63).

§ 4: „ხოლო ქრთამისა და საფასისა, რომელსა მიიღე-
ბენ კელთდამსხმელნი კელთდასხმადთაგან“
(იქვე).

§ 5: „მერმეცა სამღდლოთა ჭურჭელთა და ლთისადა
შეწირულთა სიწმიდედათჳს“ (იქვე).

§ 6: „ამასთანავე ესეცა მოვიკსენეთ“... (გვ. 64).

§ 7: კუალად ამასაც განვასაზღვრებთ, რათა“ (გვ. 64).

§ 9: „შემდგომად ამათსა ამისიცა სათანადოდ ვგონეთ მოკსენე-
ბაჲ“ (იქვე).

§ 11: „ხოლო ერთსა საკურთხეველსა... ჟამის წირ-
ვისაჲ“ (გვ. 65).

§ 13: კუალად განვაწესებთ, რათა“ (გვ. 65).

§ 14: ვინაჲთგან ესეცა უწესობებაჲ მრავალთა მიერ აღ-
სრულებულად გუეუწყა“ (გვ. 66).

§ 15: „მერმეცა ღთის მოძაგებულისა... ცოდვათა უბილ-
წესისა საძაგებლებისა სოდომელთაჲსა“ (გვ. 66).

ამგვარად ირკვევა, რომ თვითეული დადგენილების გამომყოფელ გამონათქვამებად ძეგლისწერის შემდგენელთ უნებართვით: ორჯერ „ამასთანავე“ (§§ 2 და 6), სამჯერ „ხოლო“ (§§ 3,4 და 11), ორჯერ „მერმეცა“ (§§ 5 და 15), ორჯერ „კულად“ (§§ 7 და 13), თითოჯერ „შემდგომად ამათსა“ (§ 9) და „ვინაჲთგან“ (§ 14). აღსანიშნავია მეტადრე მუხლის შესავალი წინადადებები: „ესეცა მოვიკსენეთ“, „ამისიცა სათანადოდ ვგონეთ მოკსენებაჲ“, „ამასაცა განვასაზღვრებთ“, „განვაწესებთ რათა“, „ესეცა გუეუწყა“, რომელნიც ახალი საკითხის დასაწყისს უძღვის ხოლმე წინ და ამ გარემოების მომასწავებელია. ყოველი ახალი საკითხი-კი თავის მხრით შეიძლება მუხლებად იყოს დაყოფილი.

ამ დაკვირვების შემდგომ საფიქრებელია, რომ § 5 უნდა ორ მუხლად გაიყოს, რომელთაგან პირველი ნაწილი სამღდელო კურჭელთა და შეწირულებათა ხელუხლებლობის საზოგადო დაკანონებას შეიცავს, მეორე ნაწილი-კი იწყება „ხოლო“-თი, რომელსაც წინ: სასვენი ნიშანი უზის, და ამ დადგენილების დამარღვეველთათვის დაწესებულ სასჯელს შეიცავს (იხ. გვ. 65—64 § 5). ამგვარადვე საფიქრებელია, რომ ძეგლისწერის შემდგენელთ § 6 ორ მუხლად ჰქონიათ ნაგულისხმევი და პირველი ნაწილი გვირგვინთა კურთხევის საზოგადო წესებს შეიცავს, მეორე-კი, რომელსაც თავში ამნაირადვე „ხოლო“ უძღვის და წინ: სასვენი ნიშანი უზის, გვირგვინთა კურთხევის შემდგომად მიღებულ წესებს ეხება. შესაძლებელია ამ დადგენილებათა დამარღვეველთათვის სასჯელის შესახები ცნობაც ცალკე §-ად იყოს ნაგარაუდევრი, რათგან იგიც: ნიშნითა და „ხოლო“-თი არის წაძღვანებული (გვ. 64).

აღსანიშნავია, რომ სამს (§§ 8, 10 და 12) მუხლს თავში დაბეჭდილი ტექსტისდა მიხედვით მაინც არავითარი ზემოაღნიშნულის მსგავსი გამომყოფელი გამონათქვამი წინ არ უძღვის, მაგრამ ჯერ გამოსარკვევია, იმთავითვე ასე იყო, თუ შემდეგში გადაწყვერთაგან იქმნა გამოტოვებული. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ ამ ძეგლისწერის პირვანდელი სახე დამახინჯებული ჩანს და ჯერ კიდევ აღდგენა სჭირდება, მაგრამ ზემონათქვამის შემდგომ მაინც საფიქრებელია, რომ ტექსტი 17 §-ად არის ნაგულისხმევი.

კრების კანონებრივი დადგენილებანი მხოლოდ თავშია შინაარსისდა მიხედვით დალაგებული, მერმე კი ეს აღარ არის დაცული.

რუის-ურბნისის 1103 წ. კრების ძეგლის-წერა ქართული საეკლესიო სამართლის საუცხოო ძეგლია და როგორც შინაარსით, ისევე გარეგნულადაც საინტერესო ნაწარმოებია და ძვირფას ცნობებს შეიცავს ქართული საერო სამართლის ისტორიისათვისაც. ამ ძეგლის შესახებ დაწერილი აქვს მონოგრაფია ნ. ურბნელს „ჩვენი საეკლესიო სჯულმდებლობა, ძეგლისწერა“ (იხ. გაზ. „ივერია“ 1888 წ. №№ 38, 46, 47, 75, 270 და 271).

ბ. 1263 წ. ახლო დროის საქართველოს საეკლესიო კრების მოხსენება და დადგენილება.

თ. ჟორდანიამ თავისი „ქრონიკები“-ს მე-II წიგნში მე-XIII ს. საეკლესიო კრების დადგენილება მისგან ნაპოვნი მე-XVII ს. პირის მიხედვით დაბეჭდა. ამ ძეგლის ტექსტი აქა-იქ დამახინჯებული ჩანდა. 1925 წ. გ. გოხალიშვილმა საქართველოს ცენტრარქივში ამ ძეგლის ტექსტი „მე-XIII საუკუნის ლამაზი მხედრული ხელით“ ქალაქდზე დაწერილი იპოვა და „საისტორიო მოამბის“ 1925 წ. I წიგნში პატარა გამოკვლევითურთ გამოაქვეყნა (გვ. 219-224). ამ ხელთნაწერის „დასაწყისი დაზიანებულია და ზოგიერთი სიტყვა არ იკითხება“, მაგრამ გ. გოხალიშვილის აზრით ამ ადგილს „აღბად იგივე უნდა წერებულყო, რაც ჟორდანიას მიერ დაბეჭდილში, რადგან ტექსტი სხვაში ერთმანეთს ეთანხმება“-ო (იქვე, გვ. 219). საქმე ისაა, რომ იმ მე-XVII ს. პირშიაც, რომელიც თ. ჟორდანიას ხელთ ჰქონია, ამ ძეგლს თავი და დასაწყისი არ უჩანს. ამიტომ ცხადია, რომ იმ ხელთნაწერს, რომლითგანაც მე-XVII ს. პირი გადმოუღიათ, თავი დაზიანებული ჰქონია და ამის გამო ვერც ეს პირი ავსებს იმ დანაკლის ნაწილს, რომელიც მას თავში აქვს. ამ გარემოების, გამოა, რომ ამ საბუთის როგორც დაწერილობის თარიღი, ნამდვილი შემდგენელისა, ისევე იმ მეფის სახელი, რომლისადმიც ეს მოხსენება და დადგენილება მიმართული ყოფილა, ძეგლის დაცული ტექსტიდან არა ჩანს და გამოსარკვევია.

გ. გოხალიშვილს ნათქვამი აქვს: მის მიერ ნაპოვნი „დედანი უნდა წარმოდინარეობდეს საკათალიკოზო არქივიდან, მაშასადამე რადგანაც საბუთი წარმოადგენს საეკლესიო ყრილობის მომართვას მეფისადმი, ამიტომ არსებითად ეს არ უნდა იყოს თვით ის საბუთი, რომელიც მეფეს წარედგინა, არაჰედ მისი პირი, საკათა-

ლიკოზო არქივში დაცული“-ო (იქვე, გვ. 219). სწორე მსჯელობაა, რამდენადაც ეს ხელთნაწერი არ შეიძლება მეფისადმი მირთმეულ საბუთად მიჩნეულ იქნეს, მაგრამ უნდა ითქვას, რომ იგი ამ საეკლესიო კრების დადგენილების არც ის ნუსხა-დედანი უნდა იყოს, რომლისგანაც კახელად გარდანაწერს მეფეს მირთმევედენ. ამ გარემოებას ტექსტის შეცდომები ცხად-ჰყოფენ ის უნდა მართლაც მხოლოდ პირი იყოს, ეგების მე-XIII საუკუნისა.

საფიქრებელია, რომ ამ ძეგლს თავის გარდა ბოლოც აკლია. მართალია კრების ავით დადგენილების ტექსტი დამთავრებულ შთაბეჭდილებას ახდენს და დანაკლისი არ ემჩნევა, მაგრამ დაუფერებელია, რომ დადგენილების ბოლოში ამ საეკლესიო კრების თავჯდომარესა და მთავარ ხელმძღვანელთ ხელი არ მოეწერათ. მეტად მნიშვნელოვანი და პასუხსაგები იყო მისი დადგენილება, რომ ხელმოუწერელი წარედგინათ მეფისათვის. ამიტომ უეჭველია ამ ძეგლს ბოლოც უნდა აკლდეს.

ეს ძეგლი საქართველოს საეკლესიო კრების დადგენილებას შეიცავს საეკლესიო მამულების სახელმწიფო ხელისულებისაგან სხვეზე გაცემის გამო და მას ზენი ქვეყნის როგორც სოციალური, ისევე ეკონომიური ისტორიის შესასწავლად უაღრესი მნიშვნელობა აქვს. ამასთანავე იგი ფრიად საგულისხმო ცნობებს შეიცავს სახელმწიფოსა და ეკლესიას შორის მე-X-XIII სს-ში არსებული უფლებრივი დამოკიდებულების გასათვალისწინებლადაც.

ტექსტის დასაწყისის დაზიანებულობის გამო, როგორც აღნიშნული იყო, ამ საეკლესიო კრების ძეგლისწერის თარიღი გამოსარკვევია. თ. უორდანიი, ამ ძეგლის პირველი მპოვნელ-გამომცემელი, თავის საბოლოო დასკვნაში ულუ-დავითის დროისად სთვლიდა, მაგრამ თარიღი დაახლოვებითაც განსაზღვრული არ აქვს (ქ. კბი II, 184). ამ ძეგლის მეორეჯერ ხელთნაწერის მიხედვით დამბეჭდავი გ. გოზალიშვილი ამ კრების დაახლოვებით დათარიღებას შეეცადა. მისი სიტყვით მატინეში ნათქვამია, რომ „უამსა სიბერისა მისისასა (ულუ-დავით) არა მართლად ვიდოდა წინაშე ღვთისა და მძღავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა საეპისკოპოზოთა“ და სხვა იმგვარადვე, როგორც ქართველ უამთაღმწერელსა აქვს მოთხრობილი. ამ ამონაწერის თანახმად გ. გოზალიშვილის სიტყვით „საგულისხმებელია, რომ ულუ-დავითი იძულებული ყოფილა ამ ზომისთვის მიემართა «უამსა სიბერისა მისისას», მისი შვილის გიორგის სიკვდილის წინ ახლო ხანებში“. ხოლო რაკი გიორგი უფლისწული 1268 წ. გარდაიცვალაო, „ამისდა

მიხედვით შეიძლება ვიფიქროთ, რომ საეკლესიო (ალბათ კათალიკოზთან) შეკრებილობა, რომელიც მეფეს განსახლებრულ მოთხოვნის უდგენს, უნდა შემდგარიყო დაახლოებით 1266-1268 წლებში. ჩვენი საბუთიც ამ დროს უნდა იყოს დაწერილი“-ო (საისტ. მოამბე, 1925 წ., I, 224).

თვით ქალქამთაღმწერელის ეს სიტყვები სიბერის ჟამის შესახებ იმდენად მეფე ულუ-დავითს არ ეხება, რამდენადაც სოლომონს. მართალია ჩვენი ისტორიკოსის მოთხრობა აქ ცოტა დაზიანებული უნდა იყოს და ერთი, ან ორიოდ სიტყვა მის წინადადებას უნდა აკლდეს, მაგრამ მისი აზრის გაგება მაინც ადვილია. ჟამთაღმწერელს ნათქვამი აქვს: „ხოლო თქმულ არს ესეცა, ვითარ ბრძენისა სოლომონისათჳს წერილ არს ჟამსა სიბერისა მისისა არა-მართლად ვიდოდა წინაშე ღთისა და მძლავრებისაგან თათართა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა საეპისკოპოსთა“ და სხვა (*851, გვ. 696). გულდასმიძი გადაკითხვა ყველას აგრძნობინებს, რომ „ვიდოდა წინაშე ღთისა“-სა და „და მძლავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან-ს“ შორის ტექსტს რამდენიმე სიტყვა უნდა აკლდეს და მის გამო ამ წინადადების აზრის ბუნებრივი მიმდინარეობა და განვითარება დარღვეულია. ამას გარდა, ცხადია სიტყვები „ჟამსა სიბერისა მისისასა არა მართლად ვიდოდა წინაშე ღთისა“ სოლომონს ეხება და ეკუთვნის და არა ულუ-დავითს. მართლაც სოლომონ ბრძენის შესახებ დაბადებაში, მეფეთა წიგნში წერია („წერილ არს“), რომ სოლომონ მეფე დედამოყვარე გახდა, ბევრი ცოლი შეირთო და მრავალრიცხოვანი საყვარლები მოიყვანა, თანაც დამატებულია, რომ ეს „იქმნა ჟამსა შინა სოლომონის სიბერისა“ (3 მეფეთა, XI, 1-5). გიორგი ამართლის ხრონოგრაფის ქართულ თარგმანშიაც ნათქვამია, რომ სოლომონის დედამოყვარეობა და კერპთმსახურება „იყო დღეთა სიბერისა მისისათა“, როდესაც ის „არა ვიდოდა შემდგომად უფლისა, ვითარცა დავით მამამ მისი“-ო (სვ. ყაუხჩიშვილის გამოც. 93-94). ჟამთაღმწერლის შედარება იმაზეა დამყარებული, რომ როგორც სოლომონზე საღმრთო წერილში სწერია სიბერის დროს სწორე ღვთისნიერ გზას გადასცილდაო, ისევე ულუ-დავითზეც თქმულა, რომ საეკლესიო ქონების გაცემით სწორე („მართალ“) გზას გადაუხვიაო.

მაგრამ ჟამთაღმწერლის ამ შედარების მეორე ნაწილის დასაწყისი, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, დაზიანებულია და დაკარგული. ჯერ ერთი წინადადების ამ მეორე ნაწილს

უნდა აკლდეს სიტყვები „ესრე სახედ-ვე“ ან „ესრეთ-ვე“, ან და ამის მსგავსი სხვა რომელიმე გამონათქვამი, — ეს ცხადი იქნება, თუ გავიხსენებთ, რომ ამ წინადადების პირველი ნაწილი და შედარება იწყება სიტყვით „ვითარ.“ შემდეგ „ესრე სახედ-ვე“-ს, ან ამის მსგავსი გამონათქვამს უშუალოდ ვერ მიჰყვებოდა სიტყვები „და მძლავრები-საგან თათართასა უცალო ქმნილმან“, რათგან კავშირი „და“ ცხად-ჰყოფს, რომ მძლავრების გარდა თათართაგან ულუ-დავითის უცალო ქმნილობის სხვა მიზეზიც ყოფილა დასახელებული. როგორი გამონათქვამი იყო ამ პირველი მიზეზის დასახასიათებლად, დანამდვილებით ძნელი სათქმელია, მაგრამ დაზიანებული ტექსტის აღდგენა ამავე ისტორიკოსის მსგავსი ადგილის მიხედვით შეიძლება, სახელდობრ იმ ცნობის მიხედვით, სადაც ბასილი ჰქონდიდელ-უჯარმელის განდიდების მიზეზი და პირობებია მოთხრობილი, რომ თათართა წყლის ლობეზე, „სიბა“-ზე ყოველწლიურმა გამგზავრებამ ულუ-დავითი თავის სახელმწიფოს ჩამოაშორა და ამ გარემოებამ ვაზირთა-უპირველესი დამოუკიდებელ და თვითნება მბრძანებლად აქცია. ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს თათართა „საქმეთაგან“ მოუცლელობის გამოიხმომოყვანილი დაზიანებული წინადადებაც ამისდაგვირად ასე შეიძლება აღდგენილ იქმნეს: „ესრეთვე მეფემან საქმეთა და მძლავრებისაგან თათართასა უცალო ქმნილმან იწყო შლად საყდართა“-ო.

ულუ დავითისაგან საეკლესიო მიწების გაცემის მომთხრობელ წინადადებას უშუალოდ მისი ამისთვის ღვთისაგან დასჯილობის ამბავი მოსდევს, რომელიც აგრეთვე თავში ოდნავ დამახინჯებულია. ტექსტი მარიამ დედოფლისეულ ხელთნაწერში ამ ქამად ასე იკითხება: „და მძლავრ სიბერესა შინა ვითარ სოლომონისა ამისთვის სწვრთნიდა ღმერთი არა ჩვენებითა, არამედ შევნიერებითა ძისა ნი-სისითა სიკუდილსა გლოვითა“-ო (* 851, გვ. 696). საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ჩვენ ისტორიკოსს ასე უნდა ჰქონოდა: „და ამისთვის მძლავრსა სიბერესა შინა ვითარ სოლომონსა სწვრთნიდა ღმერთი არა ჩვენებითა, არამედ მშვენიერისა ძისა მისისა სიკუდილისა გლოვითა“. ამ შედარების გასაგებად უნდა გავიხსენოთ, რომ დაბადებაში შეტანილი ცნობის თანახმად, „სანამ სოლომონი სიბერეში ჩადენილი ცოდვებისათვის დაისჯებოდა, ღმერთმა ორჯერ „ჩვენებით“ მისი სწორე გზაზე დაბრუნება სცადა.

ქამთა აღმწერელი ჭართველ მკითხველს ამცნებს, რომ დავით მეფის მორჯულება ღმერთს „ჩვენებით“-კი არა, არამედ საყვარელი და მშვენიერი შვილის უდროო სიკვდილით უნდოდა, მაგრამ ვერც ამან მოიყვანა გონსაო.

ამგვარად ცხადი ხდება, რომ თუ ჟამთააღმწერლის პირველ წინადადებაში სიბერის შესახები ცნობა სოლომონ ბრძენს ეხება, მეორე წინადადებაში ნახშიარი სიტყვა ულუ-დავითს უნდა ეხებოდეს. მაგრამ საქმე ისაა, რომ ულუ-დავითი ნამდვილ სიბერეს არც მოსწრებია, რათვან, როდესაც ის მუცლის სნეულებისაგან გარდაიცვალა, მით უმეტეს როცა შვილი მოუკვდა, მხოლოდ შუახნის, ან ხანში შესული კაცი იყო: 1266 წელს ის სულ ბევრი 50 წლისა იქნებოდა. ამ ხნის ადამიანს-კი მაშინ, როცა ეხლანდელზე გაცილებით უფრო მეტი დღეგრძელობა იყო, შეუძლებელია ბებერი სწოდებოდა. ამიტომ თითქოს ისე გამოდის, რომ ჟამთააღმწერელს დავით მეფის სიბერე უფრო სოლომონ ბრძენის თავგადასავალთან მსგავსების გამაძლიერებელ ღონეობად უნდა ჰქონდეს გამოყენებული, ვიდრე საქმეთა ნამდვილი ვითარების გამომხატველად. მაინც-და-მაინც ჩვენს ისტორიკოსს ულუ-დავითის სიბერე შვილის დაკარგვის დროსა აქვს მოხსენებელი, ამიტომ საეკლესიო მიწების გაცემისა და ღვთის რისხვას შუა არც ისე ცოტა ხანია საგულისხმებელი.

აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ საეკლესიო მიწების გაცემა, ანუ ეგრეთწოდებული „შლა საყდართა“ ულუ-დავითის სიბაზე სიარულს შემდგომ დაიწყო, ე.ი. 1263 წ-ს. ამაზე უწინარეს საეკლესიო კრება მაშასადამე არ შეიძლება რომ ყოფილიყო. მეორეს მხრით, როგორც გოზალი შვილიც ფიქრობდა, გიორგი უფლისწულის სიკვდილის უწინარეს უნდა ვიგულისხმოთ მარტო იმიტომ-კი არა, რომ ქლი ჟამთააღმწერელი ამ სიკვდილს ღვთის სასჯელადა სთვლის (მე-XIV ს. ისტორიკოსს აქ შეიძლება ნებისითი, თუ უნებლიეთი ანაქრონიზმი ჰქონდეს), არამედ იმიტომ, რომ საეკლესიო კრების ძეგლისწერაში ამის არავითარი კვალი არ ჩანს.

ეხლა ის გარემოებაც არის გასათვალისწინებელი, რომ საეკლესიო მიწების გაცემა ეკლესიისათვის იმდენად მნიშვნელოვანი და თავისი მოულოდნელობით განსაკუთრებით სახიფათო მოვლენა იყო, რომ სრულებით დაუჯერებელია სამღვდლოებას ამ გარემოებისათვის მაშინვე ფიცხელი წინააღმდეგობა არ გაეწია. ამის გამო საფიქრებელია, რომ საეკლესიო კრება 1263 წ. შემდგომ სულ ახლო ხანებში უნდა ყოფილიყო მოწვეული.

C. „სამართალი კათალიკოზთა და კრებისა¹ მიერ“.

ასეთი სათაური აქვს იმ ძეგლს, რომელსაც მისი 1913 წ. გამომცემელი ს. კაკაბაძე და პროფ. კორ. კეკელიძე რატომღაც

1) ჩემს 1794 წ. ხელთნაწერში სწერია „კრებათა“.

უწოდებენ „სამართალი კათალიკოზისა“ (ს. კ. კ. „სამართალი კათალიკოზისა და მისი შედგენის დრო“; კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერ. ისტ. I, 617). უკანასკნელი „საკათალიკოზო კანონები“-ს სახელითაც-კი იხსენიებს (იქვე). ამ ძეგლის შესავლითგან-კი ცხადადა ჩანს, რომ მხოლოდ ვახტანგ მეფის საკანონმდებლო კრებულში დაცული ზემომოყვანილი სათაური შეიძლება ნამდვილ და სწორე სათაურად ვიცნათ. ამ ძეგლის შესავალში, რომელიც მე-XVIII ს. უცნობ კოდიციკატორს შეცდომით პირველ წად მიუჩნევია და აღუნიშნავს და ს. კაკაბაძესაც ასევე გამოუტია, შემდეგია ნათქვამი: „სახელითა ღთისათა მე ქქეს მიერ კურთხეულმან ყოვლისა საქართველოსა კათალიკოზმან-პატრიარქმან მალაქია, მე ქქეს მიერ კურთხეულმან აფხაზეთის კათალიკოზმან მამათმთავარმან ევდემოს დავსკედით და შევეკრიბენით ყოველნი ეპისკოპოზნი აფხაზეთისანი. დიდი სიყმილი მოვიდა ცოდვათა ჩუენთაგან, მრავალი უწესოება და უჯერო საქმე შემოვიდა: კაცის კვლა, კაცის სყიდვა, ეკლესიის კრებვა და უხვედრობა. დავიდევით სჯულისკანონი და ჩუენცა იმისგან გამოვიღეთ, და რაც იმისგან არ გამოვიღევით, ჩუენ ჩუენი მაგიერი არა შევემეტებია რა და სჯულისკანონიც ასე ბრძანებს“-ო. ამ შესავლითგან ირკვევა, რომ ამ საკანონმდებლო ძეგლის შემდგენელი ერთი კათალიკოზი-კი არ ყოფილა, არამედ მართლაც კათალიკოზნი. და აფხაზეთის სამწყსოს ეპისკოპოზთა კრება და ამიტომ მის სათაურად შეიძლება იყოს მხოლოდ და მხოლოდ „სამართალი კათალიკოზთა და კრებისა მიერ“.

ბატონიშვილს ვახუშტს ეს ძეგლი მე-XVII ს. დამდეგს მიანდა შედგენილად, რაც აკად. მ. ბროსსეს მიერ უარყოფილ იქმნა და ევდემონ კათალიკოზი 1578 წ. გარდაცვილ ევდემონ ჩხეტიძედ იქმნა აღიარებული (H. d. la G. II, i. II, 437-8). ს. კაკაბაძემ ამ კრების მონაწილე კათალიკოზ-ეპისკოპოზთა ზეობის წლებისდა მიხედვით ეს „სამართალი“ 1544-62 წ-ში შედგენილად აღიარა (იხ. მისი ზემოდასახ. გამოცემის გვ. 8-10).

პროფ. კ. კეკელიძე მალაქიას 1531-49 წ. კათალიკოზობისა და ევდემონ I ჩხეტიძის 1543-78 წ. კათალიკოზობის გამო ამ ძეგლს 1543-49 წ. შედგენილად სთვლის (იხ. ქართ. ლიტ. ისტ. I, 617-618) და ეს დათარიღება უფრო ზედმიწევნითია.

ეს ძეგლი ჯერჯერობით შესწავლილი არ არის. მხოლოდ ნ. ურბენელსა ჰქონდა დაბეჭდილი მონოგრაფია „ჩვენი საეკლესიო ისტორიიდან, სამართალი კათალიკოზისა“ (მოამბე 1898 წ. №№ 3 და 4). ს. კაკაბაძემ ამ ნაწარმოების დათარიღების გარდა სხვას არაფერს

შეკზებია. პროფ. კორ. კეკელიძის ალბათ ამ ქართული გამოცემის არსებობა გამოჰპარვია და ვახტანგის კანონების კრებულის ფრენკელის უფარვისი რუსული თარგმანის მიხედვით აღნიშნული აქტს მხოლოდ ამ ძეგლის მოკლე შინაარსი და 22 მუხლიანობა (ქართ. ლიტ. ისტ. I, 618).

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ტექსტის პირვანდელი სახე დამახინჯებული ჩანს. ჯერჯერობით მისი დედანი ვახტანგ VI კრებულის გარეშე არსად ცალკე არ იპოვება, ამ კრებულში შეტანილი ტექსტი-კი სისწორით გადმოწერილი არ არის. საკმარისია მაგ. აღამიანმა ამ ძეგლის ხელრთვას მიაქციოს ყურადღება, რომ ეს გარემოება მისთვის. ცხადი შეიქმნას. როგორც ამ სამართლის წიგნის შესავლითანა ჩანს, კანონმდებელი კრების პირველ მონაწილედ ყოვლისა საქართველომასა კათალიკოზ-პატრიარქი მალაქია ყოფილა, ბოლოში დართული ხელრთვა-კი რომ გადაიკითხოთ, იქ მალაქიას ხელისმოწერას ვერ იპოვით. შემდეგ აფხაზეთის კათალიკოზის ხელრთვაც უსახელოდ არის შენახული და სწერია მხოლოდ „მე აფხაზეთის კ-ზი კანონითა ვამტკიცებ“-ო. ცხადია სახელი გამოტოვებულია. ამგვარადვე უსახელოდ არის ვახტანგ VI კრებულში ჭყონდიდელისა, ბედიელისა და მოქუელის ხელრთვა და ნათქვამია მართ: „მე მამა[თმთავარი?] ჭყონდიდელი კანონითა ვამტკიცებ, მე ბედიელი მიტროპოლიტი კანონითა ვამტკიცებ, მე მოქუელ მთავარებისკოპოსი კანონითა ვამტკიცებ“-ო. დანარჩენ მონაწილე მწყემსთმთავრების, — დრანდელისა, ცაგერელისა, ხონელისა¹, ნიკორწმიდელისა და ჩაიშელის ხელრთვა-კი სრულად არის დაცული.

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ტექსტი ვახტანგ VI კრებულში 6-ებად არის დაყოფილი და სულ 23 6-ია. ასევეა ს. კაკაბაძის გამოცემაშიც დაბეჭდილი, მაგრამ პირველ მუხლად შეცდომით შესავალია ჩათვლილი, რომელშიაც მხოლოდ საკანონმდებლო კრების მოწვევის მოთავენი თავიანთ თავს ასახელებენ და მკითხველს ამ კრების მიზეზსა და მიზანსაც ამცნებენ. რამდენადაც აქ კანონის არავითარი დადგენილება არ არის და მხოლოდ მისი შესავალია, მისი კანონის 6-ად ჩათვლა მართებული არ არის. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ მუხლების სათვალავები კოდიფიკატორის საქმე უნდა იყოს. მასკი ამ შემთხვევაში 6-ები მექანიკურად დაუსვამს ყველგან, სადაც

¹) ს. კაკაბაძის გამოცემაში ხონელის ხელრთვა არ არის, მაგრამ ჩემს ვახტანგ VI კრებულის 1794 წ. ხელთნაწერშია, და იქ ან თვით გამოცემელს უნდა გამოჩვენოდა, ან იმ ხელთნაწერს, რომლის მიხედვითაც მას გამოცემული უნდა ჰქონდეს.

ხელთნაწერში სტრიქონის პირველი სიტყვა, ან სიტყვის პირველი ასო(კი წითურად იყო დაწერილი.

ამ სამართლის წიგნის გულდასმითი შესწავლა გვაფიქრებინებს, რომ მის შემდგენელთ კანონების ტექსტი ჯერ შინაარსის მიხედვით. რამდენიმე მთავარ ნაწილად დაუყვიათ, ხოლო ზოგი ნაწილთაგანის ტექსტი რამოდენიმე მუხლად არის ნაგულისხმევი. ეს გარემოება შევნიშნავთ ცხადი შეიქნება, თუ ერთის მხრით შესავლის ცნობას და-ვაკვირდებით, მეორეს მხრით თვით კანონების ზოგი მუხლების და-საწყის სიტყვებს მივაქცევთ ყურადღებას. შესავალში ნათქვამია, რომ „მრავალი უწყობა და უჯერო საქმე შემოვიდა: კაცის კვლავ, კაცის სყიდვა, ეკლესიის კრებვა და უხვედრობა“ და სჯულისკანონის მიხედვით ქვემოთ მოყვანილი დავადგინეთო. ამ შესავალს უშუ-ალოდ, მაგრამ ახალი სტრიქონითგან მისდევს „რამანუ კაცმან კაცო გაყიდოს“ ეს და ეს სასჯელი მიესაჯოსო. ეს მუხლი ხელთნაწერებ-ში ამ ჟამად მე-2 წ-ად არის აღნიშნული, მაგრამ ნამდვილად პირ-ველ წ-ად გამოდის.

ამ მუხლს მისდევს „ეკლესიის მკრეხველთათვის ესე-განგვიწესებია“-ო და შემდეგ მკრეხველობის ორნაირი შემთ-ხვევა დასახელებული, — ეკლესიის გატეხა და ხატის გაცარცვა ერთის მხრით, მეორეს მხრით ეკლესიითგან რაიმე ნივთის („საქონლის“) მო-პარვა, — და ორივესთვის ცალცალკე სასჯელია დანიშნული.

მერმე ორი წ მკვლელობას ეხება და ერთი წ ქურდობას. ამ მუხლებს ზემოყვანილის მსგავსი წინამავალი სიტყვები არა აქვთ. მაგრამ ამ სამი მუხლის შემდგომ კვლავ ნათქვამია: ეპისკოპოზი-სა საქმე ასე¹⁾ გაგვიჩენია და გავაჩინეთ“-ო და ამას 9 წ. მისდევს, რომლებშიაც ეპისკოპოზისა და საეპისკოპოზოს, ან ეპისკოპოზისადმი ჩადენილი დანაშაულობისათვის სასჯელია ვან-შენილი.

ამის მერმე § 16-ში, რომელიც შეცდომით 17-ად არის აღნიშნუ-ლი, მეფისადმი ლალატის შესახებაა საუბარი, მომდევნო წ-ში კა-თალიკოზისა და ეპისკოპოზის ვინებაზეა. შემდეგ წ-ში ისევ ეპისკოპოზის დანაშაულობაზეა საუბარი. რაკი მთელი ძეგლის მუხ-ლები შინაარსის მიხედვით არის დალაგებული, ამიტომ საფიქრე-ბელია, რომ თავდაპირველად ეს წ „ეპისკოპოზისა საქმის“ განჩინე-ბის ნაწილში იქნებოდა მოთავსებული და მხოლოდ შემდეგში შეც-დომით იქნება გადმოსმული. მერმე გამოძიებლისა და მოსამართლის

1) ხელთნაწერშია „ეს“.

სიმრუდეს ეხება მუხლი და ბოლოს საეკლესიო მამულების მიმტაცებლობისათვის განკუთვნილი სასჯელია განჩენილი.

ამ მუხლის შემდგომ § კბ, ანუ 22-ედ (ნამდვილად § 21 გამოდის) აღნიშნულ ნაკვეთში შემდეგია ნათქვამი: „ვინცა ეს მოციქულთა და წმიდათა კრებათაგან განწესებული და ჩუენ მიერ დამტკიცებული სჯული და წიგნი გაათაოს, კურთხევა ღმთისა, უბიწოდ მშობელისა მისისა და წმიდათა კრებულთაგან და წმიდათა მოციქულთა და ყოველთა წმიდათაგან. ვინცა ეს დაამტკიცოს, ლოცვა-კურთხევით და მშვიდობით იყოს თავითა, ცოლითა, შვილითა, სახლით, მამულით, აგარაკით, რაც ღმთისა კაცისათვის კეთილი დაებადოს ყოველითა კეთილითა აღსავსე იქმნეს, ლოცვა-კურთხევით და შენდობით ამყოფოს. ვინცა ამ წმიდათა კრებათა [და] მოციქულთაგან განწესებული და ჩუენ მიერ დამტკიცებული [და] რომელმანცა არ შეიწყნაროს და კათოლიკეს საყდარზედ დასმულსა წინააღმდეგს და ჩუენიმცნება არ დაიმარხოს, კრულმცა არის ცათა შინა და ქუეყანასა ზედა წმიდათა კრებულთაგან, წმიდათა მოციქულთაგან და ყოველთა წმიდათაგან, შე-მცა-ეჩნების (ედების?) ძრწოლა კაენისა, შიშთვილი იუდასი, შეხისტენა დაოსკორესი, მოშობა გმირთა, დაწევა სოდომელთა, კეთრი გეზისა, დანთქმა დათან და აბირონისა, სირცხვილი კრისკენტი და თაბინესი და ყოველთა ქრისტეს უარისმყოფელთა თანამცა არის ნაწილი მისი:—“. ცხადია, ეს ნაკვეთი შინაარსით „კათალიკოზთა სამართლის წიგნის“ დასასრულს წარმოადგენს, რომელშიაც კურთხევაა ამ კანონების დამამტკიცებელთათვის და კრულვადამრღვეველთათვის. თავისი სიტყვიერი შედგენილობითა და განმარტავებით იგი სიგელთამცოდნეობაში კარგად ცნობილს სიგლის მეხუთე ნაწილს უდგება, რომელსაც „ბრალთაგანამხდელობა და კურთხევა“ ეწოდებოდა (იხ. ამის შესახებ ჩემი „ქლი სიგელთამცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, გვ. 108-112). რაკი ეს ნაკვეთი კონკრეტული დანაშაულობის შესახებ არავითარ დადგენილებას არ შეიცავს და მხოლოდ საერთო ხასიათის კურთხევასა და კრულვას წარმოადგენს, ამიტომ მისი კანონის მუხლად მიჩნევა არ შეიძლება, და არც რაიმე სათვალავი უნდა ჰქონდეს: იგი ამ ძეგლის დასასრულია, იმგვარადვე როგორც თავში მოქცეული ნაკვეთი, როგორც დავრწმუნდით, § 1-კი არ არის, არამედ შესავალი.

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ამ კურთხევა-კრულვის შემცველი საერთო დასასრულის შემდგომ მკითხველი მოულოდნელად § კ გ (23) ჰხვდება, რომელშიაც ნათქვამია: „ვინცა ანუ დიდმან, ანუ თავადმან, ანუ აზნაურმან, ანუ გლეხმან რძალი შეირთოს,

შეჩუენებულიმცა არის ღთისაგან და მისთა წმიდათაგან და შეიდთა კრებათა [და] წმიდათა მოციქულთაგან, კაცი-ცა და დედაკაცი-ცა გლმა-გამოღმა დაკირონ. დამკირაენი ჩუენგან დალოცვილ და კურთხეულ იყენენ“ო. ბუნებრივად იბადება აზრი, თითქოს ეს მუხლი მერმინდელი დანართი იყოს და ამ ძეგლის პირვანდელ შედგენილობას არ ეკუთვნოდეს, რათგან ის ამ სამართლის წიგნის დასასრულის შემდგომ არის მოთავსებული.

ამ საკითხის გადასაწყვეტად უნდა გათვალისწინებული გვეკონდეს შესავალში აღნიშნული ყველა ის უწყესობა და უჯგრო საქმე, რომლის ამოსაფხვრელად, ან ასალაგმავად საკანონმდებლო კრების მიერ კათალიკოზთა სამართლის წიგნი იქმნა შედგენილი. თუ იქ უკანასკნელ, მერმინდელ დანართად მისაჩნევ, მუხლში დასახვლებული დანაშაულობა არ იხსენიება, მაშინ მისი დანართად ცნობა მართებულიცა და სწორეც იქნება. მაგრამ სწორედ ამ შესავალში უწყესო და უჯგრო საქმეთა შორის უკანასკნელ ადგილას „უხვედრობა“ არის დასახვებული. რძალის შერთვაც ნამდვილად ამ უხვედრობის ერთი შემთხვევათაგანია და ამიტომ ამ მუხლის მერმინდელ დანართად მისაჩნევად შინაარსის გამოყენება არ შეიძლება და ერთადერთ საბუთად მისი უადგილო მდებარეობა რჩება, რათგან ძეგლის დასასრულის შემდგომ არის მოთავსებული. ეს გარემოება-კი შეიძლება ტექსტის მერმინდელ გადამწერთაგან აღრევითა და ამ მუხლის გადასმულობით აიხსნებოდეს. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად იგი კათალიკოზთა სამართლის წიგნის უკანასკნელი მუხლი იყო და ამ ძეგლის დასასრულს წინ უძლოდა.

ამნაირივე მერმინდელი დანართობის ეჭვის აღმძვრელია კრების მონაწილეთა ხელრთვის შემდგომ მოთავსებული მუხლი „რომელმან უბრალოდ ცოლი დაადოს, შეჩუენებულიმცა არის წმიდათა მოციქულთაგან და სიკუდილითა განიბატიყოს“-ო. ამ მუხლის ადგილმდებარეობაც მისი დანართობისა და მერმინდელობის მომასწავებელია და ის ყოვლად მოულოდნელი სიმკაცრეც, რომელიც ამ დანაშაულობისთვის დაწესებულ სასჯელში მოჩანს: ცოლის დაგდებისათვის სიკვდილის განჩენა იმ კანონმდებელი კრებისაგან, რომელმაც ძმისა და თვით მამის მკვლელობისათვისაც-კი მხოლოდ ხელის მოკვეთა და მამულისაგან გაძევება დააწესა (იხ. § ე), სრულებით დაუჯერებელი რამეა. მართალია § კვ-ად აღნიშნულ მუხლშიაც სასჯელი მეტად მკაცრია დადებული („დაკირვა“), მაგრამ საუბარი რძლის შერთვაზეა, რაც სქესობრივი აღრევის თანასწორად ითვლებულდა და ქართული ხალხური ზნეჩუეულებითაც სწორედ ამნაირივე ძალიან

მკაცრი სასჯელი, ჩაქოლვა არსებობდა ისე, რომ ხალხური ზნეჩვეულებებისა და უფლებრივი აზროვნების გავლენა უნდა იყოს. უკანასკნელი §-ის შესახებ-კი ამის თქმა არ შეიძლება და ვითარცა მთელი ძველის საერთო ხასიათთან შეუთანხმებელი და კრების მონაწილეთა ხელრთვის შემდეგ მოთავსებული მერმინდელ დანართად უნდა იქმნეს მიჩნეული. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ კათალიკოზთა სამართლის წიგნის ტექსტი პირვანდელი სახით შენახული არ ყოფილა.

განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ამ ძეგლის კანონები შინაარსისა და მიხედვით არის დალაგებული და ჯერ კაცის ყიდვაზე საუბარი, შემდეგ ეკლესიის მკრეხველთათვის 2 §-ია განკუთვნილი, მერმე მკვლელობის შესახები ორი მუხლია, შემდეგ ქურდობის შესახები 1 მუხლი მისდევს. მერმე ეპისკოპოზისა და მის შესახები დანაშაულობების შემცველი ცხრა მუხლია მოთავსებული ერთად და აქვე უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად ამ ქამად §-19 აღნიშნული და თავის ალაგითგან ალბათ შემდეგში გადასმული მუხლი ეპისკოპოსისაგან უღირსი მღვდლისა და დიაკონის კურთხევის შესახებ. ამნაირად ეს ნაწილი სულ 10 მუხლის შემცველი უნდა ყოფილიყო. მერმე მეფის ღალატის შესახები 1 §-ია და კათალიკოზ-ეპისკოპოსისადმი მიყენებული უკადრისობის შესახები მუხლია, შემდეგ მრუდსა და პირმოთენ მოსამართლეზე და ამ ქამად უკანასკნელ მუხლად საეკლესიო მამულების მიმტაცებლების შესახები სასჯელია განჩენილი. ხოლო თავდაპირველად ეს ძეგლი ალბათ იმ უხვედრობის შესახები §-ით თავდებოდა, რომელიც ეხლა § 21-ად ითვლება.

ამას გარდა საყურადღებოა, რომ ეკლესიის მკრეხველობისათვის განკუთვნილ ორ მუხლს წინ უძღვის „ეკლესიის მკრეხველთათვის ესე გაგუიწესებია“-ო და ამნაირადვე ეპისკოპოზისა და ეპისკოპოზისადმი ჩადენილი დანაშაულობის შესახებს 9 მუხლსაც წინ უძღვის „ეპისკოპოზის საქმე ესე გაგვიჩენია და გავაჩინეთ“-ო. ცხადია ეს ორი: წინამორბედი წინადადება ახალი საკითხის დასაწყისის მომასწავებლად არის გამოყენებული. ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ კათალიკოზთა სამართლის წიგნის შემდგენელნი ცდილან ამ ძეგლის შინაარსის სისტემურად დაეღებინათ და თვითოეული ახალი საკითხისათვის წინამორბედი წინადადება დასაწყისის აღსანიშნავად წაუძღვანებიათ. ასეთი წინამორბედი წინადადებები, ან გამონათქვამები, როგორც დავრწმუნდით, რუის-ურბნისის 1103 წ. საეკლესიო კრების ძეგლისწერაშიაც

არის ნახმარი და კათალიკოზთა სამართლის წიგნიც ამ მხრივ მაშასადამე იმავე ღონეობას მისდევს. ამის გამო საფიქრებელია, რომ ამ ძეგლის თავდაპირველ ტექსტში ახალი საკითხის დასაწყისის მომასწავებელი წინადადებები სხვა ყველა სათანადო ადგილას, სადაც კი ახალ საკითხზე გადადის კანონმდებლობითი მუხლი და სადაც ვახტანგ VI-ის კრებულის ხელნაწერებში ამნაირი წინამორბედი წინადადება არ ჩანს, წინათ უნდა ყოფილიყო და მერმინდელ გადაწყვეტაგან იქნება გამოტოვებული.

კათალიკოზთა სამართლის წიგნის მოქმედების ასპარეზი თვით ძეგლის შესავალში აღნიშნული არ არის, მაგრამ ბოლოში დართული მღვდელთმთავართა ხელის მოწერა ცხად ჰყოფს, რომ იმერეთის სამეფოთი, სამეგრელო-აფხაზეთის საზღვრებით შემოფარგლული უნდა ვიგულისხმოთ ის მიწაწყალი და მოსახლეობა, რომლისთვისაც ეს სამართლის წიგნი იყო განკუთვნილი. საქართველოს კათალიკოზ-პატრიარქი ამ კრებაში მონაწილეობას იღებდა ვითარცა ქართული ეკლესიის უზენაესი საჭეთმპყრობელი. აღსანიშნავია, რომ გურიის სეპისკოპოსოს მღვდელთმთავარს ამ კრებაში მონაწილეობა არ მიუღია და ამიტომ უქვევლია მისგან შედგენილი ძეგლი ამ სამწყსოს არ ენებოდა. კათალიკოზთა სამართლის წიგნი მე-XVI ს. დასავლეთი საქართველოს უფლებრივი და სოციალური მდგომარეობის შესასწავლად მნიშვნელოვანი ძეგლია და სწორედ სამწუხაროა, რომ მისი ტექსტი ჯერ სათანადოდ გამოცემული არ არის, რათგან ს. კაკაბაძის 1913 წ. გამოცემა ამ ძეგლის უბრალო მექანიკურ ბეჭედითს გადმოლებას წარმოადგენს. გამომცემელს იმდენად არ შეუწუხებია თავი, რომ იმ ხელნაწერის აღნიშვნაც-კი დაჰვიწყებია, რომლის მიხედვითაც ტექსტი არის გამოცემული.

D. 1767—8 წ. განჩინება.

თავისი მოქმედების ასპარეზისდა მიხედვით საეკლესიო კანონმდებლობის ძეგლადვე უნდა იქმნეს მიჩნეული ის „განჩინება“, რომელიც 1767 წ. ყოფილა შედგენილი და დაბეჭდილი და ანტონ კათალიკოზსა და ერეკლე მეფეს 1768 წ. დაუმტკიცებიათ, თანაც უბრძანებიათ: „ეს განჩინება უნდა ყოველმა ეპისკოპოსმა თავის სამწყსოს საყდრებში თავის ხალხს წაუკითხონ და გააუკითხილონ“-ო (თ. ჟორდანიას ოქმ. I, 315). ამ განჩინების ტექსტი 13 მუხლისაგან შესდგება და იქ წმინდა საეკლესიო საკითხებს გარდა ქართულ ხალ-

ხურ ზნე-ჩვეულებათა, წარმართობის ნაშთისა და სისხლის სამართლის ზოგიერთ დანაშაულობათა შესახებ, ისევე როგორც სასჯელთა შესახებაც საგულისხმო ცნობები მოიპოვება. ამ ძეგლის ტექსტი ტ. ს. უ. ხელთნაწერ № 317 (ყოფ. საეკ. მუზ.)-შია დაცული, ხოლო შინაარსი რუსულად გადმოცემულია და ერეკლე მეფის განკარგულება ქართულად დაბეჭდილია თ. ჟორდანიას მიერ (Опис I, 313-315).

§ 4. საქართველოს ეკლესიის უპირატესობათა სიმტკიცის წიგნები.

საქართველოს ეკლესიას, როგორც რომის ეკლესიას, სახელმწიფო ცხოვრებასა და წესწყობილებაში განსაკუთრებული უპირატესობანი ჰქონდა მოპოვებული და მინიჭებული, რომელთა წყალობითაც მას მართო წმინდა საეკლესიო დაწესებულების ხასიათი. კი არ ჰქონდა, არამედ სახელმწიფოებრივი სხეულისა და ერთეულის თვისებებიც მოეპოვებოდა. ქართული ეკლესიის ამ უფლება-უპირატესობათა შესახებ მკვლევარი ვერც სჯულისკანონში, ვერც ადგილობრივი კრებების ძეგლისწერაში ვერავითარ ცნობებსა და კვალსაც ვერ აღმოაჩენს. ამ ფრიად საყურადღებო საკითხის შესწავლისათვის მკვლევარმა უნდა სიგელ-გუჯრებს მიჰმართოს. ამ შინაარსის საბუთთა შორის ბევრი ქართული ეკლესიის კათალიკოზ-პატრიარქის ცენტრალური სამართველოს ორგანიზაციის შესახებ საგულისხმო ცნობების შემცველია, მაგრამ უძველეს ძეგლად, როკელშიაც საქართველოს ეკლესიის უზენაესი საკეთმპყრობელის განსაკუთრებული უპირატესობა საკუთარი ჯარის ყოლისა და საკუთარი სარდლის მეთაურობით ლაშქარ-ნადირობაში განცალკევებული სამხედრო ერთეულის სახით მონაწილეობის უფლება აღბეჭდილი, აღექვსანდრე მეფის 50 ქრონიკონით, ანუ 1362 წ. დათარიღებული წიგნია. ეს საბუთი აღექვსანდრე მეფისაგან არის კათალიკოზ ბასილიადმი ბოძებული და ე. თაყაიშვილის მიერ იყო გამოცემული (სქ სძვნი I, 244-245).

ამ საბუთისადმი მიძღვნილ შესავალში გამომცემელს ნათქვამია აქვს: „მეფე აღექვსანდრე 1362 წ. ცნობილი არ არის. შესაძლოა ქრონიკონი შეცდომით იყოს მოყვანილი და სიგელი ეკუთვნოდეს აღექვსანდრე მცხეთის განმაახლებელს 1413-1442. სიგელი გადმოგვცა ვ. გედევანიშვილმა“-ო (იქვე, გვ. 244, № 203). ხოლო „საქართველოს სიძველეთა“ ამავე I ტომის საძიებლის შენიშვნაში ასე-

თი განმარტება მოიპოვება: „ამ დროს ქართლში მეფე ალექსანდრე ცნობილი არ არის, ხოლო ამ დროის ახლო ხანებში იმერეთს ცნობილია ალექსანდრე, მეფის ბაგრატ I შვილი, რომელიც ბაგრატ დიდის დროს გამგებლად იყო იმერეთისა, და შემდეგ მეფის სახელსაც ატარებდა, † 1389“-ო (გვ. 497). ეს საბუთი თ. ჟორდანიასაც აქვს სინოდ. კონტორის მე-XVII ს. ხუცურად დაწერილი ნუსხის მიხედვით თავის ქების II წიგნში დაბეჭდილი 1362 წ. ქვეშე (გვ. 187-188). მასაც აღნიშნული აქვს ის სიძნელე, რომელიც მეფე-კათალიკოზის სახელებისა და საბუთის თარიღის გამო იბადება, მაგრამ მე-XIV ს-ად მიაჩნია (გვ. 187-188).

როგორც ზემომოყვანილი განმარტებათაგან ჩანს, ე. თაყაიშვილი გრძნობდა, რომ ეს საბუთი ჯერ კიდევ განსახილველია და მისი მბოძებელის ვინაობაც გამოსარკვევია. რომელი თავის აზრთაგანი მიაჩნია სწორედ, არა ჩანს, მაგრამ საფიქრებელია. რომ საძიებელში მოთავსებული, ვითარცა უკანასკნელი, უფრო სწორედ უნდა ჰქონდეს მიჩნეული. აღსანიშნავია, რომ სიგელი სრულიად საქართველოს მეფისაგან არის ბოძებული, რათგან მისი განკარგულების ასპარეზი იმიერ-ამიერ საქართველოს შეიცავს. ამიტომ ე. თაყაიშვილის მეორე აზრი ძნელი დასაჯერებელია. ამნაირად ისე გამოდის, რომ საბუთი თითქოს ალექსანდრე I დიდის მიერ უნდა იყოს დაწერილი. მაგრამ ალექსანდრე დიდის სიგლები სხვანაირად იწერებოდა და ამ საბუთში არც მეფისათვის ნახმარი სახელდება-წოდებულება („ჩვენ კელმწიფემან მეფემან ალექსანდრემ“), არც სიგლის ბოლოში ნაჩვენები თარიღი და დათარიღების წესი („ქს.: მი“) მე-XIV ს-ისა და ალექსანდრე I-ის სიგლებში მიღებულ წესებს არ უდგება (იხ. ჩემი „ქართული სიგელთაშეცოდნობა, ანუ დიპლომატიკა, გვ. 124-126, 126-129 და 130).

ამას გარდა ალექსანდრე დიდის სხვა სიგლებში კათალიკოზი ბასილი არც გვხვდება. ერთი გარემოებაა კიდევ აღსანიშნავი: თ. ჟორდანიას მიერ მე-XVII ს. პირის მიხედვით დაბეჭდილს ამ საბუთის ტექსტში მერმინდელ მეფეთა დამტკიცებულობის ხელოთვა სრულებით არა ჩანს (ქები II, 188) და ე. თაყაიშვილისგან გამოცემული ამ საბუთის დედანიც, რომელიც ვ. გედევანიშვილს გადაუცია, მხოლოდ ერეკლე მეფის 1769 წ. დამტკიცებულობის ხელოთვასა და 1770 წ. დამტკიცებასვე შეიცავს დარეჯან დედოფლისასა და ლეონ ბატონიშვილისას (სქს სძვლნიქა 244-245). ამნაირად ირკვევა, რომ ეს სიგელი მე-XIV-XV ს. შემდგომ არც ერთი მეფისათვის არ წარუდგენიათ განახლებისა და

დამტკიცებისათვის ერეკლე მეფის გარდა, რომელსაც ეს საბუთი მე-XVIII ს. სამოცდაათიან წლებში დაუმტკიცებია. ეს მეტად დამაფიქრებელი და გასაოცარი გარემოებაა, თუ გავიხსენებთ რამდენად დიდმნიშვნელოვანია ეს სიგელი კათალიკოზისადმი მინიჭებული უფლებების მხრით.

ძველ დროს, მაგ. დავით აღმაშენებლისა და თამარის მეფობაში, რამდენადაც მათი ისტორიკოსების თხზულებებითგან ამის გამორკვევა შეიძლება, არც ერთი ომისა, თუ ბრძოლის აღწერილობაში არ ჩანს, რომ კათალიკოზს თავისი ჯარის ცალკე სარდალი ჰყოლოდეს. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს შედარებით ნერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს. გამოსარკვევია ამ მნიშვნელოვანი უპირატესობის მინიჭებისა, თუ გაჩენის თარიღი. ამ საკითხთან დაკავშირებით ზემოდასახელებული ალექსანდრე მეფის 1362 წ. სიგლის სინამდვილეც გამოსარკვევია, რათგან ზემომოყვანილი არა ერთი გარემოება მას საეჭვოდა ჰხდის. იქნება გამოიკვვეს, რომ ამ საქმე ცხოვრებაში შემოსული მოვლენის, ან მოპოვებული უპირატესობის ძველად მიღებული უფლების მოსაჩვენებლად და გასამარ. თლებლად შედგენილ საბუთთანა გვექონდეს.

ამნაირივე შინაარსის საბუთია 1722 წ. დავით კახთმეფისაგან რუსთველისათვის ბოძებულ გუჯარი, რომელიც ასე იწყება: „აქეთგან აღვწეროთ დროშისა სპათათვის, რომელი განუწყესებით პირველთა მეფეთა უწინარეს ჩვენსა და აწკდ ჩვენცა ესრეთ დავამტკიცეთ“-ო. ამ ძეგლის ტექსტი დედნის მიხედვით 1913 წ. ს. კაკაბაძემ გამოსცა (იხ. ისტორიული საბუთები I წიგნი, გვ. 42-45), ხოლო ამაზე უწინარეს, 1910 წ., მაგრამ 1852 წ. გარდანაწერის მიხედვით ე. თაყაიშვილმა „საქართველოს სიძველეთა“ II წიგნში (გვ. 509-514).

§ 5. მონასტრების წესი და განგებანი.

რაკი საქრისტიანო ქვეყნების ძველსა და საშუალო საუკუნეების ცხოვრებაში მონასტრებსა და სამონასტრო წესწყობილებას ფრიად დიდი გავლენა ჰქონდათ, ამიტომ მოკლედ სამონასტრო წესწყობილების აღმწესხველი ქართული ძეგლებიც უნდა დასახელებულ იქმნეს. ასეთი შინაარსის ძეგლებს „განგებაჲ“ და „წესი“ ეწოდებოდა. გ. მერჩულს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ იერუსალიმიტგან მოსულმა კაცმა გრიგოლ ხანძთელს „მოართუა საბა-წმიდისა (იგულისხმებდა მონასტრის) განგებაჲ დაწერილი, ხოლო ნეტარმან გრიგოლ

მას ჟამსა განაწესა წესი თვისისა ეკლესიისაჲ და მონასტრისაჲ (ცა გვლ ხნძლსა გვ. კ, წ 17).

კლარჯეთის მონასტრების წესი და განგება ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ მისი მოკლე შინაარსი გ. მერჩულსა აქვს თავის თხზულებაში (ცა გვლ ხანძლსა გვ. კ-კბ) მოყვანილი, რომლის მთელი ტექსტი ისედაც მაშინდელი ქართული სამონასტრო წესწყობილების შესახებ ბევრ საგულისხმო ცნობებს შეიცავს.

ათონის მონასტრის წესწყობილების შესასწავლად ჯერჯერობით ერთადერთ წყაროდ უნდა გ. მთაწმიდელის თხზულება „ცხოვრებაჲ იოანესი და ეფთჳმესი“ ჩაითვალოს, რომელშიაც ეფთჳმე მთაწმიდელისაგან დადებული სამონასტრო წესისა და განგების ვრცელი შინაარსი და აღწერილობა მოიპოვება (იხ. გვ. 35-55). ამ სავანეს წესწყობილების შემდეგდროინდელ ცვლილებათა შესახებ ამავე ნაწარმოებში და გ. ხუცეს-მონაზონის თხზულებაში „ცა გიორგი მთაწმიდელისაჲ“ არის საყურადღებო ცნობები დაცული.

გრიგოლ ბაკურიანის მიერ დაარსებული პეტრიძონის ქართველთა მონასტრის წესდების ქართული ტექსტი თუმცა ჯერ აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ მისი ძველი ბერძნული თარგმანი გამოცემულია Louis Petit-ის მიერ 1904 წ. (იხ. Византийский Временник XI т., დამატება № 1).

შიომღვიმის დიდებული ლავრის წესწყობილების აღმუხსველი ძველი მთლიანად დაცული არ არის, არამედ შენახულია მისი მხოლოდ ერთი პატარა ნაწყვეტი, რომელსაც სათაურად აქვს „უდაბნოს წინამძღვრის რიგი“ და თ. ჟორდანიას მიერ არის გამოცემული. საყურადღებო ცნობებია ამავე მონასტრის წესწყობილების შესასწავლად დავით აღმაშენებლისაგან შიომღვიმისადმი 1123 წ. ბოძებულ ანდერძში, რომელიც პირველად თ. ჟორდანიამვე გამოსცა (იხ. ისტორიული საბუთები შიომღ. მონასტრისა, 1896 წ. გვ. 15-21), ხოლო მეორეჯერ ს. კაკაბაძემ (იხ. ანდერძი დავით აღმაშენებლისა 1912 წ.).

მხოლოდ ვაჰანის მონასტრის წესი და განგება შედარებით უკეთესადაა შენახული. თუმცა მასაც თავი აკლია და შიგადაშიგ ტექსტიც დაზიანებულია, მაგრამ ეს ჯერჯერობით მაინც სამონასტრო განგების ერთადერთი დედანია, რომელიც ვადაჩა. მისი შინაარსი ფრიად საყურადღებოა როგორც სამართლისა, ისევე საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის. ვაჰანის მონასტრის განგების ტექსტიც ყველა მინაწერებითურთ თ. ჟორდანიას მიერ არის გამოცემული (იხ. ისტ. საბ. შიომღ. მონასტრისა გვ. 30-49).

დასასრულ ს. კაკაბაძემ 1914 წ. დაბეჭდა „თამარ მეფის დროინდელი ერთი მონასტრის ტიპიკონის ნაწყვეტი“ (იხ. წერილები და მასალები I, 71-73), რომელიც ბოლნისის, ან მის მახლობლად მდებარე რომელიღაც მონასტრის წესისა და განგების ბოლოს-ღა წარმოადგენს და გადარჩენილ ნაწყვეტში მონასტრის ეკონომიური პოლიტიკის შესახებ განკარგულებებს შეიცავს.

თ ა ვ ი II.

სამრო კანონმდებლობის ძეგლები.

§ 1. სახელმწიფო სამართლის ძეგლები.

A. „გარიგება კელმწიფის კარისა“.

ეს შესანიშნავი ძეგლი ე. თაყაიშვილმა იპოვა და სამუდამო დალუპებისაგან გადაარჩინა. სამწუხაროდ ხელთნაწერი, რომელიც XVII-ის-აა, უკვე ჰალზე დაზიანებული იყო: ფურცლები ამოხეული ყოფილა და თავშიაც, შუაშიც და ბოლოც აკლია. ამის გამო ამ ძვირფასი ძეგლის მხოლოდ მცირედი ნაწილი-ღა არის შენახული. ერთად ერთი იმედია, რომ შემთხვევით კიდევ სხვა ხელთნაწერიც აღმოჩნდება, რომელშიაც ეს ძეგლი სრულად იქმნება დაცული. „გარიგება კელმწიფის კარისა“ საქართველოს სამეფოს დარბაზობისა და ვაზირობის წესის აღწერილობას და მოხელეთა უფლება-მოვალეობათა აღნუსხვას შეიცავს, ესე იგი ქართულ სახელმწიფო სამართლის ძეგლად უნდა ჩაითვალოს. ეს „გარიგება“ ე. თაყაიშვილის მიერ უკვე გამოცემულია კიდევ. პროფ. ე. თაყაიშვილის ანგარიშით „სულ უნდა ყოფილიყო დარჩენილი რვეულების მიხედვით თორმეტი რვეული, თუ ბოლოში მარტო ერთს რვეულს მივიჩნევთ: ნაკლულად. ამათგან მთლად დაკარგულია პირველი, მეექვსე, მერვე, მეთე და მეთორმეტე. მთლად დაცულია მეორე, მეოთხე, მეშვიდე და მეცხრე. მესამე რვეულითგან უკანასკნელი ფურცელია დაცული და პირველი ხუთი აკლია. მეხუთე რვეულითგან მარტო პირველი ფურცელია შენახული, დანარჩენი ხუთი აკლია. მეთერთმეტე რვეულს აკლია ორი ფურცელი. საერთოდ ნაკლულევანი რვეულების ფურცლები ექვსია და უდრის რიცხვით ერთს რვეულს... კელმწიფის კარის გარიგებას 62 გვერდი აკლია საერთოდ“ (კელმწიფის კარის გარიგება გვ. I-II, Monumenta Georgica № IV Leges № 1 1920 წ.).

ამ ძეგლს რომ მარტო ფურცლები აკლდეს კიდევ არა უჭირდა რა, მაგრამ საქმეს უფრო ის გარემოება ართულებს, რომ ამ ხელთ-

ნაწერის უკვე დედანი არეული ყოფილა და ამიტომ შინაარსიც სწორედ არ არის დალაგებული. ვინც გულდასმით შენახულ ტექსტს შეისწავლის, ის შექველია შეატყობს, რომ აწინდელ ხელთნაწერში, როგორც ეს პრაფ. ექ. თაყაიშვილსაც აქვს აღნიშნული (იხ. გვ. XXII-XXIII), ბევრი ცნობა თავის დალაგას არ არის მოთავსებული. მკვლევარს შეურყვევლის სიმტკიცით შეუძლიან დაამტკიცოს, რომ ამ ძეგლის თავდაპირველი დედანის შინაარსი სულ სხვანაირად ყოფილა დალაგებული, ვიდრე აღმოჩენილ ხელთნაწერშია შენახული.

ზევით უკვე აღნიშნული იყო, რომ ეხლანდელი სახით „გარეგება“ შეიცავს ცნობებს დარბაზობისა და პურობისა, აგრეთვე ვაზირობისა, მეფისა და მოხელეთა უფლება-მოვალეობათა შესახებ, მაგრამ ცნობები არეულად არის დალაგებული. შექველია წინათ, თავდაპირველად ამ ძეგლის შინაარსი წესიერად ყოფილა მოთხრობილი. დარბაზობა ორგვარი წესით სცოდნიათ „დიდითა წესითა... თუ უმცროსითა“ (2₂₅₋₂₇). რა ალაგას უნდა ყოფილიყო თავდაპირველ დედანში დარბაზობის წესი აღწერილი? ეხლანდელ ტექსტში ნათქვამია: „ეს ზემოთ დამაკლდა: კრმალი, ამილასორსა არატყია დარბაზობასა ზედა“-ო (2₂₈₋₂₉). მაშასადამე დარბაზობის აღწერილობა ზემოთ ყოფილა. ეხლა-კი დარბაზობის წესი ზემოთ-კი არა, ქვემოთ არის მოთხრობილი, ე. თაყაიშვილის გამოცემით იწყება გვ. 12₂₈, იქ, სადაც სწერია: „საწოლის მეკრე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვე ვერ დაჯდების“-ო და გვ. 15₃₅₁ თავდება: აქ ეს პირდაპირ ნათქვამიცაა: „და ეს რულა დარბაზობის წესი“-ო. თუ ამ სამი სიტყვის წყალობით ნათლად ირკვევა, სად თავდება დარბაზობის წესი, მის დასაწყისად შეუძლებელია საწოლის მეკრეს შესახებ ის წინადადება ვიცნათ, რომელიც ზემოთ არის მოყვანილი: შექველია დარბაზობის წესს დასაწყისი აკლია. თუმცა შენახულ ხელთნაწერში ამ ადგილას (იხ. გვ. 12) ფურცლები არ აკლია და მოთხრობა ერთი მეორეს მისდევს, მაგრამ თავდაპირველს დედანში რასაკვირველია ასე არ იქმნებოდა: ცნობას იმის შესახებ, რომ მონადირენი ანთებული ლამპრებით „მრგვალს დააბმენ“, რომელიც დიდი დარბაზობის ზემომოყვანილს დასაწყისს წინ უძღვის, არავითარი კავშირი არა აქვს იმასთან, თუ საწოლის მეკრეს რამოვალეობა ჰქონდა დიდი დარბაზობის დროს. ამიტომ ცხადია აქ ეს

ორი სხვადასხვა საგნის მოთხრობა შეცდომით არის ერთი ერთმანეროზე გადაბმული და დიდი დარბაზობასაც დასაწყისი აკლია.

მაგრამ თავიდათავი და ჩვენთვის უფრო დიდმნიშვნელოვანი ის გარემოებაა, რომელმაც საშუალება მოგვცა დაგვესკვნა, რომ თავდაპირველ დედანში „დარბაზობის წესი“ ზემოთ ყოფილა მოთავსებული და არა იქ სადაც ეხლაა. ამ დასკვნის სიმართლეს შემდეგი ცნობაც ადასტურებს. იქ, სადაც ლაშქრობის წესი და ვაზრობაა აღწერილი, ნათქვამია: „დაჯდომა და სხვა წესი ზემოთ დაგვწერიდა“-ო (9₁₈₂₋₁₉₃). რაკი „დაჯდომის წესი“ დარბაზობის წესის ერთი საკითხთაგანი იყო, ამიტომ ცხადია, რომ დარბაზობა თავდაპირველს დედანში მართლაც „ზემოთ“ ყოფილა მოყვანილი და არა იქ, სადაც იგი ამჟამად შენახულს ხელთნაწერშია.

ამგვარადვე „პურობის წესის“ აღწერილობაც არეულია და ნაწყვეტ-ნაწყვეტად სხვადასხვაგან უალაგოდ არის ჩაკერებული. „თუ პურობას ლამე შემოესწრას“ სანთელი „სასანთლითა“ ფარეშთა-უხუცესმა მიიტანოს და ვაზირთა წინ დასდოსო, ნათქვამია ერთგან (7 § 17₁₄₆—8₁₄₄). მაგრამ თვით „პურობის წესის“ დასაწყისის ერთი ნაწყვეტი მოთავსებულია გვ. 16 § 32₁₇₇, სადაც იწყება. ეს ნაწყვეტი რომ მართლაც „პურობის წესის“ ეკუთვნის, ამას ამტკიცებენ სიტყვები „ესენი მარცხენის მკარს სუფრისასა“-ო (17₃₄₂). შემოაღნიშნული ადგილითგან მოყოლებული პურობის წესს ეკუთვნის ყველაფერი ვიდრე გვ. 18₁₁₈, სადაც მოთხრობა წყდება იმით, რომ ხელთნაწეოს 2 ფურცელი აკლია, და თვით პურობის წესი დასრულებული არ არის. მაგრამ რომ ამ წესის ზოგიერთი ნაწყვეტებიც გაფანტულია სხვადასხვა ალაგას, ამას შემდეგი წინადადებაც ამტკიცებს,— „საწოლის მეკრე დიდსა დარბაზობასა ზედა ქვე ვერ დაჯდების, ითვალავენ და საწოლსა და წინამწოლსაცა მიუა სათვალავი და მუნ სჭამენ“-ო (12₂₅₀₋₂₆₀), რომელიც უალაგოდ ალაგას არის ჩართული.

არეულია და სხვადასხვა ალაგას არის გაბნეული დღესასწაულებში მიღებული წესის გარიგებაც, ამასთანავე ზოგს ნაკვეთს თავიცა და ბოლოც აკლია, ზოგისა თავია მხოლოდ. შენახული მაგ. „წელიწდისთავის“ წესს თავი აკლია. ხელთნაწერში ეხლა ასე იწყება: „მსახურთუხუცესსა სალაროთ მოლარეთ-უხუცესი მოართომს და მოუფენს. მსახურთ-უხუცესი მას ეთავანების. მას წელიწდისთავის დღეს მეფე არავისგან შეიმოსს მისგან კიდე“ (1₁₋₃). ეს ნაწყვეტი ამავე საგანს ეხება გვ. 1₁₁-მდე, შემდეგ და მეტადრე გვ. 2 § 3₄ სულ სხვა საგან-

ზეა ლაპარაკი, განცხადების დღესასწაულობაზე. წელიწდის თავის დღესასწაულობის აღწერილობას-კი ბევრი აკლია, მინცდამინც ბოლო არა აქვს. იქნებ ამ საწელიწდისთავოს დღესასწაულობის წესისავე ერთი ნაწყვეტთაგანი იყოს ის, რაც გვ. 15₂₃₂₋₂₄₂ შუაა მოქცეული, რომელიც იწყება სიტყვებით „ძღვენი საწელიწდისთავოსთავე“ და შემდეგ ნაჩვენებია ვის რა უნდა მიერთშია მეფისთვის, მაგრამ შეიძლება ეს ნაწყვეტი ძღვენის გარიგების ერთი ნაწყვეტთაგანი იყოს.

ნაწყვეტ-ნაწყვეტადვე და დიდის დანაკლისით არის შენახული განცხადებისა (2₁₃₋₂₇) და აღვსების (3 წკ 6 და 7) დღესასწაულების წესის გარიგებაც, თუმცა ხელთნაწერს ამ აღვილას არაფერი აკლია. მაშასადამე ნაკლი უკვე იმ დედანს უნდა ჰქონოდა, რომლითგანაც ე. თაყაიშვილის მიერ ნაპოვნი ხელთნაწერია გადმოწერილი.

ამ ძეგლის ტექსტის ამნაირად შესწავლის შემდგომ მისი პირვანდელი ავებულებისა და სახის აღდგენაც შეიძლება, რასაკვირველია, რამდენადაც გადარჩენილი ტექსტი მკვლევარს ამის საშუალებას აძლევს.

„ქელმწიფის კარის გარიგება“, როგორც ჩანს, უნდა სამეფო კარის მოხელის მიერ იყოს დაწერილი, რომელსაც სამეფო კარის წესის განგების აღმარულებელის ერთერთი თანამდებობა ექმნებოდა ჩაბარებული, ალბათ სამანდატურთუხუცესოს ერთ-ერთი მოხელეთაგანი იქმნებოდა. ერთგან მაგ. მას ნათქვამი აქვს: „საწოლის მწიგნობრის წვევა დაუწერია და პატრონისაგან არ მასმია, მისმან კეთილმან“-ო (13₂₈₃₋₂₈₄), ე. ი. მეფისგან ამის მსგავსი არა გამიგონია რაო. ავტორის სახელი არა ჩანს.

თვით ძეგლს, როგორც ეტყობა, ოფიცირული ხასიათი არა აქვს, კანონმდებლობის შედგევი არ არის, არამედ მოქმედ სახელმწიფო სამართლისა და წესის აღნუსხვაა. მის შემდგენელს ყველაფერი თვით-კი არ დაუწერია, არამედ, როგორც პროფ. ე. თაყაიშვილსაც აღნიშნული აქვს წერილობითი წყაროებითაც უსარგებლია. უცხო სახელმწიფოთა მეფეების წვეულობის წესის შესახებ ჩვენ უცნობ ავტორის ნათქვამი აქვს: „ზოგთა ვიეთთამე ასრე უწერია, ვითა ტრაპიზონელი და შარვან-შანშე (sic) და სომეხთა მეფე რა მოვიდენ, საჯდომი ერთი არის ორთავე“-ო (12₂₆₀₋₂₆₂). ქვევით ამავე

საგანზე აღნიშნულია: „ამ ოთხთაგან ერთი საჯდომი მარჯვენით და-
უწერია მოძღვართ-მოძღვრისა და აფხაზეთის კათალიკოზის ქვე-
შეთ და ქუონინდელისა (sic) ზემოთ“-ო (12₂₆₉₋₂₇₁).

მაშასადამე წინამდებარე ძეგლი „ეკლმწიფის კარის
გარიგება“ პირველი და ერთად-ერთი ამგვარი ნაწარ-
მოები არ ყოფილა. როგორც ჩანს, ერთი იმ წყაროთა-
განი, რომლითაც ჩვენს ავტორს თავისი შრომის შედგენის დროს
უსარგებლია, სოფრომიძის დაწერილი ყოფილა. ეს
ჩვენი ავტორის შემდეგ ცნობითგან ირკვევა: „ოდეს მათი (პატრონ
მეფის) შვილი მოვიდა, შეიყარნეს, კათალიკოზი თანა ჰყვა და აღს,
ეკლესიის კარს დგა, და რაჲ წვევის ჟამი მოვიდეს, საწოლის მწი-
გნობარი ინასარიძე პატრონის წინაშე დგა და პატრონმან ბრძანა:
„ვინ აწვიის კათალიკოზიო?“. და მიბრძანეს მე ვაწვიო. ამის სიტ-
ყსათვს სოფრომიძის ძე იტყვს: «და მეორეს წელს ვერე ბრძა-
ნა, ამირეჯიბს მართებსო ოთხთა მონაზონთა და სამთა ვაზირთა
წვევაო. მაშინ ამირეჯიბი ქვაბულიძე უგემურად იყო და არ იყო
მანდა». აწ ვინათგან „დაუწერია, აწვიოს საწოლის მწიგნობარ-
მან“-ო (13₂₈₄₋₂₉₁).

„კარის გარიგების“ ავტორის სადაურობის გა-
მორკვევაც შეიძლება. მისი ნაწერი ამტკიცებს, რომ და-
სავლეთ საქართველოში უნდა ეცხოვრა, რაც პროფ.
ე. თაყაიშვილის წინასიტყვაობაშიც არის აღნიშნული. იქაური
იყო იგი შთამომავლობით თუ არა, ამის თქმა შეუძლებელია, ხოლო,
რომ მას დასავლეთ საქართველოში უცხოვრია, ეს სრულებით ცხა-
დია. ამას ავტორის შემდეგი სიტყვები ამტკიცებენ: „ეპისკოპოსნი
მოვიდენ იმიერთით: იშხნელი, მაწყვერელი, ანჩელი, მტბევარი“-ო
(14₃₁₁₋₃₁₂), ხოლო „ამიერი ბედიელი მოსაფლავეა და ქუთა-
თელი მოსაფლავეც არის [და დამლოცველიც]“ (14₃₁₈). ამგვარად
ჩვენი ავტორისათვის ბედია და ქუთაისი ამიერ საქართველოში
ყოფილა, იშხანი, ანჩა და ტბეთი-კი იმიერ საქართველოში. აშკა-
რაა, ასე შეეძლო მხოლოდ იმას ეთქვა, ვინც თვით დასავლეთ სა-
ქართველოში იმყოფებოდა, ამასთანავე შემთხვევით-კი არა, არამედ
მუდმივ იქ ცხოვრობდა. ჩვენ ავტორს რომ აღმოსავლეთ საქართვე-
ლოში ეცხოვრა, მაშინ ბედიელისა და ქუთათელის შესახებ ის, ცხა-
დია, იტყოდა „იმიერი“-ო.

დაახლოვებით იმის განსაზღვრაც შეიძლება,
თუ როდის უნდა ეცხოვრა „კარის გარიგების“ შემ-
დგენელს. რაკი ამ ძეგლში ნათქვამია, რომ მსახურთ-უხუცესი

პირველად „რუსუდან მეფეს შეუყვანია სავაზიროსა“ (19₄₄₇), ამიტომ ცხადია ავტორს მე-XIII-ე საუკ.-ზე უწინარეს შეუძლებელია რომ ეცხოვრა. მაგრამ ამაზე მეტიც ითქმის. ამავე ნაწარმოებში ერთგან სწერია: „ოდეს პირველ ვახტანგ დალოცეს და მერმე კოსტანტინე, დაისარჩუნეს აფხაზეთის კათალიკოზი და ქუთათელი იოვანე“ და უკანასკნელი ამტკიცებდა, რომ სამეფო ნიშნები, სკიპტრა და გვირგვინი, ჩემ საყდარში უნდა ინახებოდესო (14₃₁₈₋₃₂₂). სადიქრებელია, რომ ავტორს ლაპარაკი აქვს ვახტანგ II-ზე, რომელიც 1289-1292 წ-დგე მეფობდა, და კოსტანტინეზე, რომელიც იმავე 1292 წ-ს ავიდა ტახტზე, მაგრამ უმალ მისი ძმა აუჯანყდა. ავტორის ზემომოყვანილი ცნობა ცხად ჰყოფს მინც, რომ მას შეუძლებელია მე-XIII-ე საუკუნის დასასრულზე უწინარესაც ეცხოვრა.

ამასთანავე თვით ამ ძეგლის მთელი შინაარსიც ამტკიცებს, რომ იგი იმ დროს არის შედგენილი, როდესაც საქართველო ჯერ კიდევ განუყოფელი, სრულიადი და დამოუკიდებელი იყო. იქ მაგ. ნათქვამია: „მონადირენი კახეთს და იმერეთს ყოველგან არიან, ორას სამოცი სახლი არის“-ო (11₂₃₉₋₂₄₀). მანდატურთ-უზუცვის შესახებაც ნათქვამია, რომ მისი „კელი არის ამიერ და იმიერ“-ი, ესე იგი მთელი საქართველო (5₃₃₋₃₄). მაშასადამე ავტორის დროს მეფეს კახეთიც და იმერეთიც ემორჩილებოდენ.

საქართველოს საეკლესიო სფეროთვანაც ერთის მხრით „გელათური ძღვენია მოხსენებული (15₃₃₆), მეორეს მხრით არც „ბარე | ს | ჯ უ ლ ი ძღვენი“-ა დავიწყებული (15₃₃₆). ამასთანავე იშხნელიც არის ნახსენები (14₃₁₁) და მტბევიც, რომელიც შავშეთის ერისთავადაც ითვლებოდა (15₃₂₉₋₃₃₁). ერთი სიტყვით „კარის გარეგება“ გაერთიანებული, სრულიადი საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებას გვისურათებს და ამიტომ უეჭველია ძეგლის შემდგენელს იმ ხანაში უნდა ეცხოვრა, როდესაც საქართველო კვლავინდებურად განუყოფელი იყო.

ამიტომ უეჭველია მართალი უნდა იყოს პროფ. ე. თაყაი-შვილი, როდესაც ამ ძეგლის შედგენის უგვიანეს თარიღად მე-XV ს. მეორე ნახევარსა სდებს და უფრო-კი გიორგი ბრწყინვალის, ანუ მე-XIV ს. პირველ ნახევარში დაწერილად სთვლის (იხ. კელმწიფის კარის გარეგება, გვ. VIII).

ამ ძეგლის შინაარსი იმდენად მრავალფეროვანია, რომ მას საქართველოს როგორც სახელმწიფო წესწყობილების, ისევე კულტუ-

რული, ეკონომიური და ნივთიერი კულტურის ისტორიის შესასწავლად უღირესი მნიშვნელობა აქვს. ამ დარგში სხვა ასეთი უხვი ცნობების შემცველი ძეგლი მე-XVIII ს. დამდეგამდე არ მოგვეპოვება ჯერჯერობით მაინც და მე-XVIII ს. ამ ხასიათისავე განრიგება ვახტანგ VI-ის დასტურლამალი თუ შეედრება და აჯობებს მას, თორემ სხვა ვერაფერი. ამისი თქმაც მხოლოდ იმიტომ შეიძლება, რომ კარის გარიგება დაზიანებულია და ნაკლუღევანად დაცულობის გამო. ბევრ ისეთ ცნობებს არ შეიცავს, როგორც დასტურლამალს აქვს, და თანაც კ. გარიგება ოფიცირული კანონმდებლობის ძეგლი არ არის, დასტურლამალი-კი სწორედ ამნაირი თვისების მქონებელია. იქნებ მომავალში როგორმე კ. გარიგების ან სრული ტექსტი, ან ამავე ხასიათის ძეგლი ოფიცირული წარმოშობილობისაც აღმოჩნდეს და მაშინ ყველა ის ხარვეზები შეივსება, რომელთა დანაკლისის ანაზღაურება არაფრით შეიძლება. მანამდის-კი აწ დაცული ტექსტის კრიტიკული შესწავლის საშუალებით შეძლებისდაგვარად მისი პირვანდელი სახის აღდგენას მაინც უნდა ვეცადნეთ.

B. „წესი და განგებაჲ მეფეთა კურთხევისაჲ“.

თამარ მეფის ისტორიკოსის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ თუ იმაზე უწინარეს არა, მაინც-და-მაინც მე-XII-ე ს-ში მეფის კურთხევის წესი საქართველოში უკვე შემუშავებული იყო. მას თამარ მეფის კეოთხევის შესახებ ნათქვამი აქვს: „ვინათგან ლიხთიმერი თგან იყო წესი და დგმად გვრგვნიისა თავსა სამეფოსა, აწუიეს... მთავარებისკობოზი ქუთათელი ანტონი საღირის ძემიღებად გვრგვნიისა“-ო (ისტრნი და აზმნი * 625, გვ. 400). ამ ცნობით იმის დამტკიცება არ შეიძლება, რომ ეს „წესი“ უეჭველად დაწერილი ყოფილიყოს, მაგრამ ცხადია მაინც, რომ მეფეთა კურთხევის განსაკუთრებული, ქართული წესი ამ დროს უკვე შემუშავებული ყოფილა. მხოლოდ ის გარემოება, რომ თამარ მეფის დროს სახელმწიფო კარის თითქმის ყოველი დარგისათვის გარიგებაში ცვლილება იყო შეტანილი და მოწესრიგდა, გვაფიქრებინებს, რომ ეს წესები შეიძლება აღწერილიც ყოფილიყო.

თამარ მეფის დროინდელ მეფის კურთხევის წესს ძეგლად მაინც-და-მაინც ჩვენამდის არ მოუღწევია. ჯერ-ჯერობით ორი სხვადასხვა წესია ცნობილი მეფეთა კურთხევისა. პირველად მათ შესახებ მოკლე ცნობები თ. ჟორდანიამ მოათავსა თავის „ქრონიკები“-ს პირველს წიგნში. შემდეგ ვრცლად აღწერილი და შესწავლილი

აქეს ვითარცა სამღვდელმსახურო მწერლობის ძეგლი კორნ. კეკელიძეს თავის დიდ გამოკვლევაში „Литургические памятники в отечественных книгохранилищах“.

ამ წესის თვით ტექსტი ს. კაკაბაძემ 1913 წ. ქარაგმინად და იმავე შეკლომებით გამოსცა, როგორც თვით ხელთნაწერშია შენახული, შემდეგი სათაურით: „მეფის კურთხევის წესი, მე-XIII საუკ. დასაწყისის შედგენილი“. ტექსტი გამოცემულია წ. კ. ს. წიგნთსაცავის № 352 ხელთნაწერისდა მიხედვით.

მეფის კურთხევის წესის მეორე რედაქცია შენახულია ამავე წიგნთსაცავის № 352 ხელთნაწერშივე, მაგრამ თავი აკლია. ეს რედაქცია ჯერ გამოცემული არ არის.

ს. კაკაბაძე მის მიერ გამოცემული მეფის კურთხევის წესის შესახებ ამტკიცებს, რომ „ის უნდა იყოს შედგენილი არა უადრეს მე-XIII-ე საუკუნისა, რადგან მასში მოხსენებული თანამდებობა ათაბაგისა შემოვიდა ჩვენში მე-XIII-ე საუკუნის დასაწყისს“ (გვ. I). ამავე აზრის სამართლიანობის დამამტკიცებელ საბუთად მას ის გარემოება აქვს მოყვანილი, რომ „წესში აფხაზეთის კათალიკოზია მოხსენებული“, რომელიც ს. კაკაბაძის სიტყვით „დაარსდა... უფრო მე-XIII საუკ. დასაწყისში“ (გვ. II). შემდეგ გამოცემელი ამბობს: „შესაძლებელია, რომ... ტექსტი მეფეთ კურთხევისა თამარის მეფობის მეორე ნახევარში იყოს შედგენილი... შესაძლებელია ქვემოთ მოყვანილი წესი გიორგი ლაშას კურთხევისათვის იყოს შედგენილი“-ო (იქვე).

მეფეთა კურთხევის წესის მეორე რედაქციის შედგენის დროის შესახებ ს. კაკაბაძეს შენიშვნაში ნათქვამი აქვს: „დიმიტრი თავდადებულის გამეფებისას 1270 წ. შედგენილ იქმნა სხვა წესი მეფეთა კურთხევისა და ეს წესი მიღებული იყო საშუალო საუკუნეებში ქართველ მეფეების კურთხევის დროს“-ო. მისი აზრით ეს მეორე რედაქცია 1270 წ. შედგენილი წესი არის (გვ. II, შენ.**). მაგრამ ს. კაკაბაძეს ამ აზრის დასამტკიცებლად არავითარი საბუთი არა აქვს მოყვანილი და არა ჩანს, რაზეა იგი დამყარებული.

ნ. ბერძენიშვილს სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ ს. კაკაბაძის აზრი, ვითომც მეფის კურთხევის წესი ლაშა-გიორგის კურთხევისათვის ყოფილიყოს შედგენილი, მცდარია. ამასთანავე რათგან მსახურთუხუცესი ამ ძეგლში ვაზირთა შორის იხსენიება, ამიტომ იგი შეუძლებელია რუსუდანის გამეფებამდის იყოს დაწერილი, რათგან ცნობილია, რომ მსახურთუხუცესს პირველად რუსუდან მეფემ მიანიჭა ვაზირის უფლება (იხ. ნ. ბერძენიშვილის „და-

საწვლეთი საქართველოს საეკლესიო წესწყობილება“: „მიმომხილველი“ საქ. საისტ. და საენთ. საზოგ. ორგანი I, 105-106, შენ. 1).

შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ „მეფის კურთხევის წესი“ „ეკლმწიფის კარის გარიგების“ ნაწილი უნდა იყოს. მაგრამ ამ ორი ძეგლის შედარებითი შესწავლა შემდეგს გარემოებას არკვევს. „კარის გარიგებით“ მეფის მგზავრობის დროს „ზარდახნის უხუცესი და ამირთა-ჩუხჩი წინათ იარების ჯუარის მტკრთელსა და მეფეს შუა“ (ი0₂₁₂₋₂₁₃). „მეფის კურთხევის წეს“-ში-კი ნათქვამია: „მანდატურთ-უხუცესი სამანდატუროსა არგნისა კელთა მქონებელი შემდგომად ჯის მტკრთველისა წინა უვიდოდეს მეფესა“-ო (6₅₋₆).

სამეფო ნიშნების შესახებ „კარის გარიგება“-ში სწერია, რომ ქუთათელი იოვანე და აუხაზეთის კათოლიკოზი ერთი ერთმანერთს შეეცილნენ, ქუთათელი ამტკიცებდა სკიპტრა და გვრგვნი ჩემ საყდარში უნდა ინახებოდესო. ეს ცილობა ისე გადაწყდა, რომ „ვაზირთა ერთობილთ ლაშქართა თქვეს თუ «ქუთათელი უმართლეაო» და სკიპტრა ქუთათელს გაუჩინეს“-ო (14₃₂₃₋₃₂₅). „მეფის კურთხევის წესი“-თვან ჩანს, რომ როდესაც ეს წესი შედგენილი იყო, „გვრგვნი, სკიპტრაჲ, პორფირი და ბისონი“ საყდარში-კი არა, არამედ მეფის „პალატსა შინა“ ინახებოდა (5₆₋₇).

ეპისკოპოსთა უფროს-უმცროსობის შესახებ „ეკლმწიფის კარის გარიგებაში“ ნათქვამია, რომ დარბაზობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსთაგან ყველაზე მეტი პატივი მეფეს იშხნელისათვის უნდა მიეპყრა: „ეკლნი მეფემან ნობთა ზედა დასხნეს იშხნელისათჳს უფრო მდაბლად“-ო (14₃₄₂₋₃₄₃). დასავლეთ საქართველოს ეპისკოპოსთაგან მხოლოდ ქუთათელს „იშხნელის სწორი პატივი მართებს“-ო (15₃₂₆₋₃₂₇).

ყველა ზემოაღნიშნული განსხვავება ცხადპყოფს, რომ მეფის კურთხევის წესი და ხელმწიფის კარის გარიგება ერთი და იმავე დროის ძეგლები არ უნდა იყოს. შესაძლებელია და საფიქრებელიც, რომ კარის გარიგების სრულ ტექსტში მეფის კურთხევის წესიც იქნებოდა შეტანილი, მაგრამ უეჭველია ეს წესი სხვა რედაქციისა იქნებოდა.

მეფის კურთხევის წესი საეკლესიო კურთხევის წესს-კი არ წარმოადგენს, არამედ მისი სახელმწიფოებრივი წესის განგებაა. ამიტომ იგი ძვირფას წყაროდ უნდა იქმნეს მიჩნეული მეფის ხელისუფლების, სამონღლეო წესწყობილებისა და სახელმწიფო დარბაზობის

შესასწავლად. ამ ძეგლის ტექსტის ჯეროვანი გამოცემა აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს.

„წესი და განგება დარბაზობისა როშელი აღესრულების მცხეთას კურთხევასა მეფეთასა“. ამ ძეგლის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს ეწოდება „წესი და განგება კურთხევისათვის მეფისა დროსა, თუ ვითარ დაჰსხდენ მღუდელთმთავარნი სრულიად საქართველოსანი“, რომელიც ორი რედაქციით არის ცნობილი, ერთი ძველი, ხოლო მეორე ძეგლის შესწორებაა, რომელიც 1745 წელს მოუხდენიათ (ე. თაყაიშვილი არხ. მღვწაურობანი I, 86). ეს „წესი და განგება დარბაზობისა“ არა ერთხელ არის გამოცემული და ცნობებიც მოუთავსებიათ, თ. ჟორდანიას (ქკბი I, 45-46), პროფ. ალ. ცაგარელს (Сведения о памятниках грузинской письменности III, გვ. XXXVI და 292-296); განხილული აქვს პროფ. ნ. მარსაიცი (იხ. Доклад в предсоборном присутствии). ეს ძეგლი არჩილ მეფის დროს შედგენილად აცხადებს თავის თავს და შემდგენელს მიქელ ქართლისა კათალიკოზი იხსენიება. ამ წესის შესავალში ნათქვამია: „დიდნი შფოთნი და ამბოხნი იქნებოდეს ეპისკოპოზთა ცილობისაგან და ღვთივ-გვრგვინოსანმან მეფემან არჩილ არა სათნო იჩინა ამთ შფოთთა ქმნად და გვბრძანა გაჩენად, ვითა ნიშანთა შეეტყუებოდა, და კელეყავით მე გლახკმან მიქელ ქართლისა კათალიკოზმან და ვაკურთხეთ წა მირონი. ოდეს მეფე, ათაბაგი, ქართლისა ერისთავი, სპასალარი და ყოველნი ერისთავნი და ყოველნი მღვდელთმოდღუარნი შემოკრბენ მცხეთას დიდსა ხუთშაბასა, დიდსა სომხეთისა მიტრაპოლიტსა ჰმართებს ნივთთა ზედა ღვთად“. მირონის კურთხევის წესს მისდევს „განგება დარბაზობისა“ (იხ. ქკბი I, 45-46). ამ წინასიტყვაობითგან, ანუ შესავალითგან ჩანს, რომ ეს ძეგლი მე-V ს. ნაწარმოებად არის გამოცხადებული და მისი შემდგენელი მიქელ ქართლისა კათალიკოზიც მაშასადამე თავის თავს იმდროინდელ მწყემსმთავრად აცხადებს. პროფ. ალ. ცაგარელს ნათქვამი აქვს, რომ ამ ძეგლში მოთავსებული დარბაზობის წესი ალბათ გაცილებით უფრო გვიან უნდა იყოს საბოლოოდ ჩამოყალიბებულიო, სახელდობრ XI-XII სს-შიო (СПГПс. III, გვ. XXXVI). თ. ჟორდანიაც ამ ძეგლის დედანს „ძალიან ძველად“-ა სთვლიდა, მე-V ს-ში შედგენილად მიაჩნდა, მაგრამ „დარბაზობაში“ ათაბაგის მოხსენებულობის გამო ფიქრობდა, რომ „დროთა მიხედვით სხვადასხვა ცვლილება უნდა შემოეღოთ“ (ქკბი I, 46-47 შენ. **).

მაგრამ ამ ნაწარმოების არც პირველი, მირონის კურთხევის წესრიგის შემცველი ნაწილი, არც მით უმეტეს მეორე, დარბაზობის წესის მომთხრობი ნაწილი მიეკუთვნება იმ დროს, რა დროინდელადაც ეს ძეგლი თავის თავს აცხადებს და გინდ პროფ. ალ. ცაგარელს მიჩნეული აქვს. გ. მერჩულის თხზულებითგან და ჯვარის მონასტრის ალაპებიტგან დანამდვილებით ირკვევა, რომ მირონის საქართველოში კურთხევის უფლება ჩვენმა ეკლესიამ მე-IX ს. მეორე ნახევარში მოიპოვა (იხ. ჩემი „საქართველოს ისტორიის IX-X სს. ზოგიერთი უთაროლო ცნობების დათარიღებისათვის“: „მომომხილველი“ წ. II.). ამიტომ ცხადია, რომ მირონის კურთხევისათვის მე-V ს.ში დარბაზობის წესს არავინ შეადგენდა, რათგან მაშინ საქართველოს ეკლესიას საკუთარი მირონის კურთხევის უფლება არ ჰქონდა. ხოლო დარბაზობის წესიც რომ სრულებით შეუძლებელია მე-XI-XII ს-ში საბოლოოდ ჩამოყალიბებულ ძეგლად მივიჩნიოთ, ამისთვის საკმარისია მარტო ის გარემოება აღინიშნოს, რომ ამ წესში ათაბაგი იხსენიება. ცნობილია, რომ ათაბაგობა საქართველოში თამარ მეფის დროს 1212 წ. იქმნა შემოღებული (იხ. ჩემი „ქლი ერის ისტორია II). რაკი ამ ძეგლში ასეთი ანაქრონიზმია, შეუძლებელია ის მე-XIII ს. მეორე ნახევარზე ადრე იყოს შედგენილი. პროფ. ექ. თაყაიშვილმა თავის მხრივ იმ გარემოებას მიაკცია ყურადღება, რომ ამ ძეგლში იშხნელ ეპისკოპოსს მე-10 ადგილი აქვს მიკუთვნებული, ე. ი. მაწყვერელზე, რომელსაც მე-5 ადგილი უკავია, ბევრად დაბლა დგას. ხ. კარის გარიგებაში კი პირიქით იშხნელი მაწყვერელზე ადრეა მოხსენებული და მაწყვერელი იშხნელს მისდევს. ამას გარდა „დარბაზობის წეს“ ში ჭყონდიდლის გარდა მხოლოდ აღმოსავლეთი საქართველოს მღვდელთმთავარნი არიან და სახელებულნი და მხოლოდ ამიერ საქართველოსთვის განკუთვნილი ჩანს. ამიტომ ექ. თაყაიშვილი ფიქრობს, რომ ეს „დარბაზობის წესი“ ხ. კარის გარიგებაზე უფრო გვიან უნდა იყოს შედგენილი და მაინცდამაინც „მეხუთმეტე საუკუნის ადრინდელი არ უნდა იყოს“-ო (იხ. კელმწიფის კარის გარიგება, გვ. XXVIII-XXIX).

ამ ძეგლის ზემოაღნიშნული ანაქრონიზმები და მისი შემდგენელის ცხადი წადილი თავისი ნაშრომი უაღრესი სიძველის შარავანდელითა და ავტორიტეტით შეემოსა გვაფიქრებინებს, რომ აქ ნატყუარ ძეგლთანა გვაქვს საქმე. უეჭველია მე-XV ს-ზე უწინარეს

შედგენილი არ უნდა იყოს, მაგრამ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, როდის ჩნდება იგი დანამდვილებით და როდის ემყარებიან მას ვითარცა უცილობელ საბუთს.

ც. დასტურლამალი.

„ქ. კარის გარიგების“ შემდგომ იყო თუ არა მე-XV-XVII სს-ში საქართველოს რომელსამე სამეფოს, ან სამთავროში ამის მსგავსი ძველი შედგენილი, ჯერ გამორკვეული არ არის. მხოლოდ XVIII ს. პირველ ათეულში ვახტანგ VI-ემ შეადგინა თავისი „დასტურლამალი“. ამ ძველის სახელი სპარსულ - არაბულია „დასტურ ალ-გამალ, რაც ნიშნავს დასტურს მოქმედებისას, განრიგებას. როგორც ამ ნაწარმოების გამომცემელს განსვენებულ პეტრე უმიკაშვილს აღნიშნული აქვს, ეს ძველი 1704-1711 წლებში უნდა იყოს დაწერილი (იხ. დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა, პეტრე უმიკაშვილის რედაქტორობით, ტფილისი 1886 წ. გვ. IV). „დასტურლამალი“, როგორც თვით ვახტანგ VI-ის მიერ არის აღნიშნული, წარმოადგენს „სჯულის დებასა საკელმწიფოთასა“, ქართულ სახელმწიფო სამართლის ძველია.

მისი შინაარსი რამდენსამე დარგს ეხება, უმთავრესი მათგანი თვით კანონმდებელის წინასიტყვაობაშიც არის დასახელებული. ვახტანგ მეფის სიტყვით „დასტურლამალ“-ში დადებულია „წესი და განგება სამეფოსა და დარბაზობისა“ და ამასთანავე დაწესებული და განგებულია „ყოველნი კელისუფალნი და მოქმედნი დარბაზის რიგისანი“, როგორ უნდა „იქციოდნ და განაგებდნ... საკელოთა თვსთა“ (გვ. 3). უკანასკნელი ცნობა ცოტა ბუნდოვანია და არა სჩანს, „კელისუფალნი“ აქ მხოლოდ „დარბაზის რიგისანი“ არიან ნაგულისხმევი, იუ ამ შემთხვევაში „დარბაზის რიგისანი“ მხოლოდ „მოქმედნი“ უნდა ვიგულისხმოთ, ან იქნებ „კელისუფალნი“, როგორც თვით ძველშიც აღნიშნულია, „ყოველნი“, ე. ი. საზოგადო მნიშვნელობით ყოველგვარი იგულისხმებიან, „დარბაზის რიგისანი“-ც და „საქვეყნოდ გამრიგენი“-ც. უკანასკნელი აზრი ვგონებ უფრო სამართლიანი უნდა იყოს.

მაშასადამე „დასტურლამალ“-ის უმთავრესი შინაარსი უნდა „სამეფო დარბაზობის“ წესსა და განგებას და ყველა ხელისუფალთა და „დარბაზის რიგის“ საქმისმოქმედთა უფლება-მოვალეობის აღნუსხას შეიცავდეს. მართლაც „დასტურლამალ“-ში ყველა ამაზე შესაფერისი „წესი და გარიგება“ მოიპოვება, მაგ.: „კარი სასახლეების რიგისა,

იხ. გვ. 196-197), რომელშიაც დარბაზობის წესია აღსუხუელი, „მოკელნი როგორ უნდა მოიქცნენ“ (გვ. 197, § ეე), და „კარი პირველი, ყოვლისა კელჯოხიანისა და მათის სარგოსი“ (გვ. 194) მრავალ §§-ის შემცველი „დარბაზის რიგის“ მოხელეებისა და საქმის მოქმედთა უფლება-მოვალეობას ეხება.

მაგრამ „დასტურლამალი“-ს თვით შინაარსი გაცილებით უფრო ფართო და მრავალმხრივია, ვიდრე ვახტანგ მეფის ზემომოყვანილი სიტყვებითგან საფიქრებელი იყო. იქ მაგ. დაწვრილებითი ცნობებია ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დაერთების შედგენის წესრიგის შესახებ („ქართლის აწერისა“, „სამს წელიწადში ელის აღწერა“, „სამასპინძლოს შეწერისა“, „იათალის აწერა“, ქალაქის აღწერა, კოდის პურისათვის, საბალახოსა თუ როგორ აიღონ და სხვა ც მრავალი), საქალაქო დაწესებულებათა და წესწყობილების შესახებ (§§ მდ, მა, რაა — რბგ, რეგ, სიჴ, ია და სხვა), შემოსავლისა და გადასახადების აკრებისა, გზების შენახვის შესახებ (§ მბ) და მრავალი სხვა საკითხის შესახებაც. ყველა ამ საკითხებს „დარბაზის რიგის“ მოხელეებთან არა ჰქონდა კავშირი ან მცირეოდენი იმგვარადვე, როგორც §§-ს „სამდივანბეგო გარიგებისა“ და „სამდივანბეგო აილება“ (§ რ და რა), არც სამეუო დარბაზობასთან, არც მოხელეობასთან კავშირი არა აქვს და მხოლოდ სასამართლო დაწესებულებასა და წარმოებას ეხება. დასტურლამალის ამგვარი ვრცელი და მრავალმხრივი შინაარსი მას მართლაც რომ ქართული სახელმწიფო სამართლის ძეგლად ჰბღის.

იმ სამი ხელთნაწერიდან, რომელიც „დასტურლამალი“-ს გამოცემის დროს განსვენებულს პ. უმიკაშვილს ხელთ ჰქონია, უძველესი და საუკეთესო სულხან მდიენის, სულხანმდიეგინისეული ხელთნაწერია. როგორც სამართლიანად შენიშნული აქვს გამომცემელსაც, იგი „შესანიშნავია თავების დალაგებით საგანთა შინაარსის კვალობაზე“ და არა ანბანის რიგზე, როგორც ეს დანარჩენ ხელთნაწერებშია. პ. უმიკაშვილი არ სცდებოდა, როცა ამტკიცებდა, რომ ეს „ხელთნაწერი უფრო უნდა ეთანხმებოდეს ვახტანგის რედაქციასა“. სულხან მდიენის ხელთნაწერი ძველი და დაზიანებული დედნითგან ყოფილა გადმოწერილი: „დედანს ბევრგან ჰკლებია, უურცლები დახეული ჰქონია და შემდეგ თითო-ოროლა ადგილს ჩაუმატებიათ“ (იხ. დასტურლამალი გვ. V და VI). თვით სულხან მდიენის ხელთნაწერში ერთგან მაგ. ნათქვამია კიდევ: „სამი ფურცელი ცარიელია, ამიტომ რომ დედანი დაძველებული იყო“—ო (იქვე გვ. 145). სულხან მდიენის ხელთნაწერში უეჭველია დედნის

ზემოაღნიშნული მდგომარეობის გამო „ნაკლებობა და არევა თავებისა მეტად შესამჩნევად სჩანს“ ზოგიერთს ადგილას. ამას გარდა ამ ხელთნაწერში „სათაურებს ანბანით აღრიცხვა არა აქვს“ (იქვე, VI).

დანარჩენ ხელთნაწერებში, რომლებითაც პ. უმიკაშვილი თავის გამოცემისათვის სარგებლობდა, შინაარსი ანბანის რიგზეა დალაგებული. შექველია „დასტურლამალი“ ასე „შემდეგ ხანებში არის გადაკეთებული მოხელეთა სახმარებლად“, რასაკვირველია საჭირო ცნობების „ადვილად საძიებლად“ (იქვე, გვ. V).

ერთი იმ სამ ხელთნაწერთაგანი იესე მელიქიშვილისეული 1773 წ. ყოფილა გადაწერილი. საყურადღებოა, რომ იესე მდივანი სომხითის მელიქისშვილი ამბობს: „გარდავწერე, არ დაიკარგოსო, ერთის მეტი არ იყო საქართველოშიო“ (იქვე). სულხან მდივნის ხელთნაწერის არსებობა ამტკიცებს, რომ იესე მელიქიშვილის ცნობა გადაჭარბებულია და მეორე ხელთნაწერიც ყოფილა, ამასთანავე იმ ერთზე უფრო უკეთესიც. მაინც-და-მაინც ცხადია, რომ მე-XVIII-ე საუკ.-ის მეორე ნახევარშივე, ჯერ კიდევ ალამაჰმედხანის შემოსევასა და აოხრებამდე აღმოსავლეთ საქართველოში „დასტურლამალი“ მწელი საშოვარი ყოფილა. ის ხელთნაწერი, რომელიც იოველ ალექსიძის მიერ ყოფილა გადაწერილი სათვალავში განსაკუთრებით მისაღები არ არის იმიტომ, რომ 1821 წელს არის გადაწერილი და რაკი „ეთანხმება მელიქიშვილის დედანს“—ა და მხოლოდ „გადამწერს ადგილ-ადგილ ცოტაოდენი ცვლილება მოუტანია“ (იქვე), ამიტომ საფიქრებელია, რომ ალექსიძეს დედნად დაახლოვებით იმგვარივე ხელთნაწერი უნდა ჰქონოდა, როგორც იესე მელიქიშვილისა არის.

შექველია, რომ ალექსიძისა და მელიქიშვილის ხელთნაწერების გადამწერთა „დასტურლამალი“-ს დედანიც დაზიანებული და არეული უნდა ყოფილიყო. ამას შემდეგი ცნობა გვაფიქრებინებს. § პზ-ში, რომელსაც სათაურად აწერია „მურდრისათვის“. გადამწერს ნათქვამი აქვს:— „სხვა ამისი შემდგომი მდივანბევის განაჩენის ბოლოს იძიეთ: სხვაგან ვიპოვე და იქ დავწერე, აქ არ დაეტიანო“ (იხ. გვ. 51, სულხან მდივნის ხელთნაწერში ეს § სრულელებით არ არის, შეად. გვ. 202).

როგორც აღნიშნული გვექონდა, პ. უმიკაშვილის დაუსაბუთებელი დაკვირვება, რომ შინაარსის მიხედვით „დასტურლამალი“-ს ტექსტის დალაგება, რა სახითაც იგი სულხან მდივნის ხელთნაწერშია შენახული, „უფრო უნდა ეთანხმებოდეს ვახტანგის რედაქციას“, საპართლიანია. მაგრამ, იუნდაც რომ სულხან მდივნის ხელთნაწერი

შენახული არ ყოფილიყო, იმის დამტკიცება, რომ თავდაპირველ დედანში შინაარსი სხვანაირად ყოფილა დალაგებული და არა ისე, ანბანურად, როგორც იესე მელიქიშვილისეულსა და 1821 წ. ხელთნაწერშია, მარტო იესე მელიქიშვილის ხელთნაწერის ტექსტის კრიტიკული შესწავლითაცაა შესაძლებელი. ამას შემდეგი მაგალითიც ცხად-ჰყოფს. მე-7 (ზ) თავში, რომელსაც სათაურად აქვს „ალაყაფის შუა სახლის რიგისათვის“, სხვადასხვა მოხელეების შესახებ, რომელთაც მეჯლისის დროს უნდა ემსახურათ, ნათქვამია: „ამათ იმავე ზემოთის წესით იმსახურონ“-ო (გვ. 5). ზემოთ-კი არსად არაფერია ნათქვამი, თუ მოხელეებმა ამისთანა შემთხვევებში როგორ უნდა იმსახურონ. ცოტა ქვევითაც მე-9 (თ) მუხლშიაც, რომელიც „ახალის სასახლის რიგისათვის“ არის დაწერილი, მოხელეებზე ნათქვამია: „ესენი იმავე ზემოთის წერილის წესით იმსახურებოდენ“-ო (იქვე). არც ამის ზევით არის რაიმე ცნობები, თუ როგორის წესით უნდა ემსახურათ ამგვარ შემთხვევებში. ეს ორთავე ამონაწერი ცხადად ამტკიცებს, რომ თავდაპირველს დედანში ამ ორ მუხლს წინ უძღოდა ისეთი მუხლი, რომელიც ამ მე-7 და მე-9 მუხლებისათვის საშაგალითოდ არის დასახელებული. ამგვარ წად უეჭველია ის წ უნდა ყოფილიყო, რომელიც წ რაგ 163-ად არის ეხლა და მე-77 გვერდზეა მოთავსებული და სათაურად უწერია „სასახლეების რიგისათვის“. ეს მუხლი სხვებთან შედარებით დიდია (გვ. 77-80) და მართლაც სხვათა შორის დაწერილებითს ცნობებს შეიცავს, თუ „კელჯოხიანები“ და სხვა დარბაზის წესრიგის დამცველი მოხელეები როგორ უნდა მოქცეულიყვნენ. იქ მეჯლისის წესრიგიც არის აღწერილი. ამ მუხლს თავდაპირველად მისდევდა „მუშაბის სახლის რიგისათვის“ (იხ. გვ. 54 წ უე) და „ტოგუნის რიგისათვის“ (გვ. 81 წ რაგ), რომელშიაც მოხელეების მეჯლისის დროს სამსახურის შესახებ ნათქვამია: „ესენი იმავე ზემოთის წერილის წესით იმსახურებოდენ“-ო (გვ. 81). მაშასადამე ცხადია ამ მუხლსაც თავდაპირველად დარბაზობისა და მეჯლის-ნადიმის საზოგადო წესრიგის აღწერილობა მიუძღოდა წინ. საკმარისია სულხან მდიენის ხელთნაწერში ჩაიხედოთ (იხ. გვ. 196), რომ დარწმუნდეთ, თუ რამდენად სამართლიანია ზემოაღნიშნული მუხლების თავდაპირველი დალაგებულობის აღდგენის ზემომოყვანილი ცდა.

ეს ერთი მაგალითიც საკმაოა იმ აზრის დასამტკიცებლად, რომ იესე მელიქიშვილის ხელთნაწერის შესწავლითაც შეიძლება ცხადყოფილ იქმნას, რომ ვახტანგ მეფეს თაყვისი „დასტურლამალი“ შინაარსის და მიხედვით დაულაგებია.

არც ის გარემოება უნდა დაგვაფიქვდეს, რომ როდესაც ძველი დროის რომელიმე ძველი შენახულია ორი სახით, ანბანურად და შემდგომითი-შემდგომად დალაგებული, მაშინ სრულის დაჭეშმარიტებით შეიძლება ითქვას, მეორე წესი თხრობისა თავდაპირველია იმიტომ, რომ ანბანურად დალაგებული თხრობის შინაარსისა და მიხედვით დალაგება დედნის იმდენად ძნელსა და რთულს წინასწარ კრიტიკულ შესწავლას მოითხოვს, რომ ამისთვის მაშინდელ მეცნიერო ძალა არ შესწევდათ და ამის გამო წარმოუდგენელიც არის, „დასტურლამალი“ რომ თავდაპირველად ანბანურად ყოფილიყო დაწერილი და მერმე მისი შინაარსი საგნობრივად დალაგებულ თხრობად გადაკეთება შესძლებოდათ.

შენახულია თუ არა სულხან მდივნის ხელთნაწერში მინც „დასტურლამალი“ იმ სახით, როგორც ეს ძველდ თვით ვახტანგ VI მიერ უნდა შედგენილი ყოფილიყო. განსვენებული პ. უმიკაშვილი ბრძნული სიფრთხილით ამბობს, რომ ეს „ხელთნაწერი უფრო უნდა ეთანხმებოდეს ვახტანგის რედაქციასა“ და ეს დასკვნა იმაზე აქვს დამყარებული, რომ იქ შინაარსი საგნობრივად არის დალაგებული და არა ანბანურად (იქვე, V). ამ მხრივ დაკვირვება, როგორც აღნიშნული იყო, სრულებით სამართლიანია.

მაგრამ სხვათრივ ზემოწამოყენებული საკითხის შესახებ ამაზე მეტიც შეიძლება ითქვას. არა, არც სულხან მდივნის ხელთნაწერშია „დასტურლამალი“ შენახული იმ სახით, როგორც ვახტანგ VI ჰქონია დაწერილი. ამას თუნდ ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ მის დედანს, როგორც აღნიშნული იყო, ბევრგან ფურცლები ჰკლებია და აქა-იქ შინაარსიც არეული ყოფილა. მაგრამ ამასვე უფრო ნათლად ის ნაწილიც ამტკიცებს, რომელიც დედანში მთლად შენახული ყოფილა და სულხან მდივნის გადამწერს სამუდამო დაღუპვისაგან გადურჩენია. თუ სულხან მდივნისა და იესე მელიქისშვილის ხელთნაწერების „დასტურლამალს“ გადაიკითხავთ, მთელ თხზულებაში შინაარსის ვერაფერითარ (სამეფო და სადედოფლო დს გარდა) დანაწილებას ვერ იპოვით, მუხლობრივ დაყოფას გარდა, რომელთაც თვითთავს თავისი განსაკუთრებული სათაური აქვსთ და იესე მელიქისშვილის ხელთნაწერში თვითთვლ მუხლს სათვალავიც უზის.

წინათ-კი უეჭველია მთელი „დასტურლამალი“ შინაარსისა და მიხედვით „კარებ“-ად ყოფილა დაყოფილი. ამისი დამამტკიცებელი კვალი აქა-იქ ეხლაცაა შენახული. ვახტანგ მეფის შესავალის შემდგომ, რომელიც იწყება სიტყვე-

ბით „ეპა შენ ყოველთა მბადო“, ამ ხელთნაწერში მაგ. შემდეგი სა-
თაური მისდევს: „კარი პირველი. ყოვლისა კელჯოხიანისა და
მათის სარგოსი“ (იხ. გვ. 195). ცხადია მაშასადამე, რომ „დასტურ-
ლამალის“ დედანი თავდაპირველად „კარებად“ ყოფილა დაყოფილი
და რაკი ნათქვამია „კარი პირველი“-ო, უგვევლია მეორე, მესამე
და შემდეგი კარებიც იქმნებოდა. „დასტურლამალი“-ს ტექსტი რომ
მართლაც კარებად იყო დაყოფილი, ამის დამამტკიცებელი მეორე
კვალაც არის შენახული. იქ ერთგან მაგ. აგრეთვე სწერია: „კარი
სასახლეების რიგისა“-ო (გვ. 196). ცხადია მხოლოდ, თავდაპირველ
დედანში ისიც იქმნებოდა ნათქვამი, თუ რომელი კარი იყო, მაგრამ
გადამწერთაგან გამოტოვებული უნდა იყოს.

ამგვარად გამოირკვა, რომ ვახტანგ მეფეს თავისი
„დასტურლამალი“ შინაარსის და მიხედვით „კარებად“
გაუყვია და თვითოეული კარისათვის საგანგებო სა-
განი და განსაკუთრებული სათაურიც აურჩევია. კა-
რების სათაურები და მათი სათვალავები სულხან მდიენის დედან-
შიაც-კი ორ ზემოაღნიშნულ შემთხვევას გარდა შენახული აღარ
არის, მაგრამ შინაარსის წინანდელი დალაგების წესრიგის ნაშთად
ბევრგან შერჩენილია, რომ „დასტურლამალი“-ს მუხლები მომეტე-
ბულ ნაწილად შინაარსის და გვარად მისდევს ერთი მეორეს, თუმცა
აქა-იქ სულხან მდიენის ხელთნაწერშიაც შინაარსი არეულია. ეს გა-
რემოება უეჭველია იმის შედეგი უნდა იყოს, რომ სულხან მდიენის
ხელთნაწერის დედანი, რომლითგანაც გადმოწერილა, დაზიანებული
ყოფილა.

მაგრამ მართო „კარები“, მათი სათვალავები და სათაურები-
კი არ უნდა აკლდეს და მხოლოდ მუხლების წესრიგი-კი არ უნდა
იყოს არეული, არამედ თვით ტექსტიც ყველგან იმ სახით
არ არის შენახული, რანაირადაც იგი თავდაპირვე-
ლად იყო დაწერილი. ტექსტს ზოგან არსებითი ნაწილი
აკლია ზოლმე ისე, რომ აზრის შეტყობა შეუძლებელი ხდება, ზო-
გან ცნობებია შეცვლილი. მაგ. შესავალის ბოლოს ერთი წი-
ნადადებაა მოთავსებული, რომელშიაც აღნიშნული ყოფილა, თუ
პირველად რა საგანზე უნდა ყოფილიყო „დასტურლამალ“-ში ლაპა-
რაკი. იქ სახელდობრ ნათქვამია: „პირველად ჯერ არს ხსენება და
აღწერა, რამეთუ ამათ მიერ არს რიგი პურობისა, წყალობისა და
რისხვისა“-ო (გვ. 4). როგორც მკითხველიც დარწმუნდება, ამ წინადა-
დებას სწორედ ის ადგილი აკლია, სადაც ნათქვამი ყოფილა, თუ
რის ხსენება და აღწერა „პირველად, ჯერ არს“. ეს დანაკლისი ყვე-

ლა ხელთნაწერებში ყოფილა (შეად. გვ. 131 და 157). სულხან მდინის ხელთნაწერში შენახული სათაურების დახმარებით ამ ტექსტის დანაკლისის შევსება დაახლოებით შეიძლება. იქ შესავალს, როგორც აღნიშნული იყო, მისდევს „კარი პირველი. ყოვლისა კელჯოხიანისა და მათის სარგოსი“ (იხ. გვ. 194). მაშასადამე პირველად „დასტურლამალი“ კანონმდებელს „კელჯოხიანებზე“ ჰქონია ლაპარაკი. სწორედ ამიტომაც საფიქრებელია, რომ ზემოაღნიშნული წინადადება თავდაპირველად ასე უნდა წერებულყო: „პირველად ჯერ არს ხსენება და აღწერა |ყოვლისა კელჯოხიანისა და მათის სარგოსი|, რამეთუ ამათ მიერ არს რიგი პურობისა, წყალობისა და რისხსა“. რომ დაახლოებით მართლაც ასე უნდა წერებულყო, ამის დასამტკიცებლად იმ მოსახრების მოყვანა შეიძლება, რომ პურობის, ან მეჯლისის მოწყობის, რისხვის და წყალობის გამოცხადების დროს წესრიგის დამცველად მართლაც „კელჯოხიანი“ იყვნენ ხოლმე.

„დასტურლამალი“-ს დედანი დროთა განმავლობაში შინაარსის მხრივ უფრო თვალსაჩინოდ იმ ადგილებში უნდა დამახინჯებულყო, სადაც ვახტანგ მეფის დროინდელი მოხელეების სიები და სხვადასხვა ძტატისტიკური ცნობებია მოთავსებული. პ. უმიკაშვილს წინასიტყვაობაშიც აღნიშნული აქვს, რომ სიებში იესე მელიქიშვილისეულისა და სულხან მდინისეულს ხელთნაწერებს შორის განსხვავებაა (გვ. VI) და ვინც მისი გამოცემის „დამატებულებათა“ იმ ნაწილს გადაიკითხავს, რომელიც ხელთნაწერების „განსხვავებათა“ აღნუსხვას შეიცავს (გვ. 131-162), ის თავის თვალთაღმართად დაარწმუნდება, რაოდენი სამეცნიერო მუშაობაა ჯერ კიდევ საჭირო, რომ გამოარკვეული და აღდგენილი იყოს ქართული სახელმწიფო სამართლის ამ შესანიშნავი ძეგლის პირვანდელი სახე და შინაარსი ისე, როგორც იგი ვახტანგ VI მიერ დაწერილი ყოფილა.

ვახტანგმა თავისი „დასტურლამალი“-ს შექმნით მართლმსაჯულება და მართვა გამგეობა კელავ ერთი-ერთმანერთისაგან განსაზღვრა და სახელმწიფო სამართალსაც დასტურლამალის შექმნით ისევ მტკიცე საფუძველი დაუდვა: ამიერითგან სახელმწიფო მართვა-გამგეობის გარკვეული წესრიგი იყო დამყარებული და მისი რყევა და დარღვევა ისე ადვილი აღარ იქნებოდა. თუმცა თვით ვახტანგის „დასტურლამალი“-თგან ჩანს, რომ დასტურლამალის ზოგიერთი ნაწილი „პირველ მეფის გიორგისაგან განწესებული ყოფილა და ვახტანგს მხოლოდ განუახლებია (იქვე, გვ. 109), ზოგი კიდევ უფრო ადრეც ყოფილა დაწესებული, არსებობდა მაგ. „ძველადგან და აწ

მეფე გიორგისაგან დამტკიცებული“ საბუთები (იქვე, 128, 129), მაგრამ უმთავრესი ღვაწლი მაინც ვახტანგ მე-VI-ის მიუძღვის. დავით აღმაშენებლისა და თამარ მეფის დროს, როგორც ჩანს, დასტურლამალისთანა წიგნი, სადაც დარბაზობის და სხვა სახელმწიფო გამგეობის შესახებ ცნობები ყოფილა მოთავსებული, უეჭველია უნდა ყოფილიყო, მაგრამ როგორც მრავალი სხვა საბუთებიც შემდეგ ალბათ დაკარგულა. როგორც ეტყობა, თაყაიშვილის მიერ ნაპოვნი ხელმწიფის კარის „გარიგება“ც ვახტანგის დროს დაკარგული ყოფილა. ვახტანგის დროს მხოლოდ ზოგიერთ სახელმწიფო მართვა-გამგეობის დარგის შესახებ არსებობდა გიორგი მეფის დასტურლამალი.

რა-კი სიტყვა „დასტურლამალი“ არაბულ სპარსული სიტყვაა. შეიძლება გვეფიქრა, რომ თვით ეს ვახტანგის წიგნიც სპარსული ამგვარისავე თხზულების მიბაძვით ყოფილიყოს შედგენილი, მაგრამ სპარსულად ამნაირი ნაწარმოები არ არსებობს, მხოლოდ ერთ სპარსულ მე-XIX-ე საუკუნის ისტორიკოსს თავის წიგნის ბოლოს სპარსეთის ყველა მოხელეთა ნუსხა აქვს დართული, მაგრამ ვახტანგის დასტურლამალისა და იმ ნუსხის შორის დიდი მსგავრობა ძვეა. ვახტანგის წიგნი რომ მისი ნაწარმოებია, ეს თვით შინაარსითაც მტკიცდება: იქ სხვადასხვა მართვა-გამგეობის შესახები ნამდვილი ქართული საბუთებია შეკრებილი და რიგზე დალაგებული, მაგალითად: „მდივანბეგობის წესი და რიგი“, რომლის შესახებაც ვახტანგი ამბობს, „მოკითხული ვქენით და ამ წესით ყოფილიყო გარიგებული და ახლაც ამ წესით გვიბოძებია“-ო (იქვე, 56), ერასტი ორბელიშვილის სახელობაზე დაწერილი საბუთია, „მდივანბის სარგოსათვის“ (იქვე, 49), „ვაზირის სარგოსათვის“ (იქვე, 32), „ბოქალთ-ხუცესების სარგისათვის“ (იქვე, 16) და სხვაც მრავალი.

სამწუხაროდ აქ უადგილობის გამო ვრცლად ვერ შევხებით იმ საკითხს, თუ როგორ შესდგა თანდათან „დასტურლამალი“. უნდა აღვნიშნათ მხოლოდ, რომ „დასტურლამალი“ ძვირუას, საუცხოვო ცნობებს გვაძლევს სამეფოს წესწყობილების ყოველი მხრის შესახებ, ისეთს მასალებს, რომლის პოვნა სხვაგან არსად არ შეიძლება. ეს წიგნი ჩვენი სამართლის ისტორიისა და ეკონომიური მდგომარეობის შესწავლისათვის დაუფასებელი განძია. იგი პ. უმიკაშვილის მიერ საუცხოოდ არის გამოცემული სამი დედნის მიხედვით და თანაც ჩინებული ლექსიკონი აქვს დართული.

ვახტანგ VI-ის შემოქმედებითი მოღვაწეობა ქართული სამართლის ასპარეზზე ამაზე არ შეჩერებულა.

საქართველოში სასოფლო პოლიტიკის მოვალეობა, ქურდების და დაკარგულის აღმოჩენა მე-XVI-XVII საუკ. ხევის ბერებს ებარათ. ეს მოვალეობა სამართლის ისეთი დარგი იყო, რომ სახელმწიფოსაცა და მართლმსაჯულებასაც ეხებოდა და ამის გამო საქმე შეიძლებოდა არეულიყო, ამიტომ ვახტანგ მე-VI-ემ ეს დარგი გამოაცალკევა და განსაკუთრებულ „სახევისთავო სამართლის წიგნის“ შედგენა დააპირა. დაულალავი მეფე ბრძანებს: „კვეის თავმა როგორც ისამართლოს, იმის სამართლის წიგნს მივსცემთ, ისრე მოიქცენო (დასტურლამალი, გვ. 106). სამწუხაროდ მასალებითგან არა ჩანს, დასცალდა თუ არა ვახტანგს ამ თავისი განზრახვის ასრულება? ცხადია მაინც, რომ ცალკე სახევისთავო სამართლის წიგნის დაწესებით ვახტანგ VI ქართული საპოლიტიკო სამართლის შემქმნელიც იქნებოდა

თავი II.

სისხლისა და სამოქალაქო საგანთლის წყაროები.

ქართული სამართლის უძველეს ძეგლად ჩვეულებრივ მეფე გიორგი V-ის „ძეგლის დადება“ ითვლება. რასაკვირველია თვით განსვენებული დ. ბაქრაძეც კარგად გრძნობდა, რომ საქართველოში ამ სასამართლო წიგნის წინათაც უნდა ყოფილიყო სამართლის ძეგლები (იხ. Сборник законов груз. царя Вахтанга VI, а. ფრენკელის გამოცემა, დ. ბაქრაძის რედაქტორობით, გვ. 81, 112, შენ.), მაგრამ ამგვარი ძეგლები მას დაკარგულად მიაჩნდა. გასაოცარი ის არის, რომ ვერც ბექა და ალბულას სამართლის წიგნის მე-99-ე მუხლს მიუხვედრებია განსვენებული ისტორიკოსი და თავის შენიშვნაში იგი ამბობს, ამ მუხლის აზრი ისააო, რომ სასამართლო წიგნები ძველ მეფეების დროსაც უწერიათო, მათი ბრძანებითა და სამღვდელთა და საერო პირთა თანამშრომელობით, და თვით ალბულასაც ხელთ ჰქონია ამგვარი ძველი კანონები (იქვე, გვ. 117, შენ.). არც განსვენებულ ნიჭიერ მკვლევარს ნ. ურბნელს მიუქცევია მე-99-ე მუხლისათვის ჯეროვანი ყურადღება და ალბათ იმიტომ, რომ იგი ათაბაგ ალბულას დადგენილი სასამართლო წიგნის ნაწილად მიაჩნდა (იხ. ნ. ურბნელის „ათაბაგნი ბექა და ალბულა და მათი სამართალი“, გვ. 267-8.).

ქვემოთ ჩვენ ვცდებით დავამტკიცოთ, რომ საქართველოში კანონები არამც თუ გიორგი ბრწყინვალეზე წინათაც არსებობდა, არამედ რომ ამ კანონების ერთმა ნაწყვეტმა ჩვენ

დრომდის მოაღწია კიდევ. თვით გიორგი V-ე თავის „ძეგლის დადება“-ში პირდაპირ ამბობს, რომ იმის წინათაც საქართველოში არა ერთი და ორი სამართლის წიგნი ყოფილა და თვით მასაც ხელთა ჰქონია, როცა მთიულებს კანონებს უწერდა. ვალის თაობაზე მაგალითად იგი სწერს: „ვალის საქმე ასრე გაეაჩინეთ: სარგებელი არც ქართველთ რჯულთა სძესთ წესად რომ აიღონ, არც სხვათა რჯულთა უწერიათ“-ო (§ მგ). შემდეგ ათაბაგ ბექა და აღბუღას სამართლის წიგნში ნათქვამია: „აწყვერისა და საფარისა, ვითა ძველითგან ყოფილიყო, არცა დიდსა მეფესა მოეშალა და ჩვენ განაღამცა ავრევე დავამტკიცეთ“-ო (იხ. ჩუბინაშვილის ქართ. ქრისტიანობა, 1863 წ. გამოც. გვ. მე-208-9). აქ დიდ მეფედ, რასაკვირველია, გიორგი მე-V-ეა ბრწყინვალედ წოდებული და აწყვერ-საფარის განსაკუთრებული სამართლის უფლება მასასადამე იმაზე წინათ „ძველითგანვე“ ყოფილა დაწესებული. თუ კი ამ ეპისკოპოზებისათვის განსაკუთრებული სამართლის წიგნები უბოძებიათ, განა დასაჯერებელია, რომ მთელი სამეფო, დანარჩენი მცხოვრებნი და უმრავლესობა უკანონოდ ყოფილიყო?

§ 1. ბაგრატ კუროპალატის სამართლის წიგნის ნაწყვეტი.

მაგრამ რომ გიორგი ბრწყინვალეზე წინათ საქართველოში საკუთარი სამართლის წიგნი არსებობდა, ამას თითქმის დამტკიცებაც არა სჭირია, იმიტომ რომ თვით ამ კანონების ნაწყვეტს, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, ჩვენ დრომდისაც მოუღწევია: იგი შეტანილია ვახტანგ VI-ის კოდიკოში მოთავსებული ბექა და აღბუღას სამართლის წიგნის ბოლო ნაწილში მე-99-ე მუხლში, რომელიც ზოგ ხელთნაწერში § 100-დაც არის აღნიშნული. იქ ნათქვამია:

„სახელითა ღთისათა დაიწყების საღმთოსა [სჯულსა] გაჩენელი¹ და გასაჩენელი პირველად დავითიან ბაგრატ კუროპალატ და აღმაშენებელთა მეფეთა მეფეთა ბრძანებითა და მერმე ეპისკოპოზთა, დიდებულთა და აზნაურთა და ჭკვიანთა კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი განგებითა ღთისათა: «ვინცა საბჭოდ სჯიდებოდეთ და მართალსა საჩივარსა მართლად მოიკსენებდეთ, თქუენთა გულთა შიგან ღთის შიში უნდა დაიჭიროთ და არავის სთნითოთ,—არა მამასა და დედასა, არა პატრონსა, არა ძმათა და მეყვისთა არას ქრთამის ქადებისათვის არადარა, მართალი სამართალი უნდა გააჩინოთ“-ო.

¹) დედანი აქა-იქ გაუთუქებულია და ჩვენ ვასწორებთ.

ვინც ამ მე-99-ე, ან მე-100 მუხლს წინამავალი მუხლების შემდეგ გულდასმით წაიკითხავს, რასაკვირველია შეატყობს, რომ აქ რალაც სხვა კანონის ნაწყვეტი იწყება, რომელსაც § 96, 97 და 98 არავითარი კავშირი არა აქვს: მე-96-ე მუხლში იმ სასჯელზეა ლაპარაკი, რომელიც უნდა გადაახდებინონ „თუ ვაჭარი მოჰკლას ვაჭარმან თუ სხვამან ვინგინდამ“, ხოლო § 97 გზას მიმავალი ვაჭრის ვაცარცვას შეეხება. მე-98-ე მუხლში-კი ახსნილია, თუ როგორ უნდა გაასამართლონ, როცა დარბაზის კაცს „კაცი“ წაუვა. ამას მისდევს მე-99-ე მუხლი, რომელიც სრულებით მოულოდნელად ისეა დაწერილი, როგორც რომელსამე განაჩენს, ან სამართლის წიგნს თავითგან იწყებენ ხოლმე—„სახელითა ღთისათა დაიწყების“ და სხვა. შემდეგ თვით ამ მუხლში ნათქვამია, რომ იგი ბაგრატ კურაპალატის „ბრძანებითა“ და „ეპისკოპოზთა, დიდებულთა აზნაურთა და კეკიანთა კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი“-ა. მაშასადამე არც ბექას, არც ალბუღას ამ სამართლის წიგნთან არაფერი ჰქონიათ საერთო. ერთმაცა და მეორემაც თავიანთი კანონები თავიანთი სახელით გამოსცეს და საქართველოს მეფე არ მოუხსენებიათ, მე-99-ე მუხლში-კი არც ბექა, არც ალბუღა კანონმდებელად მოხსენებულნი არ არიან. ერთი სიტყვით, § 99 (ან 100) სხვა სამართლის წიგნივან არის ამოღებული და იმ წიგნის შესავალს წარმოადნენს. ეს სამართლის წიგნი ბაგრატ კურაპალატის ბრძანებით შეკრებილი უმაღლესი სამღვდლოების, დიდებული აზნაურებისა და კეკიანი კაცების „მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი“ ყოფილა.

ხოლო რაკი თვით ამ ნაწყვეტში თარიღი ნაჩვენები არ არის; ამ სამართლის ძეგლის შედგენის დრო უნდა დაახლოვებით მაინც გამოვარკვიოთ. მე-XIV-ე საუკუნეში 1360-95 წლებს შორის მეფედ იყო ბაგრატ მე V-ე დიდი, მაგრამ მას კურაპალატობის პატივი არა ჰქონია და არც შეიძლება, რომ ჰქონოდა. სამართლის წიგნის გამომცემელი შექველია სხვა ბაგრატი უნდა ყოფილიყო. საზოგადოდ საქართველოს მეფეები დავით აღმაშენებლის შემდგომ კურაპალატობასა და სხვა ბიზანტიურ სახელმწიფო საპატიო სახელებს აღარა კადრულობდენ. ამის გამო ცხადია, რომ ზემოაღნიშნული სამართლის წიგნის კანონმდებელს დავით აღმაშენებელზე წინათ უნდა ემეფა. ამასთანავე მე-XI საუკუნივან მოყოლებული მე-XV-ე საუკუნემდე ბაგრატ V დიდის გარდა არც ერთს საქართველოს მეფეს სახელად ბაგრატი არა რქმევია.

მე-XI-ე საუკუნემდე სამი მეფე იყო ბაგრატის სახელის მქონე-ბელი: ერთი ბაგრატ II, მეტ სახელად რეგვენად წოდებული (+994),

შემდეგ ბაგრატ მე-III-ე (978—1014) და ბაგრატ მე-IV-ე (1027—72). სამართლის წიგნის შედგენის მოთავედ შეუძღვებელია ბაგრატ მე-II-ე ყოფილიყო, ჯერ ერთი იმიტომ, რომ იგი კურაპალატი არა ყოფილა, მერმე იმიტომაც, რომ რეგვენს ცოტა არ იყოს არც კანონმდებლობა შეჰფერის. რჩება მაშასადამე ბაგრატ მე-III-ე და ბაგრატ მე-IV-ე. ორივეს კურაპალატობის პატივი ჰქონდათ: პირველს ეს პატივი თვით ბიზანტიის კეისარმა ბასილიმევე მისცა (სუმბატ. ცა და უწყება, 3 ქკა 65 და ქლი ერის ისტ. II), ხოლო მეორემ ითხოვა თავის დედის პირით და მიიღო კიდევ კურაპალატობა (ქლი ერის ისტ II). მაშასადამე ზემოაღნიშნული კანონები იმ სამ ბაგრატების შორის ან ბაგრატ მე-III-ეს, ან არა და ბაგრატ მე-IV-ეს უნდა გამოეცა. ბაგრატ I კურაპალატზე ჩვენ აქ განგებ არას ვანბობთ და ჯერ იმის გამოკვლევა გვსურს, თუ რომელს ბაგრატს,—მე-III-ეს, თუ მე-IV-ეს,—მეტი უფლება აქვს კანონმდებლად აღვიაროთ, ხოლო ამის შემდგომ ბაგრატ I-ის კანონმდებლობასაც შევეხებით.

მემატიანე მოგვითხრობს, რომ ბაგრატ მე-IV-ის დროს „ქუეყანასა დაწყნარება არა აქენდა, ეკლესიანი, გლახაკნი, აზნაურნი ვერ იკითხვებოდეს“-ო (იხ. იქვე) და გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებითანა სჩანს, რომ ეს მემატიანეს ცნობა სრულიად სამართლიანი ყოფილა. ცხოვრების ავტორი, რომელიც მთაწმიდელი მამის მოწაფე იყო, მოგვითხრობს, რომ გიორგიმ, საქართველოში ჩამოვიდა თუ არა, „პირველად ყოვლისა აღლესა მახვილი მხილებისა“ ბაგრატ მეფის წინააღმდეგ და სხვათა შორის „ეტყუდა მსჯავრთათჳს და სამართალთა სამეფოთა, რათა უსჯიდეს ობოლთა და ქურივთა... და რათა არა მისრდეკდეს სასწორსა სიმართლისასა, დიდისა გინა მცირისა“ო (ცა გომთწმდგ, 321). ერთი სიტყვით საისტორიო წყაროები ერთხმად მოწმობენ, რომ ბაგრატ მე-IV-ის დროს სამართალი განსაკუთრებით დაცემული და შელახული ყოფილა და არც საფეკრებელია, რომ ასეთ მეფეს სამართლის წიგნის შედგენით. თავი შეეწუხებინა. ბაგრატ მე-III-ის შესახებ-კი მატიანეში პირიქით ნათქვამია, რომ „არაკინ გამოჩინებულ არს სხუა მსგავსი მისა დიდებითა და ძალითა და ყოვლითა გონებითა: ეკლესიათა მაშენებელი იყო, გლახაკთა მოწყალე და სამართლისა მართლად მომქმედი ყოველთა კაცთა თჳს“ო (იხ. ჩემი ქლი ერის ისტ. II). რაკი ისტორიკოსი ბაგრატ მე-III-ის მართლმსაჯულობას განსაკუთრებით აქებს, უეჭველია ამ მეფეს სამართლის საქმისათვის სხვებზე მომეტებით უზრუნვია და გაუკეთებია კიდევ. სწორედ აქეთ ხელმწიფეს შეეძლო შე-

ეკრიბა სამღვდლოება, დიდებულნი, აზნაურნი და „ჭკვიანი კაცნი“ სამართლის წიგნის შესადგენად. ყურადღების ღირსია, რომ როგორც ზემოაღნიშნული სამართლის წიგნის შესავალში მეფე ბაგრატ კურაპალატი „აღმაშენებლად“-აც არის წოდებული, ისე მემამულიანეც მას „მაშენებელს“ უწოდებს.

მაგრამ ამ ორი ბაგრატის გარდა იყო კიდევ ერთი ბაგრატი, პირველი, აშოტ კურაპალატის ძე. მასაც კურაპალატის პატივი ჰქონდა. როცა აშოტი 826 წელს არაბებმა მოკლეს, ბაგრატი და მისი ორი ძმა „უსრულო-და იყვნეს ასაკითა“ და „იზრდებოდეს ციხესა შინა არტანუჯისასა“ (ს უ მ ბ ა ტ. ც ა და უ წ ყ ე ბ ა, 3 ქ ა, 55). შემდეგ, ალბათ როცა წამოიზარდნენ, ბაგრატი „ნებითა ღმრთისაათა და ნებითა ძმათა თვსთათა და ბრძანებითა ბერძენთა მეფისათა მოილო კურაპალატობაჲ“ (გ. მერჩული. ც ა გ გ ლ ხ ნ ძ ა, გვ. კ 3 და 3 ქ ნ ა, 55). სწორედ ეს ბაგრატიც თავის კანონმდებლობითი მოღვაწეობით განთქმული იყო: მისი „ვანწესებულ არს“ „გლახაკთა ნაწილი“ (გრიგოლ ხანძ. ც ა, ლ ბ.) სახელმწიფო საქველმოქმედო თანხა (იხ. ამის შესახებ ქართული სამართლის ისტორიის წიგნი II). მისვე საქებურ ღვაწლად ითვლებოდა „ყოვლისა ერისა სამართლით განკითხვაჲ (ც ა გ გ ლ ხ ნ ძ ა გვ. ლ ბ). იქნებ რაკი ნათქვამია „ყოვლისა ერისაო“, სწორედ სამართლის წიგნის შედგენა ჰქონდეს ცხოვრების ავტორს ნაგულისხმები. იგი განთქმული იყო ვითარცა „წმიდათა ეკლესიათა მ ა შ მ ნ ე ბ ე ლ ი“ (იქვე, ლ გ.). აქაც მაშასადამე ბაგრატი „აღმაშენებლად“ გამოდის.

მაგრამ საბედნიეროდ ვახტანგ VI კოდიკოში შეტანილ ბექასა და ალბულას კანონებში ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნის მარტო შესავალი კი არ არის შერჩენილი, არამედ რამდენიმე სხვა მუხლიც. მე-100-ე მუხლი ხომ, სადაც ნათქვამია „ვინცა მოძღვარი იყოს, ანუ მეფეთა წინაშე ზრდილი და ნამყოფი კაცი იყოს, ან კარგი დიდვაჰარი, ან კარგი სოფლისა მამასახლისი იყოს, აგეთი კაცი იყოს, ის დასვი[თ] ბქედ: ჭკვიანი იქმნების და კარგად ეცოდინების ბჭობა და უსამართლოს არას იტყვის“ო, რასაკვირველია შესავალის გაგრძელებას წარმოადგენს. ამის გარდა 101, 102 და 103-ე მუხლიც უეჭველია ბაგრატ კურაპალატის სამართლის წიგნითგან არის ალბულას კანონებში შეტანილი. ყველა ამ მუხლებში „პატრონი“ ათაბაგი-კი არა, არამედ მხოლოდ მეფეა მოხსენებული: „თუ ეპისკოპოზმან მეფესა შესცოდოს, მეფისაგან ხელად შეპყრობა არ ეგების, ამად, რომე მისდა მუქაფად სასჯელისა დამამტკიცებელი არის, შეხვეწა, შეკაზმა მართებს ეპისკოპოზსა მეფისა“-ო (§ 101).

102 მუხლში ნათქვამია: „თუ მეფე ეპისკოპოსს გაუწყრეს,—გინდა უსამართლოდ, გინდა სამართლითა,—ხელთა შეპყრობა არცა მაშინ მოხდების, ამისთვის რომე მეორე მეფე ეპისკოპოსი არის და ქრისტიანეთა სჯულისა დამამტკიცებელი და არცა მეფესასჯულისა საქმე აქვს, აგრე შეიწყნარენ“-ო. 103 მუხლი ამბობს: „თუ მოძღვარმან, ანუ მღვდელმან, ანუ მონაზონმან მეფესა, ანუ ეპისკოპოსსა შესცოდოს ანუ სჯულსა, ანუ ეკლესიასა შესცოდოს, ხელთა არავისგან შეიპყრობის: გაკითხვა უნდა და, რაც მიზეზი დასწამონ, მას მიზეზსა უნდა გამონახვა და გადახდევა“-ო. როგორც ბექას კანონებში, ისე საკუთრივ აღბუღას კანონებში არსად მეფე მოხსენებულ არ არის, ყოველთვის პატრონ ათაბეგზეა ლაპარაკი. ბექაცა და აღბუღაც თავიანთ სამართლის წიგნებს სამცხე-საათაბაგოსათვის აღგენდენ და თავიანთ სამფლობელოში საქართველოს მეფისაგან იმდენად დამოუკიდებელნი იყვნენ, რომ მეფეს არც-კი იხსენიებდენ, 99, 100, 101, 102 და 103-ე მუხლებში-კი პირიქით მხოლოდ მეფეა მომქმედი და მთავარი პირი, ხოლო ათაბაგზე ერთი სიტყვაც არ არის ნათქვამი. განა ეპისკოპოსს, ან მოძღვარს ან მონაზონს ათაბაგისათვის-კი არ შეეძლოთ შეეცოდნათ და ათაბაგი კიდევ გასწყრომოდათ? ყველა ეს მუხლები რომ მათი დადგენილი ყოფილიყო, ნუთუ „პატრონი“ (ათაბაგი) ერთხელ მაინც დასახელებული არ იქნებოდა? რასაკვირველია იქნებოდა და, თუ 101, 102 და 103 მუხლში ათაბაგზე ლაპარაკი არ არის, იმიტომ, რომ ეს წესები ისეთ სამართლის წიგნივანე უნდა იყვნენ ამოღებული, რომელიც მთელი სამეფოსათვის იყო საზოგადოდ შედგენილი და არა კერძოდ სამცხე-საათაბაგოსთვის; ათაბაგ ბექა და აღბუღას კანონებივით.

→ შემდეგ ყურადღების ღირსია, რომ ამ სამსავე მუხლში ბექა და აღბუღას სხვა კანონებისავით მაწყვერელ-საფარულზე-კი არ არის ლაპარაკი, საზოგადოდ ეპისკოპოსებზე ნათქვამი, ე. ი. ამ მხრივაც საზოგადო ხასიათი აქვს და კერძოდ სამცხე-საათაბაგოსნიშნები არ ეტყობა. დასასრულ ამ მუხლების შინაარსიც ბექა-აღბუღას დროინდელ საზოგადოებრივ ვითარებას არ შეესაბამება: აქ ეპისკოპოსი და საზოგადოდ სამღვდელთა სრულბატონად არის გამოყვანილი, მათ წინააღმდეგ მეფე უძლურია, არაფერი არ შეუძლიან. ჩვენ ვიცით, რომ დავით აღმაშენებელმა სამღვდელოებას ცოტა არ იყოს ფრთები შეაკვეცა და ბატონობას გადააჩვია. მე-XIII-ე საუკუნეში ხომ, როცა მონღოლები საქართველოს დაეპატრონენ, სამღვდელოებას ძალა სრულ-

ლებით მოაკლდა: ამას თითონვე ამტკიცებენ. მე-XIII-ე საუკუნის საეკლესიო კრება საქართველოს მეფესა და დიდებულებს სწერდა: ჩვენ „არღარავისგან გუაქუს პატივი, — არც სჯულსა და არც ეპისკოპოზთა, არც მონაზონთა, არც ხუცესთა, არც მღვდელთა, არც მიპრონსა, არც ქორებისკოპოზთა: ყუელა ყუელას უპატიოდ, შეურაცხად, გონებით, ბასრობით ვჰყავთ“-ო (ქნკბი II, 166 და საისტ. მოამბე 1925 წ. გვ. 221-222). თუმცა შემდეგ სამღვდელოების საქმე გამოკეთდა, მაგრამ მაინც წინანდელ ბატონობამდე ველარ მიაღწია.

ცხადია, 101, 102 და 103 კანონი რომ ათაბაგ აღბუღას, ან იმდროინდელი მეფის დაწერილი ყოფილიყო, სამღვდელოებას ასეთი გასაოცარი უპირატესობა არ ექმნებოდა. ამიტომ ეს სამივე მუხლი ისეთ ხანას უნდა ეკუთვნოდეს, როცა სამღვდელოება საქართველოში სრული ბატონი იყო და საერო მთავრობაზე მალა ეჭირა თავი, ესე იგი დავით აღმაშენებლის უწინარესი ხანისა უნდა იყოს. სწორედ ამ დროს იყვნენ მონაზონები ბატონად და მთავრის მოწვევის ბარათზე პასუხად შეეძლოთ შეეთვალათ, ბერს შენთან „არაჰნებავეს მოსვლაჲ“ო (ცე გვლ ხაძე გვ. კთ-ლ). სწორედ ამ დროს შეეძლო მთავრისათვის ბერს ეთქვა: „შენ წარმავალთა ამათ ჟამთა მეფე ხარო“, მე შენკი არა, მხოლოდ ქრისტე ღმერთს ვემორჩილები და იმის გარდა სხვას არავისო (იქვე, გვ. ლ). სწორედ ამ დროს იყო ბერი-არქიმანდრიტი იმდენად ძლიერი, რომ სრულებით თავისუფლად მეფეს საყვარელ სარტრფოს ართმევდა მონასტერში ჰკეტავდა. ასეთ ხანას, რასაკვირველია, დაადგენდენ: რაც უნდა შესცოდოს ეპისკოპოზმა, მოძღვარმა, მღვდელმა თუ მონაზონმა მეფესაო, მაინც ხელი არ ახლოთო, იმიტომ რომ „მეორე მეფე ეპისკოპოზი არის და ქრისტიანეთა სჯულის დამამტკიცებელი და არცა მეფესა სჯულისა საქმე აქვს“-ო. განა ეს უკანასკნელი აზრი იმავე წინადადების გამეორება არ არის, რომელიც გრიგოლ ხანძთელმა გვარამ მამულს, როცა მან საეკლესიო კრების საქმეებში ჩაირევა მოიწადინა, პირში მიახალა: „მორწმუნენი მეფენი“ სამღვდელოებასთან ერთად „შჯულის მოძღვრებას არ იკადრებდეს“-ო და „კანონსა შინა არავე ბრძანებულარს ერისკაცისაჲ, ვითარმცა... შჯულის მოძღვრებასა იკადრებდა“ იმიტომ, რომ ეს „შჯულისა და მღვდელთმძღვართა შეურაცხებაჲ არს“-ო (იქვე, მზ).

ერთი სიტყვით თვით ამ კანონების შინაარსი გვიჩვენებს, რომ ისინი თითქოს უფრო მე-IX-ე საუკუნის საზოგადოებრივი განწყობილების გამოხატველია. ამგვარად თავისი შინაარსის საერთო თვი-

სებებით და არა ერთ, რომელიც დროთა განმავლობაში სრულებით განახლებულ-შეცვლილი ჩანს, კანონთა ეს მუხლები თითქოს უფრო ბაგრატ I კურაპალატის დროინდელად გამოდის.

მაგრამ ამის საწინააღმდეგოდ ერთი დიდი დაბრკოლება არსებობს: სამართლის წიგნის შესავალში ბაგრატი მეფეთ-მეფედ არის წოდებული, ხოლო ბაგრატ I კი მაშინ ცხოვრობდა, როცა მეფობის უფლება-კი საქართველოში ჯერ კიდევ აღდგენილი არ იყო. მართალია, თუ იმ დროინდელ საისტორიო თხზულებას „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას“ მივუბრუნდით, ირკვევა, რომ თვით ბაგრატ კურაპალატს მისი თანამედროვენიც მეფეს ეძახდნენ (იხ. გრიგ. ხანძ. ცხოვრება გვ. კვ. სტრიქ. 12, 23, 30—გვ. ლბ. სტრიქ. 42, 61), მაშასადამე კანონმდებელი მეფე ბაგრატ კურაპალატი შეიძლება „მეფე“ ბაგრატ I კურაპალატიც ყოფილიყო. მაგრამ რაკი ბაგრატ I მაინც მეფეთ-მეფის წოდებულებას ვერავენ მიაწერდა, ამიტომ ეს წჯ უფრო სწორე იქნება, თუ ბაგრატ III-ისად და მე-XI ს. დამდეგისად მივიჩნიეთ.

1909 წ. რომ ჩემი „ქართული სამართლის ისტორიის“ პირველი, 1907 წ. დაწერილი, ნაწილი დაიბეჭდა (იხ. აღმანახი „ერი“ № 1), ამის შემდგომ ს. კაკაბაძემ 1912 წ. გამოსცა პატარა მონოგრაფია „სჯულმდებელი ბაგრატ კურაპალატი“, რომელშიაც ამბობდა: „ამ სჯულმდებელის ბაგრატის სამართალი, რომელიც დ. ჩუბინოვის გამოცემით 77 მუხლს შეიცავს, ჯერ სრულიად შეუმჩნეველი იყო, ხოლო შემდეგ მისი შედგენა მიაკუთნეს მე-11 საუკუნეს. მაგრამ როგორც გარეგანი სტილისა, ისე რეალური შინაარსის მიხედვით ყოვლად შეუძლებელია ეს სამართალი ასე აღრინდელ დროს შეედგინოთ. ერთის შეხედვითვე ის წარმოადგენს შუა საუკუნეების ბოლოდროინდელ ნაწარმოებს“-ო (გვ. 3). მკითხველი ვერას გზით ვერ მიხედებოდა, თუ ვის და სად გამოქვეყნებულ აზრს ეკანათებოდა ს. კაკაბაძე, რათგან ამ „მიმკუთნებლის“ არც გვარი და სახელი და გამოკვლევის სათაური დასახელებული არაა, რომ მკითხველს საშუალება ჰქონოდა დარწმუნებულიყო, მართლა სრულებით უსაბუთოდ, ზეპირად იყო მიკუთვნილი მე-XI ს., ათუ ეს აზრი რაიმე მოსაზრებით იყო დასაბუთებული. ასეთი უცნაური და არაჩვეულებრივი საქციელის გამო, საქმის ვითარების უცოდინარ მკითხველს შეეძლო ეფიქრა, რომ სწორედ გამომცემელმა პროფ. დ. ჩუბინაშვილმა მიაკუთნა ეს კანონები ბაგრატ კურაპალატს და მანვე დაათარილა მე-XI ს.-ით. მაგრამ ამ მეცნიერს ამაზე სრულებით არაფერი აქვს ნათქვამი.

თვით ს. კაკაბაძის მტკიცებით ამ საკითხს მან უცილობელი განმარტება მოუძებნა, რათგან თუ მანამდე საქართველოს ისტორიაში „არც ერთი მეფე ბაგრატ კურაპალატის სახელწოდებით შემდეგ მე-11 საუკუნისა“ ცნობილი არ იყო და ეს გარემოება აძლევდა მიმკუთხნებელს ძველი მე-XI ს-ად მიენიია, ს. კაკაბაძემ ნიკორწმიდის სიგელზე მიწერილი სიგლის მიხედვით, რომელშიაც „მეფე კურაპალატი“ არის მოხსენებული და რომლის თარიღი მან 236 ქრონიკონად წაიკითხა, ბაგრატ კურაპალატი რაჭა-არგვეთის მეფეთა დინასტიის წარმომადგენელად გამოაცხადა, თვით ასეთი პოლიტიკური ერთეულის არსებობა საქართველოში თავის ახალ აღმოჩენად ამცნო მკითხველ საზოგადოებას, და სწორედ ამ ბაგრატისად გამოაცხადა ის საკანონმდებლო ძველი, რომელიც ვახტანგ VI კოდიკოში ბექა-აღბულას სამართლის წიგნის შემადგენლობაშია მოქცეული.

1920 წ. ს. კაკაბაძემ-ვე ამ მიწერილი საბუთის თარიღი სრულებით შესცვალა და 106 ქრონიკონად გამოაცხადა. ასეთი მოულოდნელი გარემოების გასამართლებლად მას შემდეგი აქვს ნათქვამი: „მინაწერი საზოგადოდ სანახევროდ გადასულია. ბევრი სტრიქონი, როგორც ნაჩვენები იყო თავის დროზე, სრულებით არ ჩანს, მაგრამ ქორონიკონი რვ, ასომთავრულად დაწერილი, იკითხება თავისუფლად (კურს. ჩვენია) და თუ მიუხედავად ამისა მინაწერის დაბეჭდვის დროს ქორონიკონის მაჩვენებელი ასოები საეჭვოდ იქმნა გამოცხადებული (ს. კაკაბ. სჯულმდ. ბაგ. კურაპ., 5), ეს აიხსნება იმ გარემოებით, რომ ნიკორწმიდელად მანოელის დადგინება მოხსენებულია იმერეთის მეფის ბაგრატის 1544 წლის სიგელშიც (იქვე, 6—8) და ამიტომაც ნიკორწმიდის დიდ სიგელის მინაწერიც მე ჩათვალე მე-XVI საუკუნისად—“ო (კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ, გვ. 4). მაშასადამე ესლა ეს მიწერილი საბუთი 1418 წ-ისად იქცა და ბაგრატ კურაპალატიც მე-XVI ს-ითგან-მე-XV ს. დამდეგს იქმნა გადმოყვანილი.

ამ ბაგრატ კურაპალატის ვინაობისა და მფლობელობის შესახები აზრიც ს. კაკაბაძემ შეიცვალა: თუმცა ჩემ წინანდელ „შრომაში ვახტანგ მეფის ვინაობის შესახებ ის აზრი იყო გამოთქმული, თითქოს ეს პირნი ეკუთვნოდნ სამეფო დინასტიის მეორე ხარისხივან, ასე ვთქვათ, რაჭა-არგვეთის მეპატრონეთა შტოს, მაგრამ ზოგიერთი მოსაზრება თითქოს ეწინააღმდეგება ამ დებულებას. 1432 წლის სიგლის მიხედვით ვახტანგ მეფე სამართალს აწარმოებს ქუთაისში ქართლის ერისათვის და სხვა საკმაოდ მრავალრიცხოვან

წარჩინებულთა თანდასწრებით". დასასრულ ს. კაკაბაძეს ნათქვამი აქვს: ყველა „ამ მოსაზრებისა გამო ჩვენ ამ ჟამათ (sic) გვგონია, რომ ბაგრატი და ძენი მისნი ვახტანგ და გიორგი უნდა ყოფილიყვნენ აფხაზ-იმერეთის სამეფოს მფლობელნი და დასავლეთ საქართველოს სამეფო სახლის მეთაურნი“-ო (კვლევა-ძიებანი გვ. 5).

ამ მე-XV ს. დამდეგისად დათარიღების სრული შეუწყნარებლობა ცხადი უნდა ყოფილიყო ყველასათვის, ვისაც ფულების ქართული სახელების საკითხი ისტორიულად შესწავლილი ჰქონდა, რათგან ნიკორწმიდის სიგლის მიწერილ საბუთში ფულის ერთეულის სახელად ნახმარია „შაური“ (გვ. 5). ტერმინი „შაური-კი, როგორც ჩემს „ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა“-ში გამორკვეული მაქვს, მხოლოდ მე-XVI ს-ში, თანაც ამ საუკუნის მეორე ნახევრიდან შემოდის საქართველოში (იხ. „ჩვენი მეცნიერება“ 1924 წ. № 1—2).

ეს გარემოება ს. კაკაბაძეს 1920 წელს როგორც ჩანს საფას-საზომთა-მცოდნეობის ზემოდასახელებული მონოგრაფიის გამოქვეყნებამდე არ სცოდნია და იმისდა მიუხედავად, რომ ავტორი აცხადებს რომ „საკითხი ფულის სისტემათა შესახებ საქართველოში, როგორც ძირითადადანი ეკონომიური ფაქტების გასაგებად, თავიდანვე გვანტერესებდა ჩვენ და ჯერ კიდერ ამ ოციოდე წლის წინანდ, 1905 წლიდან დამზადებული გვქონდა გამოკვლევის ერთი ცდა. შემდეგს ხანებშიდაც, მუშაობის განახლების პერიოდებში, ამ საკითხით ჩვენ დაინტერესებული ვიყავით“-ო (იხ. მისი „სასისხლო სიგელების შესახებ“ საისტორიო მოამბე 1924 წ. II ტ., გვ. 72). მაგრამ საფას-საზომთა-მცოდნეობის გამოქვეყნების შემდგომ ნიკორწმიდის სიგლის მიწერილი საბუთის 1418 წ-ისად მიჩნევის შეუსაბამობა, რასაკვირველია, უნდა თვით ს. კაკაბაძესაც ეგრძნობა და 1924 წ. დაბეჭდილ წერილში „ევრედ წოდებული ბაგრატი კურაპალატის სამართლის შესახებ“ ამ საბუთის დათარიღებაზე ნათქვამი აქვს: ნიკორწმიდის სიგლის მიწერილი საბუთი, რომელშიაც „მოხსენებულთა «მეფე კურაპალატი» და რომელიც „ქაორონიკონის 236-ად წაკითხვით“ მე-XVI ს-ად გამოვაცხადეთ, „ჩვენ ვფიქრობდით, რომ ეს მეფე ბაგრატი კურაპალატი უნდა ყოფილიყო რაჭა-არგვეთის (ჩხარის) მფლობელთაგანი და ზედ სახელად კურაპალატად იწოდებოდა... ამ ბაგრატი კურაპალატის პიროვნებასთან ჩვენი მაშინდელი აზრით დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო სჯულმდებელის ბაგრატი კურაპალატის ვინაობაც. ამ ჟამად შეიძლება გარკვევით ითქვას, რომ ხსენებული აზრი ბაგრატის 1541 წლიდან რაჭა-არგვეთის ტე-

რიტორიაზე მულობელობის შესახებ არ გამართლდა“-ო (საისტ. მოამბე, 1924 წ., II წ., გვ. 242). ნამდვილად-კი, როგორც დაერწმუნდით, თავისი პირველი აზრის მცდარობა ს. კაკაბაძეს უკვე 1920 წ. ჰქონდა აღიარებული და მის ურყევ თარიღად 1418 წ. იყო გამოცხადებული. აი ამ თავის მეორეჯერი დათარიღების შესახებაც ეხლა ნათქვამი აქვს: „შემდეგ (ე. ი. 1912 წ. შემდგომ) ჩვენ შევასწორეთ ამ მინაწერის ქორონიკონის წაკითხვა 106-ად (ს. კაკაბ. კვლევა-ძიებანი, 4), მაგრამ, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ მინაწერის ტექსტში მოხსენებულია შაური (სჯულმდ. ბაგრ. კურ., 5), ხოლო შაური, როგორც ფულის სახელწოდება, უკავშირდება მე-16 საუკუნეზე არა-ადრინდელ ხანას (ზემოდ ს. კაკაბ., სასისხ. სიგელების შესახებ, 86), ამიტომ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ნიკორწმიდის მე-11 საუკუნის სიგელის მინაწერი, მანოელ ნიკორწმიდელის მიერ შესრულებული ბაგრატ კურაპალატის მოხსენებით, უნდა ეკუთვნოდეს მე-16 საუკუნეს. მინაწერის ქორონიკონის პირველი წაკითხვა (236=1548 წ.) უფრო სწორი უნდა იყოს“-ო (საისტ. მოამბე 1924 წ., წიგნი II, 242 შენ.*). გაცხადებული მკითხველი, რომელსაც ს. კაკაბაძისავე ზემომოყვანილი კატეგორიული განცხადება, რომ „ქორონიკონი რვ (106) ასომთავრულად დაწერილი, იკითხება თავისუფლად“, დავიწყებული არა აქვს, ალბათ უნებლიეთ იფიქრებს, რა საშუალებით შეიძლება დიდი, ასომთავრული დამწერლობით გამოყვანილი 106 რიცხვის, რომელიც თურმე სრულებით გარკვევით იკითხება და მასასადამე მისი წაკითხულობის სისწორე არავითარ ეჭვს არ იწვევს, 236 ად გადაკეთდეს? ან რა უფლება აქვს მკვლევარს ის გარემოება რომ თარიღი 106 ქორონიკონი თურმე „იკითხება თავისუფლად“, საბუთის ტექსტის პირველად გამოცემის დროს მკითხველს არამც თუ დაუშვლოს, არამედ თვით თარიღი-კი თავის ნებით 236-ად შეასწოროს, ტექსტში დაბეჭდოს „დაიწერა ქვ (სა სლ) ევ“ და ასეთი შენიშვნა გაუკეთოს „ქორონიკონის მაჩვენებელი ვ გარკვევით ჩანს, სლ-კი საეჭვოა“-ო (იხ. ს. კაკაბაძის სჯულმდებელი ბაგრატ კურაპალატი, გვ. 5 შენ.*)? ეს ხომ თავის თეორიის სიმართლის დასამტკიცებლად საბუთის ტექსტის დაყალბებას უდრის.

შემდეგ, თუ მიწერილი საბუთის ქორონიკონი თავისუფლად 106-ად იკითხება, მარტო იმის გამო, რომ ამ ძეგლში მთელი საუკუნით შეცდომაა შეპარული და მე-XV ს. დამდგის საბუთში „შაური“ იხსენიება, როცა ფულის ეს სახელი მხოლოდ მე-XVI ს. მეორე ნახევართგან შემოდის საქართველოში, როგორ შეიძლება გამომცემელმა

დედნის მკაფიო ცნობა და წანაკითხი თვითნებობით 236-ად შეასწოროს, რომ ამ საშუალებით საბუთი მე-XVI ს-ად იქცეს, მის ტექსტის ცხადი ანაქრონიზმი გაქრეს და საეჭვო უქველად გახდეს? თუ საბუთი 1418 წ. დაწერილად ასაღებს თავისთავს და შიგ „შაური“ იხსენიება, ამნაირი ტლანქი ანაქრონიზმის გამო ის საეჭვოდ და ნატყუარად უნდა იქმნეს ცნობილი.

რაკი ს. კაკაბაძისათვისაც ცხადი შეიქნა, რომ ბაგრატ კურაპალატი არც რაჭა-ლეჩხუმის მეფეა, — რომელიც არც-კი არსებობდა და თვით ს. კაკაბაძის მოგონილია, — და არც აბხაზეთ-იმერეთის მეფე, მან თავის 1924 წ. წერილში გამოაცხადა, რომ „ბაგრატ, კურაპალატად წოდებული, არ უნდა ყოფილიყო ლიხთიმერეთის მე-15 საუკ. პირველ მეოთხედში მეფედ ცნობილი ბაგრატი, მამა ვახტანგ გორგასლად წოდებულისა, არამედ ძმა დიდი ალექსანდრე მეფისა. ეს ბაგრატ, ალექსანდრე მეფის ძმა, იხსენიება 1414 წლის მცხეთის ერთ სიგელში“ (ქრონ. II, 221; ისტორ. საბუთ. II, 10) და შემდეგაც ალბათ ცოცხალი იქნებოდაო (საისტ. მოამბე 1924 წ., წიგნი II, 246). ამნაირად ს. კაკაბაძის აზრით „სასისხლო სიგელებთან დაკავშირებით ახლად მოპოებულ საბუთიანობის მიხედვით გამოდის, რომ ეგრედწოდებული ბაგრატ კურაპალატის სამართალი.. შედგენილი უნდა იყოს დიდ ალექსანდრე მეფის დროს დიდი ბჭობის მიერ. მთავარი მოღვაწე ამ საქმისა უნდა ყოფილიყო ალექსანდრე მეფის ძმა ბაგრატ, რომელიც როგორც ჩანს, კურაპალატის ზედმეტ სახელს ატარებდა.., სამართალი (=დიდისა ბჭობისა განაჩენი) შედგენილი უნდა იყოს 1420—1440 წლებში“-ო (საისტ. მოამბე, 1924 წ., წიგნი II, 247).

როგორც მკითხველი დარწმუნდებოდა, მთელი ეს მსჯელობა და ს. კაკაბაძის მორიგი მტკიცება სასისხლო სიგელებზე და ალბათობაზეა დამყარებული, რომელთა ღირებულება და ცხადი ნატყუარობა გამორკვეული გვაქვს მონოგრაფიაში „ქართული სიგელთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა“ (1926 წ., გვ. 156—188). საითგანა ჩანს, რომ ალექსანდრე დიდის ძმას კურაპალატი ეწოდებოდა, ან რომ 1414 წ. შემდეგაც ის ცოცხალი იყო, თუმცა სხვა მერმინდელ საბუთებში, 1419 წ. საბუთის გარდა (იხ. ჩემი ქლი ერის ისტ. IV წ., 17), არ იხსენიება?

მაგრამ თავიდათავი ის არის, რომ როგორ შეიძლება ალექსანდრე დიდის სიკოცხლეში და ზეობაში დაწერილი საკანონმდებლო ძეგლის შესავალში, რომელიც მის დროს და მისი ბრძანებით იყო შედგენილი, ის მეორე ადგილას იხსენიებოდეს, პირველად-კი ბაგრატ კურაპა-

ლატი? ამნირად, ვითარცა ნატყუარ სასისხლო სიგელებსა და თავის საკუთარ ნაზრებზე, ალბათობაზე დამყარებული და დაუსაბუთებელი, მოსაზრება, ს. კაკაბაძის ეს მესამეჯერი მტკიცებაც ბაგრატი კურაპალატისა და მეფეთ-მეფის მე-XV—XVI ს-ში არსებობის შესახებ უნაყოფო ცდად უნდა ჩაითვალოს. თავის ამ მცდელობის უშედეგობას თვით ს. კაკაბაძეც იმდენად კარგად გრძნობდა, რომ ნათქვამი აქვს: „ცდა ამ საკითხის გარკვევისა ჯერ კიდევ რამდენჯერმე შეიძლება გამეორებულ იქმნას“-ო (საისტ. მოამბე, 1924 წ., წიგნი II, 243). რასაკვირველია უთარილო ძეგლების დათარიღება ადვილი საქმე არ არის და ცდაც შეიძლება, მაგრამ მკვლევარი უნდა თავის მოვალეობას სიდინჯით ეპყრობოდეს და თავის წინასწარ აკვიატებული აზრის სიმართლის დასამტკიცებლად საბუთების ცნობებს არ სცვლიდეს და არ ამახინჯებდეს.

ამნირად რათგან კურაპალატისა და სხვა ამგვარი ბიზანტიური წოდებულება საქართველოს მეფეებს მე-XII ს. დამდეგითგან აღარ უტარებიათ და ძეგლის საერთო ტენდენცია სამღვდელოების სრული ხელშეუხებლობის შესახებ დავით აღმაშენებლის მეფობაზე უწინარეს ხანას შეჰყვენის, ბაგრატიც მეფეთ-მეფედ იწოდება, ამიტომ, სანამ ამ დებულებათა საწინაღმდეგოდ მტკიცე უთუო საბუთები აღმოჩნდებოდეს, ეს ნაწყვეტი უფრო ბაგრატი III-ის დროისად უნდა მივიჩნიოთ.

ყურადღების ღირსია ერთი მინაწერი, რომელიც მე შემხვდა სრულებით მოულოდნელად, როცა ეს გამოკვლევა უკვე დამთავრებული მქონდა. პეტრ. სამეცნ. აკადემიის სააზიო მუზეუმის Msc.-Georg. № 99 ვახტანგის სასამართლო წიგნის ბოლოს: „ბაგრატი კურაპალატის სამართალი აღბუღადამ. მუხლი 141. თუ ცალი დასნეულდეს ქმარი ცოლის გვარს არას ემართლების“... და სხვა. ეს მუხლი მართლაც იქ მოიპოვება. ეტყობა ამ მინაწერის უკნობ ავტორს სცოდნია, რომ აღბუღას სამართალში ბაგრატი კურაპალატის სამართალია შეტანილი და ეტყობა ფიქრობდა, რომ § 141-იც იმავე კანონმდებელს ეკუთვნის. სამწუხაროდ არა ჩანს, რომელ ბაგრატს გულისხმობდა ავტორი.

§ 2. „ძეგლის დაღება“ გიორგი ბრწყინვალისა.

უეპველია შემდეგ საუკუნეებშიც, მაგალითად, დავით აღმაშენებლის, გიორგი III-ისა და თამარ მეფის დროსაც იქნებოდა გამოცემული კანონები, მაგრამ ჩვენდა სამწუხაროდ ჯერჯერობით ამის შესახებ არავითარი პირდაპირი ცნობები არ აღმოჩენილა.

შენახულია გიორგი V-ე ბრწყინვალეს (1318—46) „ძეგლის დაღება“, რომლის ტექსტი ვახტანგის კოდიკონში შეტანილის გარდა, ექ. თაყაიშვილმა მე-XVII ს. ხელნაწერშიაც აღმოაჩინა. ეს ძეგლი მთელი სამეფოსათვის არ არის შედგენილი, არამედ, როგორც თვით ამ სასამართლო წიგნშია ნათქვამი, მთიულთათვის. ახალ-შედგენილი კანონებით უნდა მხოლოდ „ჯვართაყელს აქეთ, ხადა-ცხაოტს, ზანდუკის ხევის კიბეთ ქვეშეთ და მენესოს ზემოთ“ ეხელმძღვანელათ. მაშასადამე ამ „ძეგლის დაღებას“ ადგილობრივი მნიშვნელობა ჰქონია.

დ. ბაქრაძე და ნ. ურბნელი ამტკიცებდნენ, რომ გიორგი ბრწყინვალემ ამ მთიულთა სასამართლო წიგნის გარდა მთელ საქართველოს სამეფოსათვისაც გამოსცა საზოგადო სასამართლო წიგნით (ფრენკელის გამ. Сборник зак. груз. ц. Вахтанга, დ. ბაქრაძის რედაქც. 1. გვ. 81 დ. ნ. ურბნელის „ძეგლის დება მეფე გიორგი ბრწყინვალესი“, გვ. 1), მაგრამ ეს აზრი მგონი სწორე არ უნდა იყოს და თვით მეფე გიორგი მე-V-ის სიტყვებსაც ეწინააღმდეგება. მეფე „ძეგლის დაღების“ წინასიტყვაობაში ბრძანებს: „ესცანით ესე, რომელ ლთივ გვირგინოსანთა და სანატრელთა ჩუენთა ჩამომავალთა¹ მეფეთგან ამათ (ე. ი. მთიულებს, ხელნაწერში შეცდომით სწერია „ამად“) არ გასჩენოდათ ძეგლითა, განაჩენითა და დაღებითა სისხლისა და სხვათა მრავალთა უწყსოთა მიმძღაგრებულთა საქმეთა, — რომელთამე (ხელნაწერში შეცდომით „რომელნიმე სწერია) საქმისა რომლისათვის ჰპრიანებოდათ აღრევით ყოფა ერთმანერთსა შიგან და რომელთამე სხვისა ჟამისა შემოსრულობისათვის უკვე (ხელნაწერში ამ სიტყვას შეცდომით მისდევს „ყოფა“) გაჩენა ვერ ჰსწრებოდეს-და სრულად მთიულთა საქმითა მოკლებასა და გაჩენასა“-ო. ამგვარად საქართველოში მეფე გიორგი ბრწყინვალემდე მხოლოდ მთიულებს არა ჰქონიათ სასამართლო წიგნი, დანარჩენ სამეფოში მაშასადამე გიორგის დროსაც მოქმედობდა განსვენებულ „ლთივ გვირგინოსანთა და სანატრელ მეფეთგან ძეგლითა, განაჩენითა და დაღებითა“ განჩენილი სასამართლო წიგნები. ხოლო რაკი მთიულები გიორგის დრომდე უკანონებოდ ყოფილან, ამიტომ მეფეს ეს ნაკლი შეუფსია და მხოლოდ მათთვის შეუდგენია ძეგლი. დანარჩენი სამეფოსათვის გიორგი მე-V-ეს, რო-

¹) ეს სიტყვა „ჩვენ“ გვარის ჩამომავალს ჰნიშნავს, იმიტომ რომ წინამავალი „სანატრელთა“ გვიჩვენებს, რომ მეფეს წინაპრებზე აქვს ლაპარაკი.

გორც ჩანს, წინანდელი და მომქმედი კანონები საკმარისად მიაჩნდა და რასაკვირველია არც ახალი სასამართლო წიგნის შედგენას დაიწყებდა.

გიორგი ბრწყინვალე ამტკიცებდა, ვითომც ქართველი მეფეები მთიულებს იმიტომ არ უღებდენ სასამართლო წიგნსა, რომ მათ „ებრიანებოდათ მთიულთა აღრევით ყოფა ერთმანერთსა შიგან“ო, ესე იგი მათთვის სასარგებლო იყო, როცა მთიულებს ერთმანერთში დავიღარაბა ჰქონდათ ატეხილი და ერთმანერთსა სჭამდენ. საბუთები თვან არა ჩანს, რამდენად სამართლიანია ამგვარი ბრალდება. უფრო სწორე იქნება, ვგონებ, ვიფიქროთ, რომ საქართველოს მეფეები მთიულების შინაურ საქმეებში არ ერეოდნენ და ადგილობრივი სამართლის საქმეს არ ეხებოდნენ. ამასთანავე თამარ მეფის ისტორიკოსი „მთიულთა, ფხოვლთა და დიდთა“ შესახებ ცნობებს ეტყობა, რომ მაშინდელი განათლებული ქართველი საზოგადოება ჩამორჩენილ მთიულებს მედიდურად უყურებდა და დიდ ფასსა და ღირსებას არ სდებდა: „ფხოვლნი ჯუარის მსახურნი არიან და ქრისტიანობასა იჩემებენო“ (იხ. ჩემი ქლი ერის ისტ. II). შემდეგ, როცა საქართველოს მონღოლები შემოესივნენ, თუნდაც რომ სდომნოდათ, მეფეებს „სხუისა ჟამისა შემოსრულობისათვის“ აღარ შეეძლოთ წადილი განეხორციელებინათ. გიორგი ბრწყინვალეს მთიულეებში საქართველოს საერთო კანონები-კი რასაკვირველია იმიტომ არ შემოულია, რომ იქაურ ცხოვრების პირობებს არ შეეფერებოდა.

მეფეთ-მეფე გიორგის, დიმიტრი მეფეთ-მეფის ძეს, მთიულთათვის რომ სამართლის წიგნი შეუდგენია, მთელი საქართველო მის ზელთ ყოფილა. „უცილებლად ქონებასა შინა სამეფოსა ჩუენისასა და უცილებლად პყრობასა ტახტისა და სკიპტრისასა“ მეველდეგი მთიულთა ცხოვრების მოწესრიგებასო. მას ჯერ თვით ხალხის მდგომარეობა: ადგილობრივ შეუსწავლია და საამისოდო „წარვედით ტახტით ჩუენით, ქალაქით და შევედით სასახლესა ჩუენსა ჟინვანს. და მუნით მივედით კადა-ცხაოტს“. აქ მეფეს გამოუკითხავს საქმის ვითარება და ქვეყნის გასაჭირი მოუსმენია: „მოვასხენით ყოველნი მუნებურნი კევისბერნი და ჰეროვანნი და გავიგონეთ მათნი საქმენი“. შემდეგ გიორგი ბრწყინვალეს თავის მოგზაურობა განუგრძია და კადა-ცხაოტი თვან დაძრული „მივედით დარიელამდის“-აო. აქაც სასამართლო საქმეების მდგომარეობის გამორკვევის შემდგომ, მეფეს ისევ სამხრეთისაკენ უბრუნია პირი. „დარიელით მობრუნებულთა ვილოცეთ ლომისის მთავარმოწამის წინაშე და ჩამოვიარეთ ცხრაზნის კევი და

მოვიკვლიეთ მუნებური სასაქმენი|„ აქაც რომ ყოველადევი გამოუკითხავს, ჯერ მუხრანში დაბრუნებულა, ხოლო შემდეგ ტფილისში მოსულა.

ტფილისში მეფეს თან არაგვის ხეობის მოხელენი ჩაუყვანია: „შემოვიტანეთ თემისა და თემისა ერისთავნი და კევისთავნი და კევისბერნი და ჰეროვანი“. დედაქალაქში გიორგი მეფეს არაგვის ხეობის საქმეების მოსაწესრიგებლად სახელმწიფო დარბაზის საგანგებო სხდომა მოუხდენია: „დავსხედით, დავსვით წმიდა მეუფე და ქართლისა კათალიკოზი ეფთვიმი და დავსხით ვაზირნი და ეპისკოპოსნი და მოურავნი და გავიგონეთ“ მთიულთა გაჭივრება და ცხოვრების სიდუხჭირეო. სხდომაში მამასადამე მონაწილეობა მიუღიათ ყველა ვაზირებს და მოურავებს ანუ დარბაზის კარსა მყოფ ხელისუფალთ ერთის მხრით, სხვადსხვა თემის ერისთავთ, კევისთავებს, კევისბერებს და ჰეროვანთ, ანუ საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებს მეორეს მხრით და კათალაკოზ ეპისკოპოზებს ვითარცა დარბაზის მუდმივ წევრებს. ეს სახელმწიფო დარბაზის ჩვეულებრივი სხდომა-კი არა ყოფილა, არამედ საკანონმდებლო და სწორედ ამიტომაც არის, რომ დარბაზის ერთა გარდა ისეთი შედარებით დაბალი და ხელქვეშეთი მოხელეებიც ყოფილან მიწვეულნი, როგორც კევისთავნი, კევისბერნი და ჰეროვანი იყვნენ. რაკი ძნელი საფიქრებელია, რომ მთელ საქართველოთგან ყველა ამგვარი მოხელეებისათვის თავი მოეყარათ, ამიტომ უქვევლია კევისთავ-კევისბერ-ჰეროვანი მხოლოდ არაგვის ხეობითგან უნდა ყოფილიყვნენ, რასაკვირველია ვითარცა მთიულთა ყოფა-ცხოვრების ზედმიწევნით იცოდნენი. დარბაზის სხდომები როგორც ჩანს, თვით მეფის თავმჯდომარეობით სწარმოებდა.

მუშაობა, როგორც მოსალოდნელიც იყო, ჯერ არაგვისხეველ მოხელეთა მოხსენებით დაწყებულა მთიულთა მდგომარეობის შესახებ: „გავიგონეთ“ დარბაზის სხდომის დამსწრე პირთაგან, „რომელ დიდი უსამართლო[ბა?] და მძლავრებულება ქმნილიყო ერთმანერთსა ზედა“ არაგვის ხეობაში. იქ მეტადრე გავრცელებული ყოფილა: „ერთმანერთის ღალატად დასხმა და დაქცევა ციხეთა, სიკუდილი, ცოლის წაგურა და უბრალოდ დავდება და მრავალ-ფერნი ულოსობა[ნი]“. ძალმომრეობა და თვითნებობა ისე გავრცელებული ყოფილა, რომ თვით ადგილობრივ მოხელეთა სიტყვითა და სახელმწიფო დარბაზის მოწმობით საქართველოს ამ მიყრუებულ კუთხეში „ყოვლადვე სამართალი აღარ იყო“.

საქმის ვითარების გამორკვევის შემდგომ საკანონმდებლო კრებას ამ ხეობის მცხოვრებთა ეგოდენ სამწუხარო მდგომარეობის მიზეზე-

ბის შესახებ საზოგადო მსჯელობა ჰქონია. ერთ-ერთ მიზეზად კრებას „განაჩენ-დაუდებლობა“ დაუსახელებია, რაკი საქართველოს წინანდელ მეფეთაგან ამ მთიულთ „არ გასჩენოდა ძეგლითა განაჩენითა დადებითა“ და არავითარი კანონით დაწესებული სასჯელი არ გადახდებოდათ ხოლმე დამნაშავე და ბოროტმოქმედ პირებს. მეორე მიზეზად კრებას მიუჩნევია იმ სასჯელის სიმსუბუქე, რომელიც ხალხის ზნეჩვეულებით ყოფილა სხვადასხვა დანაშაულობისათვის დაწესებული: „სისხლისა მსუბუქობისათვის ადვილად ჩნდა ჩუენდა“ ყველა იმ ბოროტმოქმედების ჩადენა, რომელიც ამ კუთხეში გავრცელებული იყო. მაშასადამე დარბაისელთა და მმართველი წრეების აზრით სასჯელის „მსუბუქობა“ შედარებით აადვილებდა ბოროტმოქმედების ჩადენას, რათგან სასჯელის შიში მათ ისე არ აყენებდა და არ იკავებდა, როგორც შეაკავებდა დამნაშავეთათვის რომ შკაცრი სასჯელი ყოფილიყო.

საქმის ვითარების შესწავლისა და მიზეზების გამორკვევის შემდგომ სახელმწიფო დარბაზის საგანგებო კრება მთიულთა ყოფაცხოვრების მოწესრიგებას შესდგომია. რაკი მთავარ მიზეზად „განაჩენ-დაუდებლობა“ იყო ცნობილი, ამიტომ სამართლის აღდგენას შეუდგენ და სწორედ ის, რაც წინათ არაგვის ხეობის მცხოვრებლებს აკლდათ, „აწ ყუელა გავაჩინეთ“, თუ ყოველს დამნაშავეს „რა რიგად ვის რა ეყოს“, სახელდობრ როგორი სასჯელი უნდა „გარდახედესო“—ო. ამგვარად შედგენილი იყო ეს საკანონმდებლო ძეგლი, ვითარცა საკანონმდებლო კრების მსჯელობისა და შემოქმედების ნაყოფი, „ძეგლი ესე განაჩენი“ იყო. ყოველგვარ დანაშაულობისა და ბოროტმოქმედებისათვის ჩვენ „ესე განაჩენი დავდევიოთ“—ო. ხოლო როგორც საკანონმდებლო კრების დადგენილების შედეგი, იგი ამ სხდომების „განაჩენის“ მხოლოდ „ძეგლი“ იყო. მაგრამ რაკი კრების ეს „განაჩენი“ ძეგლი გიორგი ბრწყინვალემ და დარბაზმა სასამართლო წიგნად დაუმტკიცა და მთიულებს დაუდვა, ამიტომაც აქვს მეფე გიორგი ბრწყინვალეს ნათქვამი: დავდევიოთ ძეგლი ესე განაჩენი“—ო,

ძეგლის დადების შედგენის თარიღის შესახებ ა. კაკაბაძე ფიქრობდა, რომ „როგორც ქსნის ერისთავთა ძეგლიდან სჩანს, გიორგი ბრწყინვალის მიერ მთიულების დამორჩილებას—ძეგლის დადება—კი დაწერილია ამის შემდეგ—წინ უძლოდა გორის აღება. გორს გიორგი მეფე ბრძოდა სამ წელს (ქრონიკ. II, 8). ამასთანავე სახეში მისაღებია ის გარემოება, რომ მთიულებთან ბრძოლაში მონაწილეობას ღებულობს მეფის ძე დავით (იქვე, 9—10), რო-

ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია I. 7

მელიც მაშასადამე ამ დროს პატარა არ იქნებოდა. თვით გიორგი ბრწყინვალე დაიბადა 1286 წლ. ახლოს. ამისდა მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ძეგლის დადება არ უნდა იყოს 1325 წელზედ უფრო ადრე დაწერილი, ის უნდა იყოს დაახლოვებით 1325—1338 წლებში. შედგენილი“-ო (იხ. მისი „ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ“, 1913 წ. ტფილისი, გვ. 3). მაგრამ ამ საკითხს ჯერ კიდევ გულდასმით შესწავლა სჭირდება.

გიორგი მეფის „განაჩენ-დადებულების“ ძეგლი შინაარსით მხოლოდ საერო, „მსოფლიოსა ამის“ კანონმდებლობას შეიცავდა, ამიტომ იქ განზრახ არ იყო არც ერთი „სასჯულო საკითხავი“-შეტანილი. რაკი „სასჯულო საქმე და საეკლესიო რისაც გინდა სასაქმისა: კაცის მკულელთა, ეკლესიის მკრებუელთა, ცოლის დამგდებელთა უბრალოსათა, ანუ წამგურელთა სხუათაგან“ სასულიერო სასამართლოს ეხებოდა, ამ მოსაზრებით საკანონმდებლო კრება მათ არ შეჰხებია და მეფე ჰბრძანებდა, ამგვარი საქმეები „კათალიკოზმან და... ეპისკოპოსთა მათ ჰკითხოვნ“-ო. გიორგი ბრწყინვალეს თავის საკანონმდებლო ძეგლის წინასიტყვაობის ბოლოში ხაზგასმულობით აღნიშნული აქვს: „ჩუენ მსოფლიოსა ამისი სისხლი, პატივი და სასაქმო გაგუიჩენია“. „სისხლი“ ძველ ქართულს იურიდიულ მწერლობაში სისხლის სამართლის დანაშაულობისათვის დაწესებულ სასჯელს ეწოდებოდა. „პატივი“ მოხელეობას და თანამდებობას ერქვა. „სასაქმო“ რასლას ჰნიშნავდა? ეს ტერმინი საბაორბელიანს ლექსიკონში შეტანილი არა აქვს და შედარებით იშვიათად გვხვდება, ამიტომ მისი მნიშვნელობის გამორკვევა ისე ადვილი არ არის.

საქმე და სასაქმო ერთიდაიგივე არ იყო, არამედ თვითეულს განსხვავებული მნიშვნელობა ჰქონია. გიორგი მეფეს მაგ. ნათქვამი აქვს, რომ კადა-ცხაოტში ყოფნის დროს „გავიგონეთ მათნი საქმენი და დავსხედით მათსა სასაქმოსა“-ო. ერთგან ისეთი ცნობაა, თითქოს „სასაქმო“ სასამართლო საქმის, შემთხვევის, კაზუსის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა იყოს. თავის კანონმდებლობითი ძეგლის შესავალში გიორგი ბრწყინვალე სხვათა შორის ამბობს: „სასჯულო საქმე და საეკლესიო რისაც გინდა სასაქმისა: კაცის მკულელთა, ეკლესიის მკრებუელთა, ცოლის დამგდებელთა ანუ წამგურელთა სხუათაგან, სხუარაც სასჯულო საკითხავი იყოს“, საეკლესიო სასამართლოს ექვემდებარებაო. ამ გრძელ წინადადებაში, „სასჯულო და საეკლესიო საქმე“ საზოგადო ცნების საეკლესიო სამართლის სამოქმედო ასპარეზის აღმნიშვნელია, „სა-

საქმო“-კი ამ სამართლის ისეთი კერძო შემადგენელ ცნებისა, ანუ, როგორც ბოლოშია ნათქვამი, „საკითხაეი“-ს, საკითხის, შემთხვეულობის აღმნიშვნელი ტერმინია, როგორც მაგ. მკვლელობა, მკრეხველობა, ცოლის წავგრა და სხვა ამგვარი იყო.

გიორგი V ბრწყინვალეს „ძეგლისა დადება“-ში აღნიშნული აქვს მის მიერ გაჩენილი სამართლის წიგნის კანონების სამოქმედო ასპარეზი: „ჯუართა ყელისა აქეთ, კადა ცხაოტს, ზანდუკის კევის, კიბეთ ქუეშეთ და მენესოს ზემოთ ეს განაჩენი დადევით“-ო.

ამ სამოქმედო ასპარეზის სამზღვრების შემოფარგვლა ცოტა ძნელდება იმის გამო, რომ ზოგიერთი აქ მოხსენებული საგეოგრაფიო სახელები არც სხვაგან გვხვდება ძველ წყაროებში და არც ვახუშტის გეოგრაფიასა და თანამედროვე ხუთეგრისიან რუკას აქვთ მათ შესახებ ცნობები.

ამ ასპარეზის ჩრდილოეთის სამზღვრად „ძეგლის დადება“-ში „ჯუართა ყელი“-ა დასახელებული: „ჯუართა ყელის აქეთ“-ო. მაგრამ ვახუშტს ჯუართა ყელი არ მოუხსენებია. არც ხუთეგრისიან რუკაზეა აღნიშნული. „ძეგლის დადებას“ ეტყობა, რომ ჯუართა ყელი კადა-ცხაოტის ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო. ამიტომ საფიქრებელია, რომ „ჯუართა ყელი“ იმ ადგილს რქმეოდეს, რომელსაც რუსულ ხუთეგრისიან რუკაზე აწერია „крестовой перевал“ და სადაც აღნიშნულია ჯუარის მთა (г. крестовая иб. 96,62⁰—42⁰30') ჯვრითა გადასავალი. რათგან ვიწრო გადასავალს ქართულად ყელიც ეწოდებოდა, ამიტომ რუსული საგეოგრაფიო სახელი ქართული „ჯუართა ყელი“-ს თარგმანი უნდა იყოს. ვახუშტსაც ნათქვამი აქვს: „მთიულეთის ჩრდილოთ არს კევი. გარდავალს გზაკევის კადის დასავლეთიდან კავკასსა ზედა .. ამას უწოდებენ ყელსა“-ო (მ. ბროს. 224). ხოლო რაკი თვით ვახუშტს კადა რუკაზე ლომისისა და ბურღულის ჩრდილოეთით აქვს აღნიშნული, ამიტომ ეს „ყელი“ სწორედ იქ უნდა ყოფილიყო, სადაც ეხლანდელ რუკაზე ჯვარის მთა და ჯვარის გარდასავალია. საფიქრებელია, რომ აქვე უნდა ყოფილიყო „ჯუართა ყელი“-ც. ამას ცოტა არ იყოს ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ამ საგეოგრაფიო სახელის „ჯუართა ყელი“-ს მეორე ნაწილი, „ყელი“ ვახუშტის ზემომოყვანილს ცნობაშიაც არის შენახული.

რუსულ 5 ეგრისიან რუკაზე არც კიბურა და არც მენესო აღნიშნული არ არის. მაგრამ რაკი გიორგი ბრწყინვალე მისი სიტყვით ამ ხეობის მცხოვრებთა იურიდიული მდგომარეობის გამოსარკვევად დარიალანამდის მისულა, ამიტომ ცხადია, რომ მისგან მოწვეული სა-

კანონმდებლო კრების „ძეგლის დადების“ მოქმედების ასპარეზის ჩრდილოეთის საზღვრად უნდა დარიალანი მივიჩნიოთ.

„ძეგლის დადება“-ში შესავალში რომ აღწერილია მეფის წინასწარი სამზადისი და მუშაობა, ეს აღწერილობა უფრო მეტს საშუალებას გვაძლევს გამოვარკვიოთ „ძეგლის დადების“ სამოქმედო ასპარეზის საზღვრები. მეფე ბრძანებს: „შევედით სასახლესა ჩუენსა უინვანს და მუნით მივედით კადა-ცხაოტს... და გავიგონეთ მათნი საქმენი... და მივედით დარიელამდის... დარიალით მობრუნებულთა ვილოცეთ ლომისის მთავარ მოწამის წინაშე და ჩამოვიარეთ ცხრაზმის კევი და მოვიკვლიეთ¹ მუნებური სასაქმე“-ო და შემდეგ მუხრანში ჩამოსულა.

მაშასადამე სასამართლო საქმეების შესასწავლად მეფე დარიელამდის მისულია, ე. ი. ჯუართა ყელზე უფრო ჩრდილოეთით ყოფილა. იქ, სადაც კანონის სამოქმედო ასპარეზის საზღვრებია აღნიშნული, აღარაფერია დარიალანზე ნათქვამი, მაგრამ უეჭველია დარიალანი ამ ასპარეზის ჩრდილოეთის საზღვრად უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ ვადამწერთაგან უნდა იყოს ეს ცნობა გამოტოვებული.

სამხრეთით ამ ასპარეზს როგორც ეტყობა ზანდუკის კევი ჰსაზღვრავდა „კიბეთ ქუეშეთ და მენესოს ზემოთ“: ზანდუკის კევის მდებარეობა ვახუშტს ასე აქვს აღნიშნული: „ოკერ კიდის ჩრდილოთ არს ბოდორნას ქვაბნი გამოკვეთილნი... ჩრდილოთ მისა არანისთან ზანდუკლისკევი“-ო (გგ^რფა, მ. ბროს. 218). მაშასადამე „ძეგლის დადების“ სამოქმედო ასპარეზის უკიდურეს სამხრეთის საზღვრად დაახლოვებით შეიძლება არანისი ჩავთვალოთ, რათგან კიბეთა და მენესოს მდებარეობის გამოურკვევლობის გამო ამაზე ზედმიწევნით განსაზღვრა ჯერჯერობით შეუძლებელია.

ვახტანგ მეფის კოდიკოში შეტანილი ძეგლის დადების ტექსტი მუხლებად არის დაყოფილი და სულ 46 მუხლს შეიცავს. მაგრამ ეს რომ გიორგი ბრწყინვალის დროინდელი ტექსტის დაყოფვა არ არის, ამას ე. თაყაიშვილის ხელნაწერიც უცილობლად ცხადჰყოფს: იქ 59-ად დაყოფა, ან აღნიშნვა არსად არის. მხოლოდ აქა-იქ პირველი, ან ორი პირველი სიტყვა სინგურით არის დაწერილი, რაც იმის ნომასწავებელია, რომ დამწერს ეს ადგილები ახალი აზრისა, თუ მუხლის დასაწყისად მიაჩნდა. ამ წითურად ნა-

¹) ხელთ.-ში „მოვიკვლიეთ“.

წერის მიხედვითაც გამოდის, რომ ძეგლის ტექსტი შესავალს გარდასულ 46 მუხლიანად იგულისხმებოდა.

მაგრამ ძეგლის რადების ტექსტის გულდასმითი შესწავლა ცხად-ჰყოფს, რომ საკანონმდებლო კრებას ეს ძეგლი რამოდენიმე მთავარ ნაწილად დაუყვია: თვითეული ნაწილი ერთ გარკვეულ საკითხს ეხებოდა და თვითეულ ამ ნაწილთაგანს თავისი მოკლე, ახალი საკითხის დასაწყისის მაუწყებელდ წინადადება მიუძღვოდა. ამ დასაწყის წინადადებათა უმრავლესობა შერჩენილია, ზოგ ნაწილს-კი არ აქვს და საფიქრებელია, რომ დროთა განმავლობაში გადაწერის დროს უნდა იყოს გამოტოვებული. ახალი ნაწილის ამ დასაწყისის მაუწყებელ წინადადებათაგან ხელთნაწერებში შემდეგია შენახული.

§ 6(6)-ს წინუძღვის: „კევის ბერთა ასრე გავაჩინეთ“, რომელიც, მე-7, 8, 9 და 10 მუხლებისათვისაც საერთოდ უნდა მივიჩნიოთ და ამ ნაირად საკანონმდებლო კრებას § 6—10 ერთ ცალკე ნაწილად ჰქონია ნაგულისხმევი.

მე-11 (ია) მუხლს უკვე თავისი შესავალი წინადადება უძღვის წინ „ჰერთოვანთა ასრე გავაჩინეთ“, რომელიც § 12 (იბ)—ისათვისაც საერთოა, და ამნაირად მე-11 და 12 §-ები ერთ ცალკე ნაწილად არის მიჩნეული.

მე-13 და 14 მუხლები ციხისთავებს ეხება და აქ მე-13 §-ის წინ მოსალოდნელი იყო წინადადება „ციხისთავთა ასრე გავაჩინეთ“, მაგრამ არ არის და უეჭველია გამოტოვებული უნდა იყოს.

მე-15 §-ითგან მოყოლებული ხელთნაწერებში მე-19 (ით) § —ამდე შესავალი წინადადება არსად არის, თუმცა-კი მოსალოდნელი იყო და უეჭველია თავდაპირველ დედანში იქნებოდა.

მე-19 (ით) მუხლს წინუძღვის „სალაშქრო საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო, რომელიც § 20 (კ)—აც ეხება, რათგან ისიც სალაშქრო საქმის მოსაწესრიგებლად არის დაწერილი.

§ 21-26 (კა-კვ) ქმრისაგან ცოლის უბრალოდ დაგდებასა და ცოლის წაგვრას ეხება, მაგრამ მე-21 მუხლს შესავალი წინადადება არ მიუპოვება, უეჭველია თავდაპირველ ტექსტში § 21-ის წინ ასეთი, ან ამის მსგავსი შესავალი წინადადება უნდა ყოფილიყო: „ცოლის დაგდებისა და წაგურისა საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო. აღსანიშნავია, რომ § 25 (კე) 21-ე მუხლის გამეორებას წარმოადგენს და უეჭველია შემდეგ უნდა იყოს გადამწერის დაუდევრობითა და შეცდომით მეორეჯერ გადმოწერით წარმომდგარი. ამიტომ ამ ნაწილს თავდაპირველად 5 §-ის მაგიერ მხოლოდ 4 მუხლი უნდა ჰქონოდა.

§ 27 (კზ) ციხის დაქცევას ეხება, ე. ი. სრულებით ახალი საკითხია, რომელსაც შინაარსით § 26 — ესთან საერთო არაფერი აქვს, ამიტომ აქაც შესავალი წინადადება იყო მოსალოდნელი, მაგრამ არ არის. თავდაპირველად უეჭველია აქაც § — ის წინ ეწერებოდა: „ციხის დაქცევისა საქმე არსე გავაჩინეთ“—ო.

§ 28 (კს) ბეთალმანის საკითხს აწესრიგებს და ამ მუხლის შინაარსი ახალ საკითხს ეხება. ამიტომ მის წინაც შესავალი წინადადება უნდა ყოფილიყო, რომელიც დროთა განმავლობაში გადამწერით უნდა გამოარჩენოდათ, თავდაპირველ დედანში-კი ალბათ ასე ეწერებოდა: ბეთალმანის საქმე ასრე გავაჩინეთ“—ო.

29-ე (კთ) მუხლი ზედამსხმელთა საქმეს ეხება იმგვარადვე, როგორც 30 § — იც. რაკი 29 მუხლითაგან ახალი საკითხი იწყება, ამიტომ მას წინუძღვის: „დამსხმელისა ასრე გავაჩინეთ“—საფიქრებელია, რომ აქ მხოლოდ ერთი სიტყვა უნდა აკლდეს და თავდაპირველად ეწერებოდა: „დამსხმელისა [საქმე] ასრე გავაჩინეთ“—ო.

მე-30 (ლ) მუხლის მეორე ნაწილი, რომელიც უარზანგობას ეხება და ასე იწყება: „მამულისა ანუ სხუისა რისამე ესრე იყოს“, შინაარსით ახალი საკითხის დასაწყისი უნდა იყოს და § 31 (ლა)—თან ერთ საგანს, უარზანგობის გაჩენის წესს ეხება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად § 30-ის მეორე ნახევარი ცალკე უნდა ყოფილიყო და დასაწყისის მაუწყებელი წინადადება ჰქონოდა წინ, რომელიც იქნება ასე ყოფილიყო გამოთქმული: უარზანგობისა საქმე ასრე არის და ამ წესით გაგუიჩენია.

§ 32 (ლბ)—ითვან მოყოლებული დაჭრილობაზეა საუბარი. სახელდობრ თვით § 32 გერშს ეხება და წინ უძღვის: „გერ შის საქმე ასრე იქნას“.

ხოლო §§ 33-40 (ლგ—მ) ადამიანის ასოთა დაკოდევის ეხება და, ვითარცა ახალი ნაწილის პირველ მუხლს, § 33-ს ასეთი წინადადება უძღვის წინ: „ასოთა საქმე ასრე გავაჩინეთ“—ო.

§ 41 (მა) ასაბიას, მკვლელობა-დაჭრის მეშველს და § 43 (მგ)—ც მიდგომა-მიშველებას ეხება. ამ ორ მუხლს შუა მოქცეული 42 (მბ)—ე §-კი ლომისის კაცის მკვლელობას ეხება და ულაგო ალაგას ჩართულის შთაბეჭდილებას ახდენს, იქნებ თავდაპირველად აქ არც იყო. აღსანიშნავია, რომ § 41—ს წინ, როგორც მოსალოდნელი იყო, ახალი საკითხის დასაწყისის მაუწყებელი წინადადება არ მიუძღვის, მაგრამ პირველი წინადადების მეორე ნახევარში ასეთი სიტყვებია: „ვი-სიც ასაბია ყოფილა, მათი საქმე ასრე იქნას“—ო. მიუძღოდა თუ არა თავდაპირველ დედანში შესავალი სიტყვები „ასაბიათა საქმე ასრე იქმნას“; თუ საკანონმდებლო კრება ზემომოყვანილი, შუა-

ში ჩართული, სიტყვებით დაკმაყოფილდა, ძნელი სათქმელია, რათ-
გან ახალი საკითხის დაწყება ამითაც ცხად-ყოფილი იყო.

§ 44 და 45 (მდ, მე) პარავს ეხება და, ვითარცა ახალი სა-
კითხის პირველ მუხლს, § 44—საც შესავალი წინადადება აქვს: „სა-
მეკობროს საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

დასასრულ ამ საკანონმდებლო ძეგლის უკანასკნელი, 46 (მე)
მუხლი ვალის საკითხის მოწესრიგებას ეხება და მასაც წინ უძღვის:
„ვალის საქმე ასრე გავაჩინეთ“-ო.

როგორც ზემომოყვანილი ტექსტის განხილვისა და აღდგენისა-
განა ჩანს, ძეგლისდადება შინაარსისდა მიხედვით არის გარკვეულ,
ცალ-ცალკე საკითხების შესახებ ნაწილებად დაყოფილი. საფიქრე-
ბელია რომ თავდაპირველად ეს კანონები სულ დაახლოვებით 18
ნაწილად უნდა ყოფილიყო დაყოფილი ამათგან ნახევარს,
9 ნაწილს თავ-თავისი შესავალის მაუწყებელი წინადადება მე-XVII
XVIII ს. ს. ხელთნაწერებშიაც შერჩენილი აქვს. უეჭველია თავდა-
პირველად ყველა ნაწილებს ამგვარივე თავ-თავისი შესავალი წინა-
დადებები ექნებოდათ.

ამისდა მიხედვით მე-6ე მუხლამდე, რომლითგანაც შესავალი
წინადადება დაცულია, მხოლოდ 2 ნაწილია საგულისხმებელი და § 1
ერისთავის მკვლელობას ეხება, § 2, 3, 4 და 5 გამგებლის წინააღ-
მდე ჩადენილ დანაშაულობას. პირველს შესავალად საფიქრებელია ექ-
ნებოდა „ერისთვისა ასრე გავაჩინეთ“, ხოლო მეორეს— „გამგებლისა
ასრე გავაჩინეთ“-ო.

ზემომოყვანილითგან, რომელსაც კიდევ ბევრი სხვა მაგალითე-
ბიც შეიძლება დავამატოს, ცხადი უნდა იყოს, რომ ძეგლის დად-
ბის პირვანდელი ტექსტი დამახინჯებულია დროთა
განმავლობაში. ტექსტის შერყენილობა უკვე მე-XVII ს. ხელთ-
ნაწერსაც ემჩნევა და უკვე იმ დროს მომხდარა, როდესაც ეს ძეგლი
ჯერ ვახტანგ VI კოდიკოში შეტანილი არ ყოფილა. ტექსტის
მარტო შესავალი წინადადებები-კი არ არის გამოტოვებული, არამედ
თვით კანონების შინაარსიც აქა-იქ დაზიანებულია.

საკანონმდებლო კრებას ძეგლისდადების შედგენის დროს, რასა-
კვირველია, ხევის ადგილობრივი პირობებისა და მცხოვრებთა კულ-
ტურული დონესთან შედარებით მაშინდელ საქართველოში არსებუ-
ლი კანონმდებლობით უნდა ეხელმძღვანელა. აქა-იქ ეს გარემოება
თვით ძეგლშიაც არის აღნიშნული, მაგ. ლომისის გლეხის მკვლელო-
ბისათვის განსაზღვრულ დებულებასა და სისხლის რაოდენობაზე ნა-
თქვამია: „თვით ძველითგან გაჩენილი არის“-ო (§ 42). ვა-

ლის საკითხის შესახებაც სწერია: „სარგებელი არც ქართველთა სჯულთა სძესთ წესად რომე აიღონ და არცა სსხუათა სჯულთა უწერი“-ო (§ 46). ამ უკანასკნელი წინადადებითგანა ჩანს, რომ საკანონმდებლო კრების წევრთ ხელთ მარტო ქართული სამართლის შესახები ცნობა-კრ არ მოეპოვებოდათ, არამედ იმის გამორკვევაც შეეძლოთ, თუ ამა-თუ-იმ საკითხზე უცხო ქვეყნის სამართლის წიგნებში რა ეწერა. ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ მეზობელ ერთა სამართლის ძეგლები დედნად, თუ ნათარგმი ამ დროსაც საქართველოში უნდა ჰქონოდათ და ქართული სამართლის წიგნების შედგენის დროს მათი ცნობებისათვისაც ანგარიში გაუწევიათ.

ძეგლის დადების ტექსტი ს. კაკაბაძემ ამ სათაურით „ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის ჰიერ“ გამოსცა 1913 წ. ტფილისში. სამწუხაროდ ამ გამოცემაში არსად ნათქვამი არ არის, თუ რომელი და რა დროის ხელთნაწერიდან არის ამოღებული დაბეჭდილი ტექსტი. ამის გამო ამ გამოცემას არავითარი სამეცნიერო ღირებულება არა აქვს. ჯერ-ჯერობით სხვა გამოცემის უქონლობის გამო შეიძლება წასაკითხავად წინასწარ შინაარსის და ძეგლის საერთო გასაცნობად გამოყენებულ იქნეს. ეხლა რაკი ძეგლის დადება მე-XVII ს. ხელთნაწერშიაც აღმოჩნდა და ვახტანგ IV წიგნში შეტანამდე მისი ტექსტის გათვალისწინება შეიძლება, ამ საყურადღებო ძეგლის კრიტიკულად აღდგენილი ტექსტის გამოცემა აუცილებლად საჭიროა და ამნაირ გამოცემას ვამზადებთ კიდევ. „ძეგლის დადება“ ინგლისურადაც არის გადათარგმნილი ოლივერ უორდროპ-ის მიერ „Laws of King George Y, of Georgia, surnamed «the Brilliant», translated by Oliver Wardrop (იხ. Journal of the Royal Asiatic Society 1914 წ., ივლისის №).

§ 3 ბექა-აღბულას სამართლის წიგნი.

„ძეგლის დედების“ გარდა მე-XIV-ე საუკუნის დამდევს კიდევ ერთი სხვა სასამართლო წიგნიც იყო დაწერილი. თუმცა იგიც მთელ საქართველოსთვის არა ყოფილა განკუთვნილი, არამედ „ძეგლის დადება“-ვით მარტო საქართველოს ერთი ნაწილისათვის; მაგრამ ამ ნაწილს ფართო საზღვრები ეჭირა და ეროვნულ ცხოვრებაშიც გაცილებით უფრო მეტი მნიშვნელობა ჰქონდა.

„წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“. ამ სათაურით არის შემკული ბექას და არბულას, სამართლის

წიგნი, რომელიც წინათ მხოლოდ ვახტანგ VI სამართლის წიგნთა კოდიკოში იყო დაცული, მაგრამ თ. ჟორდანიამ ხელთნაწერი მიიღო 1672 წ. გადაწერილი ვინმე ა. ფეიქრიშვილისაგან, რომელშიაც ეს საკანონმდებლო ძეგლი ცალკეა მოთავსებული (ქრონიკები II 256). თ. ჟორდანიას გარდაცვალების შემდგომ მისმა შვილმა გ. ჟორდანიამ რომ თავისი განსვენებული მამის წიგნთსაცავი ტ. ს. უნივერსიტეტს შემოსწირა, ამ წიგნებში ეს ხელთნაწერიც აღმოჩნდა, მაგრამ სანწუხაროდ უკვე დაზიანებული: ბოლო რვეულში რამდენიმე ფურცელი ამოხეულია, რომელთაგან ერთ-ერთზე სწორედ თარიღი უნდა ყოფილიყო. ამ ხელთნაწერის პირველ გვერდზე ფანქრით თ. ჟორდანიას ხელით რუსულად აწერია: „Законы Агбуги переписанные 1662 году хуцური приобретено Θ. Д. Жордания от Пейкришвили 1885 г.“, ხოლო ამის ცოტა ქვეით მჭრთალი მელნით წვრილად იმავე თ. ჟორდანიას ხელით ქართულად სწერია: „კელითა ფ'დ ც'ის იესესითა ქ'კს ტა“¹. როგორც ეტყობა ეს წინადადება ამ ხელთნაწერის ანდერძის ამონაწერია უნდა იყოს. კიდევ კარგია, რომ ეს მაინც გადაარჩა. რათგან 360 ქრონიკონი ქრისტესით 1672 წ. უდრის, ამიტომ რუსულად წარწერილ ცნობაში ამ ხელთნაწერის გადაწერილობის აღნიშნული თარიღი 1662 წ. თ. ჟორდანიას უნებლიეთ შეცდომას უნდა წარმოადგენდეს. გასაოცარია, რომ თავის „ქრონიკების“ მეორე წიგნში თ. ჟორდანიას ნათქვამი აქვს: „წარწერათაგან სჩანს, რომ იგი გადაწერილია «კელითა ფ'დ ცოდვილისა იესესითა ქ'კს ტნს» (ე. ი. 1670 წ.) ძველის დედნისაგან“² აო (ქკნი, II 256). ამ უამად ზემომოყვანილი „ტა“ 360 ქრონიკონის შემცველი ცნობის გარდა ხელთნაწერს სხვა არავითარი „წარწერა“ არ მოეპოვება. ხოლო რათგან თ. ჟორდანიას მიერ ქკ-ში დაბეჭდილი ამ ხელთნაწერის ანდერძის ამონაწერი სიტყვა-სიტყვით უდგება პირველ გვერდზე დაცულს ზემომოყვანილი ანდერძის ამონაწერს, ამიტომ საფიქრებელია, რომ იქნებ ქრონიკების II წიგნშიც შეცდომა იყოს შეპარული ისევე, როგორც რუსულ თარგმანშიც გადაწერილობის თარიღად შეცდომით 1662 წ. აღუნიშნავს 1672 წ. მაგიერ.

ვახტანგ VI კოდიკოში ამ ძეგლს ეწოდება „სამართალი აღბუღასი“ და თანაც. 176 მუხლად არის დაყოფილი. ბროსის ეს ცნობით პარიზის ხელთნაწერში „აღბუღას სამართალი“ 178 მუხლსაც კი შეიცავს თურმე (Hist. de la G. I p. 684, n. 3): ვახტანგის კოდიკოს ზემომოყვანილი სათაურის თანახმად ქართულ სპეციალურ მწერლობაში განმტკიცდა აზრი, რომ ეს ძეგლი აღბუღას კანონებს შე-

იცავს. პლატონ იოსელიანმა თავის რუსულად გამოცემულ „ქართული ეკლესიის მოკლე ისტორია“-ში აღნიშნა, რომ აღბულამ თავისი პაპის ათაბაგ ბექას კანონების მიხედვით შეადგინა. ამასთანავე ბექას ათაბაგობა მას 1361—1391 წ. ჰქონდა განსაზღვრული; აღბულას კანონები-კი 1446 წ. დაწერილად მიაჩნდა (იხ. Краткая история Грузинской церкви. Изд. второе, С.Петербург, 1843 წ. გვ. 116 შენ. 88).

ნ. ურბნელმა თავის 1890 წ. ჯერ „ივერია“-ში და შემდეგ ცალკე წიგნადაც დაბეჭდილ მონოგრაფიაში „ათაბაგნი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი“ აღნიშნა, რომ „სამცხე-საათაბაგოს რჯული, რომელიც ცნობილია «აღბულას სამართლად», მარტო აღბულას არ ეკუთვნის და შეცდომით უწოდებენ ასეთ სახელს. სამართალსაც ცხადად ეტყობა, რომ იგი სხვადასხვა დროს დაწერილია. მისი შინაარსი და ორი წინასიტყვაობა (მუხ. ა და ზხ) პირდაპირ ამტკიცებს ამ აზრს და აგრეთვე გვიჩვენებს, რომ იგი სამართალი ორ ნაწილად გაიყოფება პირველი ნაწილი ბექას შეუდგენია და იმის შვილისშვილს საჭიროდ უცენია პაპის განაჩენი უცვლელად დაეტოვებინა—„სრულებით და უკლებლად დაეწერეთო“. რაკი „იმის დროს ავკაცობა და ბოროტმოქმედება გამრავლებულა“ აღბულამ თავისი შედგენილი სამართლის წიგნიც „დაურთო პაპის განაჩენს“-აო (გვ. 2—4). ნ. ურბნელს როგორც ეტყობა, პლ. იოსელიანის შემომოყვანილი შენიშვნა გამოჰპარვია. მაგრამ მასაც ბექას სამართლის წიგნი მე-XIV ს. დამლევის ძეგლად, ხოლო აღბულას სამართლის წიგნი მე-XV ს. პირველი ნახევრისად მიაჩნდა (იქვე, 1—2).

1897 წ. თ. ჟორდანიამ ქრონიკების II წიგნში მკითხველს საზოგადოებას ამცნო, რომ აღმოჩნდა 1670 წ. ხელთნაწერი, რომელშიაც სხვათა შორის შეიცავს ნაწარმოებს „წიგნი სამართლისა კაცთა შეცოდებისა ყოველისავე“ ანუ აღბულას კანონებს“. ამ ხელთნაწერში „ჩვენ ძვირფას განძად მიგვაჩნია აღბულას კანონები“, რათგან წინათ იგი მხოლოდ ვახტანგ VI კრებულთგან იყო ცნობილი, ეხლა კი ხელთა გვაქვს ხელთნაწერი, რომელიც „დაწერილია დიდათ ადრე ვახტანგ მეფისა და როგორც-სჩანს ძველის დედნიდამ. გარდა ამისა ჩვენ ვარიანტში გამოთქმულია უფრო მოკლედ და აქაიქ საყურადღებო განსხვავებით“. დასასრულ „ჩვენი ვარიანტი შესანიშნავია იმიტაც, რომ მას აქვს სათაური ანუ წინასიტყვაობა, რომელიც აკლია ვახტანგისაში“-ო. რამდენ მუხლს შეიცავს ეს ძეგლი თ. ჟორდანიას აღნიშნული არა ჰქონდა (ქრონიკები, II, 256—257). შემომოყვანილითგანა ჩანს, რომ თ. ჟორდანიასაც პლ.

იოსელიანის და ნ. ურბნელის საყურადღებო დაკვირვება გამოჰპარვია და ის ძველებურად ამ ძეგლს აღბუღას კანონებადა სთვლიდა.

1907 წ. ბექასი და აღბუღას სამართლის წიგნის შესწავლამ დამარწუნა, რომ იმ 176, თუ 178 მუხლად დაყოფილ ძეგლში მარტო ბექასი და აღბუღას საკანონმდებლო შემოქმედება-კი არ არის დატული, არამედ სხვა—დროინდელიც, რომ ბექა აღბუღას კანონები § 99-ზე უნდა სწყდებოდეს, რათგან შემდეგი მუხლი ბაგრატ კულაპალატისა და მეფეთა-მეფის ბრძანებით შედგენილი კანონების შესავალს წარმოადგენს (იხ. ჩემი წერილი „ქართ. სამართლის ისტორია“, თავი I ქართ. სამართ. წყაროები, „ალმანახ“-ში „ერი“ № 1, გვ. 14—15 და „ალმანახ.“ გვ. 13). ფეიქრიშვილისეულმა ხელთნაწერმა ამ დაკვირვების სისწორე დაამტკიცა: იქ მართლაც ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნი § 99-ითგან მოყოლებული არ არის და ამ ძეგლის უკანასკნელ მუხლად § 98 არის. რათგან ამის შემდგომ მთელი გვერდნახევარია (გვ. 39—40) თავისუფალი და 41 გვერდითგან უკვე სრულებით სხვა ძეგლი, მოსეს სჯულითგან ამოღებული კანონები იწყება, ამიტომ ცხადია, რომ ბექა—აღბუღას სამართლის წიგნი თავდაპირველად მართლაც § 98-ით თავდებოდა და დანარჩენი შემდეგში შემთხვევითა და შეცდომით არის ამ ძეგლთან დაკავშირებული.

1912 წ. დაბეჭდილ თავის პატარა წერილში „სჯულმდებელთა ბექას და აღბუღას ვინაობა“ ს. კაკაბაძემ აღძრა საკითხი ბექას და აღბუღას ვინაობისა და დროის შესახებ, რომელიც მანამდე ვახუშტის გენეალოგიურ-ქრონოლოგიური სქემის მიხედვით იყო გადაწყვეტილი. ამ ნაშრომში უარყოფილია წინანდელი აზრი ამ პირთა ვინაობის შესახებაც და მათი მოღვაწეობის ქრონოლოგიური საზღვრებიც. ამასთან დაკავშირებით შეცვლილია ამ საკანონმდებლო ძეგლების დაწერილობის დათარიღებაც. ს. კაკაბაძის სიტყვით „აღსანიშნავია, რომ ათაბაგი აღბუღა თავის პაპას ბექას უწოდებს მანდატურთ-უხუცესს და არა ათაბაგს. საქართველოს იტორიამ იცის ერთი მანდატურთ-უხუცესი ბექა, ცნობილი სამცხის მთავარი, რომელიც ცხოვრობდა მე-XIII საუკ. დასასრულს და მე-XIV საუკ. დასაწყისს (ვახუშტით 1285—1306 წ.). მისი სიკვდილის შემდეგ სამცხის მთავარნი—როგორც ყველა საბუთებითგან ჩანს—აღარ ატარებდენ მანდატურთ-უხუცესის ღირსებას, არამედ ათაბაგისას. მარტო ეს მოსაზრება კმარა იმის დასარღვევად, რომ სჯულმდებელი ბექა არ

უნდა იყოს ბექა II⁴-ო (გვ. 4). ხოლო წინათ კანონმდებელი ბექა მეორედ იმიტომ იყო მიჩნეული, რომ ვახუშტის ცნობების მიხედვით ბექა მანდატურთ-უხუცესს შვილიშვილი აღბულა არ ჰყავდა. ს. კაკაბაძემ მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ ამ ძველის უძველეს ხელთნაწერში დაცული აღბულას შესავლის ცნობის მიხედვით აღბულას ჰყოლია „ბიძაძე შაშია“, რაკი ჯვარის მონასტრის სულთა მატთანეში, ანუ ალაპებში შეტანილია „სარგისის შვილისა შაშიასა არტანუჯელისა“ ხსენება, და სარგისი მართაც ბექა მანდატურთ-უხუცესის შვილი იყო, რომლის გარდა ბექას კიდევ ორი ძე, — ყვარყვარე და შალვა, — ჰყავდა, ავიტომ აღბულა უნდა ან ყვარყვარეს, ან და შალვას შვილი ყოფილიყო.

ს. კაკაბაძე ფიქრობს, რომ „ათაბაგი აღბულა სჯულმდებელი უნდა ყოფილიყო შვილი შალვასი, ბექას მესამე ძისა“ (გვ. 5-6). ამას გარდა ს. კაკაბაძემ იმ გარემოებასაც მიაქცია ყურადღება, რომ ბექას სამართლის წიგნში სასჯელი ყაზანაური თეთრით, ე. ი. ყაზან ყაენის (+1304 წ.) ფულით ყოფილა დაწესებული, მაშასადამე ბექას „მისი თანამედროვის მიერ მოჭრილი ფული გაუჩენია“. ხოლო რათგან აღბულას დროს ეს ფული უკვე აღარა ყოფილა, მას თავის მხრით გიორგი ბრწყინვალის დროის „თეთრი“ გაუჩენია საზღაურად. ამ მოსაზრებათა გამო სამართლის წიგნის შემდგენელი ბექა მანდატურთ-უხუცეს ბექა I უნდა იყოს ცნობილი, ხოლო აღბულა მე-XIV ს. მეორე ნახევრის ეთაბაგად, რომელიც 1386 წ. ცოცხალი ყოფილაო (იქვე, 6-7). თუმცა მე-XIII—XIV სს. მესხეთის თავგადასავლის აღსადგენად ძალიან მცირე მასალები მოგვეპოვება და საბუთები ხომ რომელსაც ს. კაკაბაძე იხსენიებს თითქმის არც-კია გადარჩენილი ისე, რომ ს. კაკაბაძის ზემომოყვანილი კატეგორიული განცხადებათა უთუობა ისეთი ცხადი არ არის, როგორც შეიძლება მკითხველს ეჩვენოს, მაგრამ მთავარი მისი დასკვნა მაინც სწორეა. ამას რასავივრეგელია უმთავრესად ამ საკანონმდებლო ძეგლებში მიღებული ფულის ერთეულის სახელი სწყვეტს. რაკი ბექას თავის სამართლის წიგნში საზღაური ყაზანაურით დაუწესებია, ცხადია ძველი იმ დროს უნდა იყოს შედგენილი, როდესაც საქართველოში ეს ფული ტრიალებდა, ე. ი. ყაზან ყაენის დროს ანუ 1295—1304 წ.წ., ან ამის ახლო ხანებში. ხოლო რაკი მის შვილის შვილს აღბულას ყაზანაურობის გაჭრობის გამო გიორგი ბრწყინვალის თეთრი შემოუღია საზღაურად, ეს იმის დამამტკიცებელია, რომ აღბულა მართლაც ამ მეფის ახლო მომდევნო თაობის წარმომადგენელი უნდა ყოფილიყო. ამგვარად ბექას სამართლის წიგნი

უნდა მე-XIII ს. დამლევის, ან მე-XIV ს. დამდევის ძეგლად ვიცნათ, ალბულას სამართლის წიგნი-კი მე-XIV საუკ. მეორე ნახევრისად. მაშასადამე ამ ორი ძეგლის შედგენილობის დრო ერთი საუკუნით უნდა იქმნეს გადაწეული.

რათგან ბექას სამართლის წიგნი გიორგი ბრწყინვალის ხანას წინ უსწრებს, ამიტომ იგი ძეგლის დადებამდე ადრინდელ საკანონმდებლო ნაწარმოებად გამოდის. მაინც უნდა აღინიშნოს, რომ რაკი ჩვენამდის ბექას სამართლის წიგნს დამოუკიდებლევ არ მოუღწევია და ალბულას სამართლის წიგნში წინწაღვენებულს მას თავისი საკუთარი შესავალი არ უჩანს, უშესავალოდ-კი ეს ძეგლიც რასაკვირველია არ იქნებოდა, ამიტომ ალბულას განცხადება, ვითომც ბექას სამართლის წიგნი „უკლებად“ დაწერილი იყოს, მთლად სწორე არ გამოდის. შესაძლებელია იქ სხვა რაიმე ცვლილებებიც იყოს შეტანილი მეტადრე საზღაურის რაოდენობის განმსაზღვრელ მუხლებში, რათგან ბექას უახანაურით ჰქონდა გადაჭრილი და ალბულას-კი გიორგაულით შეუცვლია. ამგვარად უფრო სწორე იქნებოდა გვეთქვა, რომ ბექას სამართლის წიგნი შენახულია ალბულა ათაბაგის დროის საკანონმდებლო კრების რედაქციით.

საკუთრივ ბექას სამართლის წიგნი 66 მუხლით თავდება და § 67 უკვე ალბულას კანონების შესავალს წარმოადგენს.

1672 წ. ხელთნაწერის ტექტის მიხედვით ალბულას სამართლის წიგნი § 98-ით თავდება და იქ § 99-ც არ არის, რომელიც თავის პირვანდელ ალაგას არც უნდა იყოს და ვახტანგის კოდიკოში აქ შემთხვევით ჩართული ჩანს. საერთოდ უნდა ითქვას, რომ როგორც თ. ჟორდანიასაც აღნიშნული ჰქონდა, ბექა-ალბულას სამართლის წიგნის ტექტი. 1672 წ. ხელთნაწერში ვახტანგის კოდიკოში შეტანილისაგან ბევრგან საგრძნობლად განსხვავდება. მაგრამ სამწუხაროდ არც ამ უძველეს ხელთნაწერებშია ამ კანონების ტექტი ყველგან კარგად დაცული. ზოგან პირიქით საუკეთესო წანაკითხის სწორედ ვახტანგის კოდიკოს აქვს ხოლმე შენახული.

აღსანიშნავია, რომ როგორც 1672 წ. ხელთნაწერთგანა ჩანს, ბექა-ალბულას კანონების ტექტიც მუხლებად დაყოფილი არ ყოფილა და იქ არავითარი §-ის სათვალავები არც არის. სამართლის წიგნში ნახმარი წითური და მთავარი ასოე-

ბის მიხედვით შეეძლო ადამიანს ეფიქრა თუ სად იწყება ახალი აზრი, მაგრამ ამისდა მიხედვით წყნად დანაწილება მიიწვევს არ შეიძლება. ცხადია მხოლოდ, რომ ამ ორი ძეგლის კანონმდებლებსაც თავიანთი ნაშრომი რამდენიმე მთავარ ნაწილად ჰქონიათ გაყოფილი შინაარსისდა მიხედვით ისე, რომ თვითეული ნიწილი ცალკე საკითხს ეხება. თავდაპირველად უმეტესად ყოველ ასეთ ნაწილს თავისი სათაური, ან დასაწყისის მაუწყებელი წითურად დაწერილი წინადადება უნდა ჰქონოდა, რომელთაგან ზოგი ეხლაც არის შენახული. მაგ. კანონების პირველი შესავლის შემდგომ სინგურით სწერია: „უწინ სისხლისა საქმე გავაჩინეთ“. დაჭრილობის შესახებ წყნად წინ უძღვის „პლ გერშისა ასრე იქმნას“, შემდეგ გვხვდება კიდევ: „შუა მისრულისა ასრე იქმნას“, — „თუ... სასაფლაოსა ზედა დაესხას და საფლავსა კელი მიყოს, მისი ასრე იქმნას“, — „ნაპარევისა გაჩენაჲ ასრე იქმნების“, — „გულარღოს ცხენისა ასრე იქმნას“, „გლახთა ასრე იქმნას“, — „თუ ვაკში ექამოს, ასრე იქმნას“-ო. ზოგ მუხლთა ჯგუფს ეხლა თავისი ანაირი შესავალი წინადადება, როგორც ეტყობა, დაკარგული აქვს, მაგ. უმეტესად წინათ უნდა ყოფილიყო „ზედა დასხმისა (ან დასხმისა, ან დასხმულობისა) ასრე იქმნას“-ო, რათგან სხვა მუხლში ნათქვამია: „დასხმისა წესი დაუურვოს“, „დასხმულობისა წესითა“ დაუურვოსო. საფიქრებელია უნდა ყოფილიყო „დაწინდულობის წესის“ წყნად წინამორბედი წინადადებაც.

აქეთგან ცხადი ხდება, რომ ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის ტექსტიც დროთა განმავლობაში საგრძნობლად დამახინჯებულა და აღდგენა სჭირდება, რაც ადვილი საქმე არ არის, რათგან მე-XIII—XIV სს. გადარჩენილი ძეგლების მეტისმეტი სიმცირის გამო ამდროის ძეგლების ენა ჯერ შესწავლილი არ არის.

ბექა-ალბუღას კანონები პროფ. დ. ჩუბინიშვილმა დაბეჭდა თავის 1863 წელს გამოცემულ „ქართულ ქრესტომათია“-ში (I, გვ. 207—233) მაგრამ არ ჩანს, რომელი ხელთნაწერის მიხედვით, და სრულებით უკრიტიკოდ.

ბექა-ალბუღას სამართლის წიგნის აღდგენილი ტექსტის გამოცემას უძველესი და ვახტანგის კოდიკოს მიხედვით ვამზადებ.

ბექას სამართლის წიგნის წინასიტყვაობის დაკარგვის გამო ამ ძეგლის შედგენის გარემოება და მოქმედების ასპარეზი გამო-

ურკვეველი გვრჩება. აღბუღას-კი თავისი სამართლის წიგნი საკანონმდებლო კრებაზე შეუდგენია. ათაბაგ-ამირსპასალარ აღბუღას ამ კრებაზე მოუწვევია მაწყურელი, თავისი „ბიძა-ძე“ შაშია და მისი ძმა საფარის მოძღვარი პაფნოტი, „ხუთისავე თემისა სამცხისა“ ტაოელთა, კლარჯთა, შავშთა“ და უეჭველია ჯავახთა და მესხთა¹ „ეპისკოპოზნი, მეუღაბნოენი“, უეჭველია წარჩინებულნიც და უფროსი მოხელენიც². საკანონმდებლო კრება „ჭოლ (ევ) თა“-ს შეყრილა და ქვეყნის მართლმსაჯულების იმ დროინდელი მდგომარეობის შესახებ მსჯელობის შემდგომ მას საჭიროდ უცვნია ბექას კანონებისათვის დაემატებინა ახალად გაჩენილ, თუ გახშირებულ დანაშაულობათა დასასჯელად განკუთვნილი მუხლები. ამ ნიშნად ბექას 65 მულისაგან შემდგარ კანონებს კიდევ 32 მუხლი დაერთო, § 67-ე, ვითარცა შესავალი, ვახტანგისეულ კოდიკოში შეცდომით არის კანონის მუხლად მიჩნეული.

ამ საკანონმდებლო ძეგლის მოქმედების ასპარეზის საზღვრები უეჭველია კრების მონაწილეთა შემადგენლობის მიხედვით შეიძლება განისაზღვროს და როგორც იქ ტაოს, კლარჯეთისა, შავშეთისა, ჯავახეთისა და სამცხის წარმომადგენელთ მიუღიანთ მონაწილეობა, ისევე ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნი მესხეთის ამ ხუთივე თემისათვის სავალდებულო საკანონდებლო ძეგლად უნდა იქნენეს მიჩნეული. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მისი მოქმედების ასპარეზი ძეგლის დადებისთან შედარებით საგრძობლად სჭარბობს, რათგან საქართველოს ტერიტორიის თითქმის ერთ მესამედს შეადგენდა. თუ ამასთანავე მესხეთის ცხოვრებისა და განვითარების მაღალ კულტურულ დონესა და პოლიტიკურად დიდ ღირებულებასაც გავითვალისწინებთ, მაშინ ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის დიდი მნიშვნელობა სრულებით ცხადი შეიქნება. ამ ძეგლში მთიულთათვის შედგენილ ძეგლის დადებისთან შედარებით გაცილებით უფრო რთული სოციალური და ეკონომიური ცხოვრება გვეხატება და რათგან ამ დროს მესხეთსა და საქართველოს დანარჩენ ცენტრალურ ადგილებს შორის კულტურულისა და სოციალური მდგომარეობის მხრივ რაიმე თვალსაჩინო განსხვავება არ უნდა ყოფილიყო, ამიტომ ამ ძეგ-

¹) ეს ორი სახელი 1672 წ. ხელთნაწერებზე გამოტოვებულია

²) ეს ცნობა წინასიტყვაობაში გამოტოვებული ჩანს.

ლის ანალიზით მოპოებული სურათი ნაწილობრივ შეიძლება დანარჩენ (მთა-აღვილებს გარდა) საქართველოსათვისაც დამახასიათებლად მივიჩნიოთ.

§ 4. ვახტანგ VI-ის კოდიკოში ბექა-აღბუღას სამართლის წიგნის ბოლოში შეცდომით დართული კანონების შესახებ.

ამ დანართი კანონების § 99—103-ის შესახებ და მათი ბაგრატ კურაპალატის დროინდელობაზე უკვე გვქონდა საუბარი. ესლა დანარჩენ მუხლებსაც უნდა შევეხოთ. როგორც ვახტანგის კოდიკოს ერთი ხელთნაწერის ზემომოყვანილი ცნობითვანა ჩანს, ამ დანართ კანონთაგან უცნობ შემნიშვნელს § 141-ი ბაგრატ კურაპალატისად მიაჩნდა ალბათ ყველა სხვა მუხლებთან ერთად. ამგვარი აზრი თავისდა-თავად იბადება, რათგან § 99 შესავალს წარმოადგენს და ამის გამო დანარჩენი გაგრძელებად შეიძლება ადამიანს ეჩვენოს.

მაგრამ დანარჩენ კანონებს სამწუხაროდ ისეთი ცხადი ნიშანი არ ეტყობა, რომ საკითხის გადაჭრა პირდაპირ შეეძლოს მკვლევარს. აღსანიშნავია, რომ 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 167 bis, 168 და 169 მუხლებს ერთი საზოგადო თვისება აქვთ, რომელიც სხვა, არც ბექას, და არც აღბუღას დადებულ კანონებს არ მოეპოვებათ: თვითიველ მუხლში სასჯელს უეჭველად კრულვაც ზედ მისდევს: „კრულ და წყეულ შეჩვენებულ იყავნ“ (§ 161, 164, 167), ან „კრულ და წყეულ, შეჩვენებულ იყავნ დაუსაბამოსა ღუთისა პირითა“ (§ 161, 163), „კრულ და წყეულ შეჩვენებულ იყავნ და ცუდმცა არის ამოა მოსახსენებელი სიცოცხლე და სიკვდილი მისი“ (§ 162), „კრულ და წყეულ და შეჩვენებულ [იყავნ] პირითა ღუთისათა და კანონსაცა ქვეშე იქნების წმიდათა მოციქულთასა“ (§ 165). მე-167 bis მუხლი უმატებს მხოლოდ „და წმიდათა კრებათასა“-ო, „კრულ და წყეულ და შეჩვენებულ იყავნ კაცი იგი ცათა შინა და ქვეყანასა ზედა... და კანონსა ქვეშე იყოს“ (§ 168) და დასასრულ § 169-ში „კრულ და წყეულ და შეჩვენებულ იყავნ და ცუდმცა არის მოსახსენებელი სული და ხორცი მისი ამას სოფელსა და მას საუკუნოსა დაუსაბამოსა ღუთისა მადლითა და კანონსა ქვეშე არს წმიდათა მოციქულთასა“-ო..

ერთი სიტყვით ყველა ამ კანონებს განსაკუთრებული ბეჭედი აზის და ბექასა და აღბუღას კანონებს არ მიაგვანან. დამნაშავეს წყევლა-კრულვა და მოციქულთა და წმიდათა კრებათა კანონების ქვეშ დაყენება

განსაკუთრებულ საეკლესიო ელფერს აძლევს მათ, თითქოს სამღვდელ-ლოების კრების დადგენილება იყოს და არა საერო სამართლის ძეგლი. ამ თავისი თვისებებით ეს წესები კათალიკოზთა სამართლის წიგნის კანონებს ძალიან მიაგვანან, რომელიც მართლაც მე-XVI ს. საეკლესიო კრების ძეგლის წერას წარმოადგენს (იხ. აქვე). აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ წეს 161—169 მუხლების შინაარსი ბეჭა-აღბულას და ვიორგი ბრწყინვალის კანონებისას ან არ უდგება, ან თუ მსგავსებაა, წყევლა-კრულვა მინც უეჭველად აქვს მიმატებული. § 161-ში მაგალითად ნათქვამია: „რომელმანც, ვინცგინდა დიდმან ანუ მცირემან კაცმან ღალატით ძმა მოჰკლას, ანუ ღალატით სხვა კაცი, კრულ და წყეულ, შეჩვენებულ იყავნ დაუსაბამოსა ლუთისა პირითა და ვითარ(ის)ცა გვარისა იყოს კაცი იგი ორ-კეცი სისხლი დაუურვოს და ვინცა უშველოს და შეიწყნაროს კრულ და წყეულ შეჩვენებულ იყავნ“-ო. ხოლო § 117-ში სწერია:“ თუ კაცი კაცმან ღალატით მოჰკლას თორმეტი ათასი სისხლსა ემატოს“-ო. ამგვარად განოდის, რომ ერთისადა-იმავე დანაშაულობისათვის ორი სხვადასხვანაირი სასჯელი ყოფილა დაწესებული: 1) ორკეცი სისხლის დაუურვება „გვარსა ზედა“ და შეჩვენება არამცთუ მკვლელს, არამედ ყველას ვინც-კი მას ხელს გაუმართავს (§ 161) და 2) ერთი სისხლისა და ზედმეტად მხოლოდ 12000 თეთრი დალატისათვის (§ 117),-არც კრულვა-შეჩვენება მკვლელს, არც რასაკვირველია მის გულშემატკივარს,—ერთი სიტყვით გაცილებით უფრო ნაკლები სასჯელია დაწესებული. ცხადია, რომ შეუძლებელია ეს ორი (161 და 117) მუხლი ერთსა და იმავე კანონმდებელს ეკუთვნოდეს.

ამ ორი მუხლის გარდა მესამე, ბეჭას § 22-ე კანონიც გვაქვს, რომელიც მკვლელობასვე ეხება. იგი ბრძანებს: „თუ ძმამან ძმა მოჰკლას, ერთსახლი და გაუყოფელი იყოს და თუ გაყოფილი იყოს, სწორი და გინა ახლოს მეყვისი ორკეცი სისხლი დაუურვოს რაც გვარისა იყოს,—ამად რომე სალუთოდ ბრალია და საკანონო არის ასკეცი და აგრევე ამა სოფელს ძლივლა ინახვის კაცთავან, აილოს ვინცა გავლენიანი იყოს, ქედთა ვარეთ ყოფა და გარდახვეწა პატრონისა და ლაშქართავან, გადახდევასა არავისგან მოხსენება უნდა: ებისკოპოზმა მისი წესი იცის, რაც მართებს მან უყოს“-ო. თუმცა ამ მუხლის შინაარსი 161 მუხლისაზე უფრო ახლოა, მაგრამ მინც მათ არეებითი განსხვავება ეტყობა: იქ ორკეცი სისხლს რომ გადაახდევინებდენ მკვლელს, მას შემდეგ შეაჩვენებდენ და ვითარცა შეჩვენებულს ვერავინ მიეკარებოდა, არავის არ უნდა ეშველნა მის-

თვის, თუნდ რომ გაჭირვებული ყოფილიყო, იმიტომ რომ, ვინც-კი მას მიიღებდა, ისიც წყვეულ-შეჩვენებული გახდებოდა. ერთი სიტყვით, თუ თავის ქვეყანაში დარჩებოდა მკვლელი, შიმშილით ამოერთმეოდა სული, თუ არა და სამუდამოდ უნდა გადაკარგულიყო და იქნებ ამით როგორმე სიკვდილს გადარჩებოდა. მე-22-ე მუხლში-კი ორკეცი სისხლის დაურვებისა და მამულის ჩამორთმევისა და გადახვეწის მისჯის შემდგომ, ეპისკოპოზი „რაცა მართებდა“ მას დაუნიშნავდა: საეკლესიო სასჯელს ცოდვის მოსანანიებლად. ამ შემთხვევაში მკვლელს მაინც სიციცხლის იმედი უნდა ჰქონოდა, მხოლოდ საზოგადოებას ჰშორდებოდა. ერთი სიტყვით ჩვენამდის სამ სხვადასხვა დროინდელ კანონს მოუღწევია. გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადება“-ში ძმის მკვლელობისათვის 10 წლით გაძევებაა მამულითგან და სისხლის დაურვება „გვარსა ზედა“ (§ 17). აქ ორკეცი სისხლის დაურვება არ არის დაწესებული, ხოლო კათალიკოზთა სამართლის წიგნში მამისა და ძმის მკვლელობისათვის: ზელის მოკვეთა და მამულითგან გაძევებაა სასჯელად დაწესებული (§ 5).

შემდეგ, 165-ე მუხლიცა და 135-ეც ცოლის ძალით მოტაცებას შეეხება და ერთსა და იმავე სასჯელსაც აწესებს ამ დანაშაულობისათვის: „სრული სისხლის“ დაურვება¹. განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ მე 165-ე მუხლში ამას გარდა სწერია: „კრულ და წყვეულ და შეჩვენებულ [არის] პირითა ლუთისათა და კანონსამცა ქვეშე იქმნების წმიდათა მოციქულთასა“-ო. რა ფიქრად მოსასელელია, რომ 135-ე და 165-ე მუხლები ერთი და იმავე კანონმდებლის შედგენილი იყოს: მას რომ წყვეაკრულის ასეთი იმედი ჰქონოდა, 135-ე მუხლსვე ზედვე მიაყოლებდა და ამის გულისათვის ცხადია ახალ მუხლს არ დასწერდა.

167-ე მუხლი უფრო საინტერესოა. იქ ნათქვამია: „რომელმან ცაცმან რაგინდარა მოიპაროს და გამოჩნდეს — ორნივე თვალნი დაეწვენენ და ანუ ზელ ფეხი დაეჭრას, თუ სპატიუოსა ადგილსა არა მოეპაროს“. შემდეგ 152 მუხლი უნდა ჩაემატოს, რომელიც ამავე საგანს ეხება: „ესეც იცოდეთ, უმეფოსა და უდიდებულესის კაცისაგან თვალთა დაწვას არავინა ღირსა, ისიც ასრე რომ ენა დიდი საღარო, ან ეკლესია, ან ჯოგი, ან ღალატი ქნას“. შემდეგ ისევ 167-ე მუ-

¹) არის აგრეთვე § 46 და 47, რომლებიც ბექას ეკუთვნის, იქ ცოლის წაგვრისათვის „სისხლი ორი ნაწილი“-ა დაწესებული, გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დადება“-ში ამავე დანაშაულობისათვის 1/2 სისხლია „გვარსა-ზედა“ დაწესებული (§ 23).

ზლი უნდა განვაგრძოთ: „ვინ იყიდდეს (ნაპარევსა), ვითარცა დაფასონ, ეგრე მიყიდონ და ნაპარევი დაუკლებლივ მისსა პატრონსა მისცეს, და კრულ, წყეულ და შეჩვენებულ იყავნ“-ო.

ამავე საკითხის შესახებ 62-ე მუხლში-კი. რომელიც აღბუღას ეკუთვნის, სწერია: „ნაპარევისა პირველ ასრე გაჩენილა და ასრე იქნას აწ-ცა, რომე, თუ ცხენი და რაგინდარა კაცმან მოიპაროს, თუ ხელთავე აქედეს თავის ნაპარევი, იგი მისცეს და ერთი ეზომი სხვა, და, თუ არა აქედეს, აფიცოს საქონლის პატრონმან, როგორცა დიფიცოს იგი მისცეს და ერთი ზომი სხვა“-ო.

62-ე მუხლი ბექას სამართლის წიგნს ეკუთვნის და ათაბაგის მოწმობით ნაპარევის ორკეცად გადახდევინება პირველ ასე გაჩენილიაო. 167-ე მუხლში-კი იმავე დანაშაულობისათვის რომ „კაცმან რაგინდარა მოიპაროს“, „ორივეთვალნი დაეწვენენ“ სასჯელადაო, თუ საპატიყო ადგილს მოეპაროს, ხოლო, თუ „საპატიყოსა ადგილსა არა მოეპაროს“, მაშინ სასჯელად მხოლოდ ხელფეხი დაეჭრას“-ო. 152 მუხლში ახსნილია, თუ რა ითვლებოდა საპატიყოლ: „ან დიდი სალარო, ხნ ეკლესია, ან ჯოგი, ან ღალატი“. (აღსანიშნავია, რომ გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლისდადება“-ში პარვისათვის ნაპარევის 3 კეცი ღირებულების გადახდევინება დაწესებული § 44 და 45). რასაკვირველია 167 ე მუხლი გაცდლებით უფრო მკაცრია, ვიდრე ბექას კანონი, ამასთანავე არც ამ მრისხანე სასჯელსა კმარობს და ზედმეტად წყევა-კრულვას უწესებს მპარავსა.

167-ე მუხლი 62-ე მუხლზე უფრო ძველის შთაბეჭდილებას ახდენს. თამარ მეფის ისტორიკოსთა თხზულებებითან ჩანს, რომ თვალთა დაწვა და ხელფეხის მოჭრა განსაკუთრებით თამარ მეფის წინადა სკოდნით და საქართველოს დიდებულ გვირგვინისანს ამგვარი მკაცრი სასჯელები ამოუკვეთნია (იხ. ქლი ერის ისტ. II და აქვე კარი მეოთხე). ამისთანა მდგომარეობას გვიხატავს ბექას 62-ე მუხლი, სადაც ნათქვამია „პირველ ასრე გაჩენილა“-ო, ცხადია იმის წინათ, თორემ ეხლა ჩვენ კარგად ვიცით, რომ თამარ მეფემდე სხვანაირი სასჯელი ყოფილა. 152-ე მუხლში აღნიშნულია, რომ თვალთა დაწვა მხოლოდ საპატიყო ადგილას მოპარვისათვის შეიძლებოდა მიესაჯათ, მაგრამ სასჯელის აღსრულება „უმეფოსა და უდიდებულესის კაცისაგან არავინა ღირსა“-ო და თამარ მეფის ისტორიკოსიც ამტკიცებს, რომ ასეთ სასჯელებისათვის მეფის თანხმობა იყო საჭიროო (იქვე). სწორედ ამ თავის უფლებით უსარგებლია სა-

ხელოვან თამარს და სასჯელს არ ამტკიცებდა თურმე (იქვე). წინათ, როგორც ჩანს, მპარაგებს შეფეები ასე ლმობიერად არ უცქეროდნენ. აღსანიშნავია მხოლოდ, რომ მე-XVI ს. კათალიკოზთა სამართლის წიგნს სიკვდილად დასჯა და ხელის მოკვეთით დასჯა დასავლეთ საქართველოში კვლავ აღუდგენია (იხ. §§ 2, 3, 4, 5, 17 და 23).

ზემონათქვამითგან ცხადი ხდება, რომ ვახტანგ VI-ის კოდიკოში ბექა-ალბულას სამართლის წიგნის ბოლოში დართული კანონები თავისი შინაარსით არც ერთ აქამდე ცნობილს ქართულ საკანონმდებლო ძეგლს არ უდგება, წყველა-კრულითა და ნაწილობრივ სასჯელთა სიმკაცრით მხოლოდ კათალიკოზთა სამართლის წიგნს უახლოვდება, მაგრამ ამგვარი თვისებები შეიძლება თამარ მეფეზე უწინარესი ხანის ძეგლებსაც ჰქონოდათ. რათგან ამ კანონების §§-ს დათარიღებისათვის გამოსაყენებელი არავითარი მკაფიო ნიშნები არ ემჩნევათ, ენაც შეიძლება განახლებული იყოს, ამიტომ მათი დათარიღებისათვის ჯერ კიდევ საკმაო კვლევა-ძიებაა საჭირო. ამ კანონების შინაარსი და განსხვავებული თვისებები ამ ძეგლს საყურადღებოდა ჰხდის და მათი სადაურობის გამორკვევა და დათარიღება ჩვენი მეცნიერების მორიგ საკითხად უნდა იქნეს მიჩნეული.

§ 5. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი და კოდიკო.

ალბულას სამართლის წიგნის შემდეგ მე-XVI-ე და მე-XVII-ე საუკუნეებში საქართველოში, როგორც ეტყობა, ახალი სასამართლო წიგნი ან არ შეუდგენიათ, ან ამ ხანის ნაღვაწი მცირედი უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ მე-XVIII-ე საუკუნის პირველ ნახევარში ცხოველდება კანონმდებლობა. სწორედ გასაოცარი ხანა იყო ეს ხანა! ასეთი დაუღალავი, მკდარი მუშაობა, რომელსაც ერთი საზოგადო მიმართულება ჰქონდა და ფართო და ღრმა ნიადაგი ეჭრა, უფლებას გვაძლევს ქართული მწერლობის ამ ხანას ენციკლოპედიური ხანა დავარქვათ სახელად. თითქმის ყველა ამდროინდელი მოღვაწეების აზრი და გონება იმ ფიქრისაკენ იყო მიმართული, რომ ქართველი ხალხის შემოქმედებითი ნიჭის მრავალი საუკუნეების ნამუშევარი და ნაჭრნახულევი შეეკრიბათ, შეესწავლათ და ჩამომავლობისათვის დამთავრებული, ყოველმხრივი წარმოდგენა და ცნობა გარდაეცათ.

ამ დიადი საქმის მოთავედ და სულის ჩამდგმელად გიორ-

გი მე-XI-ე და მეტადრე დიდებული დაუფიწყარი ვახტანგ მე-VI-ე იყო. მან შეკრიბა ჩვენი ქვეყნის წარსულისა და მატინების დახელოვნებული მცოდნე პირები, მათი დახმარებით საისტორიო მასალებს ერთად თავი მოუყარა, ძველი შეავსო და შეასწორა. მანვე შეაგროვა ქართული სამართლის ძველი ნაშთები და ძეგლები და სამართლის წიგნების კოდიკო შეადგინა. როგორც დავრწმუნდით (იხ. აქვე), მანვე გამგეობისა და მოხელეობის შესახები მასალები შეაგროვა და ერთი ქართული სახელმწიფო სამართლის წიგნი „დასტურლამალი“ შეადგინა. ამაზე ცოტა წინათ საბასულხან ორბელიანი ოცდა ათი წლის განმავლობაში ქართული ლექსიკონისათვის მასალებს აგროვებდა და ჩვენი დედანის საუნჯეს აღგენდა. იმის დროს ქართული ენის ლექსიკონი „არღარა იპოებოდა, რამეთუ ჟამთა ვითარებითა უჩინო ქმნილიყო, რომელსა მეხუთე ვახტანგ მეფემან ქართულად „სიტყვის კონა“ უწოდა. ვინაჲთ-გან პატიოსანი ესე წიგნი დაჰკარგოდათ, ენაჲ ქართული თვისთა ნებათა ზედა გაერყენათ“ და მეფე გიორგიმ უბრძანა საბასახალი ლექსიკონი შეედგინა, „რათა ისწავლონ ენაჲ ქართული შესრულებული და განვრცელებული“-ო (იხ. საბასულხან ორბელიანის ქართული ლექსიკონი, გვ. III—IV). ვახტანგ მე-VI-ის შვილი ბატონიშვილი ვახუშტი ამავე ხანაში თავის საქართველოს ისტორიასა და შესანიშნავ საგეოგრაფიო აღწერილობას ადგენს. ხოლო ბატონიკათალიკოსი ქართულ გრამატიკას სწერს და ქართველ მოღვაწეების შესახებ ცნობებს აგროვებს. მრავალ-მხრივი იყო და საყურადღებო ეს ხანა და ცხოვრების განახლების მომასწავებელი, გარეშე პოლიტიკურ გარემოებას, მტრების შემოსევასა და ქვეყნის აოხრებას რომ ეს ღრმა მოძრაობა არ დაებრკოლებინა!.

მე-XVI—XVII-ე საუკ. საქართველო ისეთ პოლიტიკურ მდგომარეობაში იყო, რომ სასამართლოს სწორე მოქმედება არ შეეძლო, მართლმსაჯულება შელახული ყოფილა: „ცვალებითა დღეთა და ვითარებითა ჟამთათა თვით სიბძნით და თავით თვისით სჯიდნენ და განაგებდნენ“-ო, ამბობს მეფე ვახტანგი, „ვიეთნიმე მოყუსობით, ვიეთნიმე მეგობრობით, ვიეთნიმე მორიდებით, ვიეთნიმე ღმთის ურიდველობით და ვიეთნიმე მიღებითა ქრთამათა, ვითარცა ენებათ ეგრეთ ჰსჯიდნენ“-ო (იხ. ჩუბინაშვილის ქრისტიანობა, პირველ გამოც. გვ. 394). დაცემული მართლმსაჯულების აღდგენისათვის ვახტანგ მე-VI-ემ თავდაპირველად შეკრიბა ქართული ძველი სასამართლოს წიგნები „ქათალიკოზისა და მეფის გიორგისა და ბექას განჩინებული სამართლები“, ზედ დაურთვა „დაბადებისა მოსეს მიერ

ქმნილნი სამართალნი და კჳალად ბერძენთა და სომეხთა წიგნთაგან გარდმოთარგმნული“ (იქვე 395). ამ შრომის შემდეგ მან დიდებული სამღვდელოებისა და მოხელეების თანადასწრებით და „დარბაზის ერთა, კჳუთათა მყოფელთა და მოხუცებულთა კაცთა“ თანამშრომლობით ახალი სამართლის წიგნი შეადგინა.

ამაზე ვახტანგის კოდიკოში ნათქვამია: „პირველვე დასაწყისმან წიგნისა ამისამანვე გამცნოსთ და მუნვე მოგითხრასთ, თუ ვითარ მიზეზ ვექმნით აღწერად თითოეულად სამართალთა ფრიადითა შრომითა და მრავლის გამომძიებლობითა თვით გულსმოდგინეთ, რომელსა ხედა მოწმობა და რთეს ერთა ჩვენთა სრულობით საღმრთოთა და გინა სამხედროთა, ბრძენ მან და მონახულმან ყოველმანვე ერთბამათ და ესე ესრეთ არს შემზადებული: ხოლო სხვანიც ზემორე ხსენებულნი წიგნები სასამართლონი დიდთა სამეფოთანი, მოვიძიეთ და მოვიღვეთ და მრავლის სასჯელითა ვიდრე წელთა მეორედმდე გადმოვთარგმნეთ და იგინიცა უკლებლად აღგვიწერიეს“—(ვახტანგის სასამ. წიგნის § 204 მინაწერი).

კანონმდებელ მეფეს განმარტებული აქვს, თუ რა მიზანი ჰქონდა, როდესაც ძველი ქართული და უცხოური სამართლის წიგნების ერთად თავმოყრის შემდგომაც მან მაინც ახალი ქართული სამართლის წიგნის შედგენა აუცილებელ საქმეებად მიიჩნია. ამის მიზეზად უცხოური სამართლის ნორმების საქართველოსთვის გამოუდგებლობას ასახელებს, რათგან საქართველოს ყოფაცხოვრებას ეს კანონები არ შეეფერებოდათ: „ვინათგან ქართველთა წესნი და ქცევანი სხვა რამე არს და არა მიჰგავს სხვათა ქვეყნისა რიგთა და ქცეულებათა, სხვა არს დიდებული და თავადი, სხვა არს სისხლი და სიკუდილი, სხვა არს ღალატი და უკადრისი; ამათ ესე ვითარისა სამართალნი სხვათა განაჩენთა შინა მოკლედ იპოების და მათი წიგნი უფროს ჩვენდა უხმარ არს,—ნუ სიქადულად შემირაცხავთ და ვგონებთ უმჯობესად ყოველთასა წიგნსა ამას სასარგებლოდ ქვეყანისა ამისად“ (ვახტანგის სას. წიგნ. § 204 მინაწერი).

მოსეს სჯულის წინ, შესავალში, რომელიც თუმცა თვით ვახტანგს არ ეკუთვნის, როგორც სამართლიანად შენიშნა დ. ბაქრაძემ (Сбор. зак. груз. и. Вахтанга. გვ. 146, შენ.), მაგრამ რომელშიაც მისი სურვილი და წადილი, რამაც აიძულა ახალი კანონები შეედგინა, მაინც კარგად არის ახსნილი, ნათქვამია: ვახტანგი ხედავდა, რომ მოსესი, ბერძნული და სომხური კანონები ყოველთვის ვერ

გამოდგებოდა, ამიტომ რომ სხვა ქვეყნებისათვის იყო შედგენილი და საქართველოში სულ სხვა პირობები არსებობდა, რომელთაც ადგილობრივ შედგენილი სასამართლოს წიგნი უკეთესად მოუხდებოდა და მიუდგებოდა (იქვე, 164). მაგრამ ახალი კანონების დადგენის შემდეგაც ვახტანგი კარგადა გრძნობდა, რომ მისი ნამუშავეარი სრული არ იყო: „მე ეს წიგნი ასრე არ დამიწერია, არც ვიჩემებ, რომე არა აკლდეს რა“—ო, გულწრფელად აცხადებს კანონმდებელი, „ბევრი ასეთი საჩივრები არის და მოვა, რომ ზოგი ვერ მოვიგონეთ და არც მისწუდების კაცის გონება“—ო (ჩუბინაშვილის ქრისტე გვ. 395). მოსამართლეს განაჩენის დადგენის დროს ჯერ წინანდელი და ახალი გამოცემული კანონები უნდა გაესინჯა და თუ იქ შესაფერისს ვერას იპოვიდა, მაშინ იგი თითონ „მიხუდეს რასმე და მოიგონოს“ განაჩენი და თუ ამ „მოგონებულს“ სამართლის წიგნში ჩაურთავს და დასწერსო, „კარგსა და მართებულს იქს“—ო, დასძენს ვახტანგ მეფე.

ვახტანგ VI-ე თხოულობდა, რომ ეს ახალი დანართი სამართლის წიგნის ძირითად ტექსტში არ გაერიათ და არ შეეცვალათ: „რომელმან ბრძენმან და გულისხმისმყოფელმან მოსამართლემან... ინებოთ შეეცვლა სამართალთა სხეებრ რათმე, ამას ნუ ჰყოფთ, ნუცა გარყუნით წერილთ ჩვენთა, რომელი აღგვეწეროს, არამედ რომელმან უმჯობესი სიბრძნით თვისით ჰპოოს, იგი ჩართვით თვსვეთქმულად, სადა ენებოს, მუნ დაიწეროს და იგიც ეგოს“—ო (ვახტ. სასამ. წიგნის § 204 მინაწერი).

როგორც ბექა-აღბულას სამართლის წიგნის ფეიქრიშვილისეული ხელთნაწერის განხილვის დროს (იხ. აქვე, § 3) აღნიშნული გვექონდა, ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებთან ერთად უცხო ქვეყნის ამგვარივე ძეგლების, მაგ. ებრაელთა სამართლის წიგნების, ერთ ხელთნაწერში ერთნაირი კრებულის მსგავსად მოთავსება ვახტანგ VI-ზე უწინარესაც სცოდნიათ. ამას გარდა გიორგი ბრწყინვალას „ძეგლისდადებ“—ის განხილვის დროსაც (იხ. § 2) დავრწმუნდით, რომ სხვა ერთა კანონმდებლობის ძეგლები ქართველ იურიისტებს მე-XIV ს-ის პირველნახევარშიაც ხელთ ჰქონიათ. მაგრამ ამ ძეგლების ქართული თარგმანის არსებობა ვახტანგ VI-ეს, როგორც ეტყობა, არ სცოდნია. ამით უნდა აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ვახტანგ მეფეს ბერძნული და სომხური სამართლის წიგნები ხელახლად გადმოუქართულებია. ამნაირი ძეგლების ძველი ქარ-

თელი თარგმანი შეკველია წინათაც იქნებოდა, მხოლოდ მე-XVIII ს. ალბათ ან დაკარგული იყო, ან სრულებით მივიწყებული.

ბერძნულითგან ნათარგმნი კანონების შესახებ თავიანთი აზრი აკად. ბროსსი თგან მოყოლებული ბევრს მეცნიერსა აქვს გამოთქმული, მაგრამ უკანასკნელად ეს საკითხი საფუძვლიანად განხილული აქვს პროფ. ვ. სოკოლსკი-ს თავის მონოგრაფიაში „Греко - римское право в уложении грузинскаго царя Вахтанга VI“ (იხ. Жур. Мин. Нар. Прос. 1897 წ. ენკენისთვის №, გვ. 56—93). მისი აზრით ვახტანგის კოდიკოში შეტანილი „ბერძნული სამართლის წიგნი“ ვლასტარის სინტაგმის შემოკლებას წარმოადგენს არმენოპელოთგან და სხვა წყაროები-თგან შეესებულს. ამ სახითვე უნდა ჰქონოდა ამ ძეგლის ბერძნული დედანი ქართულად გადმომთარგმნელს, რასაც ამ კანონთა შინაარსის ბერძნული ანბანის რიგზე დალაგებულობა ამტკიცებს. გამოჩენილი გერმანელი მეცნიერის პროფ. ცახარიე ფონ-ლინგენტჰალის მიერ შემოღებული კლასიფიკაციის მიხედვით ამ ქართულად ნათარგმნს ბერძნულ საკანონმდებლო კრებულს უნდა ეწოდოს „Epitome Syntagmatis Matthaei Blastaris ad Hexabibulum Armenopuli mutati“ (იხ. სოკოლსკის ზემოდასახელებული მონოგრაფიის გვ. 584 შემდეგი). „ბერძნული სამართლის წიგნი“-ს ქართული ტექსტი ჯერ გამოცემული და ფილოლოგიურად შესწავლილი არ არის.

სამაგიეროდ ვახტანგის კოდიკოში შეტანილი „სომხური სამართალი“ უკვე გამოცემულია დოც. ლეონ მელიქსეთ-ბეგის მიერ (იხ. „სამართალი სომხური, ქართული ვერსია, შესრულებული ვახტანგ მე VI-ის ბრძანებით. გამოსცა ლეონ მელიქსეთ-ბეგმა. Monumenta Georgica. IV Leges № 2 ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემა. ტფილისი 1927 წ.)

„სომხური სამართალი“ ორი ნაწილისაგან შესდგება, რომლის პირველი, 150 მუხლისაგან შემდგარი ნაწილი, როგორც უკვე პროფ. ვ. სოკოლსკიმ თავის ზემოდასახელებულ მონოგრაფიაში აღნიშნა (გვ. 59), მე-V ს. დამლევს ბასილისკე კეისრის მეფობაში შედგენილი და აღმოსავლეთში მიღებული რომაული კანონების სომხურ რედაქციას წარმოადგენს. ამ ძეგლის სამი, ბერძნული, ასურული და სომხური, ტექსტა ცნობილი. სამივე გამოცემულია პროფესორების ბრუნსისა და ზახაუს მიერ: Dr. K. G. Bruns und Dr. Ed. Sachau. „Syrisch—Römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert“, Erster Theil. Die orientalischen Texte, Zweiter Theil Die Uebersetzungen (Leipzig 1880).

„სომხური სამართლის წიგნი“ 1703—1711 წ. უნდა იყოს გადმოთარგმნილი. ლეონ მელიქსეთ-ბეგს, რომელსაც ამავე ძეგლის შესახებ სპეციალური მონოგრაფიაცა აქვს დასაბეჭდად დამზადებული, გამორკვეული აქვს, რომ ამ კანონების პირველი 150 მუხლი ასურულ-რომაული მე-V ს. სამართლის წიგნის ნერსეს ლამბრონისეული მე-XII ს. დამლევის სომხური ვერსიის თარგმანს წარმოადგენს,—მეორე, 152—431 მუხლების შემცველი, ნაწილი-კი მხითარ გოშის მიერ მე-XII ს. დამლევს შედგენილი „სომხური სამართლის წიგნი“-ს თარგმანია (იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის გამოცემის გვ. VIII—IX).

ლ. მელიქსეთ-ბეგს გამორკვეული აქვს, რომ „ქართული ტექსტი შესაფერისი სომხური დედნების მხოლოდ თავისუფალ (და არა ზედმიწევნით სწორ) თარგმანს წარმოადგენს“, ზოგან შემოკლებულს, ზოგან დანართებით დამახინჯებულსაც. ამიტომ ბევრგან ქართული თარგმანი სომხურ დედანს არ უდგება (იქვე XII). ამას გარდა თარგმანის ენა ცხად-ჰყოფს, რომ მთარგმნელს ქართული იურიდიული ტერმინოლოგია არ სცოდნია და დაკისრებული საქმისათვის სათანადო შესაფერისი პირი არ ყოფილა. როგორც ლ. მელიქსეთ-ბეგის დაკვირვებითგანა ჩანს, „სომხური სამართლის წიგნი“-ს შინაარსს კოდიკოს დანარჩენ შემადგენელ ნაწილებზე და თვით ვახტანგ VI სამართლის წიგნზე გავლენა არ მოუხდენია (იქვე XIII).

საკუთრივ ვახტანგ VI-ის კანონები საკმაოდ დიდი სამართლის წიგნია. ტექსტი იქ დარგების მიხედვით კარებად არის დაყოფილი, მაგ.: შესავალს მისდევს „კარი თეთრის გარიგებისა“, შემდეგ „კარი გაყრისა და ერთმანეთის დაშორებისა თუ ვითარ უნდა“, „კარი პირველი ვალისა თუ როგორ აიღების“, „ამანათისთვის“, „კარი ქურდობისა და სამართალი მისი“, „კარი ნასყიდობისა“, „გაცვლილობისა“ „თუ ვითარ ხამს დაწერა განაჩენისა“. მაგრამ ზოგადი სათაურები დაკარგული, ან დამახინჯებული ჩანს.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის ბევრი ხელთნაწერებია შენახული, მაგრამ კარგი და ძველი მათ შორის სამწუხაროდ ცოტაა. ე. თაყაიშვილის აღწერილობის თანახმად სულ სამიოდე ხელთნაწერი უნდა იყოს მე-XVIII ს. პირველი მეოთხედის, ან ნახევრის. მათგან უძველესად მიჩეულია წ. კ. გ. ს., აწ ტ. ს. უ. სიძველეთა მუზეუმის ხელთნაწერი № 3683, რომელიც ე. თაყაიშვილის აზრით თვით ვახტანგის დროინდელი უნდა იყოს, მას ხელთა ჰქონია და ზოგიერთი ადგილები, როგორც მაგ. § 207-ს ბოლო და §§ 262, 263 და 270, თითქოს თვით ვახტანგ მეფის ხელათ იყოს ნაწერი (იხ. Опис. II, 614—615). დოც. ლ. მელიქსეთ-ბეგის ამტკიცებს.

რომ ეს ხელთნაწერი „თვით ვახტანგის სიციოცხლეშია გადაწერილი (რაც, სხვათა შორის, ნათლად ჩანს ამ ძვირფასი მანუსკრიპტის გადაწერის სიტყვებიდან: „დღეგრძელ ჰყავ ლთო პატრონი ვახტანგ“ [იხ. ჩვენი გამოცემით გვ. 42 გ.] და „ქრისტე, ადიდე ორთავე შინა ცხოვრებათა საქართველოს გამგებელუ ბატონიშვილი ბატონი ვახტანგ. ამინ“ [ibid., გვ. 179“] (იხ. სომხური სამართალი გვ. X—XI).

მოუსტყელობის გამო იმ ადგილების შედარება, რომელნიც თვით ვახტანგ VI-ის ხელით დაწერილად არის მიჩნეული, ვერ მოვასწარი, მაგრამ თვით ხელთნაწერის გადაკითხვამ დამარწმუნა, რომ პატივცემული მკვლევარნი შემცდარი უნდა იყვნენ: იქ ტექსტში ხარვეზებია, უეჭველია დედნის, საიდგანაც ეს ხელთნაწერი გადმოწერილი უნდა იყოს, დაზიანებულობის გამო. ასეთ მდგომარეობაში ვახტანგის კანონები ვახტანგის დროს არ იქნებოდა რასაკვირველია. ამას გარდა თვით კანონების ტექსტი არაერთგან ისეა დამახინჯებული, რომ ასე მაშინ არ შეიძლება ყოფილიყო. ამიტომ ეს ხელთნაწერი ვახტანგის მერმინდელი უნდა იყოს იმ დროისა, როდესაც აღმ. საქართველოში თურქთა და სპარსთა, ბატონობის წყალობით ზოგი ხელთნაწერი სრულებით დაიღუპა, ზოგი ძალზე დაზიანებული გადარჩა და მე-XVIII ს. მეორე ნახევრითგან განახლებულ იქნა. ამ და სხვა თითქმის ყველა ხელთნაწერების ვახტანგის კანონის ტექსტის ხარვეზიანობა სწორედ ამ გადარჩენილი დედნის დაზიანებულობის შედეგია და მოამსწავებელი. ასეთ პირობებში ვახტანგ VI-ის ამ ხელთნაწერში დღეგრძელობით მოხსენება თავდაპირველი დედნითგან მერმინიელ გადამწერთაგან თავდაპირველი ანდერძის დაცულობად უნდა აიხსნას. საბოლოო დასკვნისათვის რასაკვირველია ჯერ კიდევ ამ ხელთნაწერის გულდასმითი შესწავლაა საჭირო, მაგრამ შემოაღნიშნული გარემოება მის ვახტანგის დროისად მიჩნევის აზრს მეტად სათუოდა ჰხდის.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნი თუმცა მხოლოდ ქართლის სამეფოსთვის იყო შედგენილი, მაგრამ მთელ საქართველოში იყო მიღებული. იგი ქართული საკანონმდებლო შემოქმედების მნიშვნელოვანი და საყურადღებო ძეგლია. სამწუხაროდ მისი ტექსტი აქამდის მეცნიერულად გამოცემული არ არის. არსებობს პროფ. დ. ჩუბინიშვილის გამოცემა, რომელიც პეტერბურგში 1846 წ. გამოსული ქართული ქრესტომატიის პირველ გამოცემაშია დაბეჭდილი (გვ. 394—455). ამ ძეგლის ორი, შეცდომის გამო ერთნაირად უვარგისი რუსული თარგმანი მოიპოვება: ერთი „Сборник законов грузинскаго царя Вахтанга VI, изд. Правительствующаго Сената“, პეტერბურგშია 1823 წ.

დაბეჭდილი, მეორე მისივე ოდნავ შესწორებული გამოცემა: „Сборник законов царя Вахтанга VI, изд. Френкеля под редакцией Д. З. Бакрадзе“, ტფილისში 1887 წ. გამოვიდა. განზრახული იყო ამ ძეგლის ფრანგული გამოცემაც, რომელიც, როგორც „Collection orientale“-ის პირველი, „L'Histoire des Mongols de Rachid-eddin“-ის შემცველი წიგნის შესავალში აღნიშნულია იმ მეხუთე რჩეულ ძეგლად უნდა ყოფილიყო, რომელთა გამოცემა საფრანგეთის მაშინდელ გამოჩენილ-ორიენტალისტთა აზრით საჭირო იყო. მეფისადმი მიმართულ და 1833-წ. დაწერილ შესავალში ნათქვამია: „Enfin le Code du roi Wa-khtang VI, dont la traduction est confiée à M. Brosset, de la Société asiatique“ (იხ. გვ. 4). სამწუხაროდ ეს კარგი აზრი ვერ განხორციელდა და ვახტანგ VI-ის კანონების ფრანგული თარგმანის გამოცემა, რასაც ამ ძეგლის ევროპაში შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა, ვერ მოხერხდა.

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნის შესახებაც შედარებით უფრო მეტია დაწერილი, რომელთა შორის შეიძლება დასახელებულიქნეს: 1) Д. Пурцеладзе, Краткое систематическое изложение уголовного законодательства Вахтанга VI, царя Грузинского, с показанием достоинств и недостатков его, ტფილისი 1864 წ.

2) Dr jur. et phil. Felix Holdack. Zwei Grundsteine zu einer grusinischen Staats- und Rechtsgeschichte, Leipzig 1907 წ. (გვ. 91—255 სწორედ ვახტანგის კანონებს ეხება).

3) გ. თარხნიშვილი „სასამართლოს წარმოება საქართველოში ვახტანგ მე-VI-ის კანონების წიგნის მიხედვით“ (იხ. „კრებული“ პეტერბ. ქართული სამეცნიერო წრისა ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, ტფილისი 1915 წ. (გვ. 113—130).

4) პ. კიზირია „სისხლის სამართლის კანონმდებლობა საქართველოში მეფე ვახტანგ მე-VI-ის კანონთა კრებულის მიხედვით (გაზ. „საქართველო“ 1915 წ. № № 92, 94—100, 104 და 105).

ყველა ამ მონაგრაფიების შეფასება ჩვენი „ქართული სამართლის ისტორიის“ სათანადო წიგნში იქნება.

ქართული სისხლის სამართლის ისტორიისათვის საერთო საკანონმდებლო ძეგლებს, სამართლის წიგნებს გარდა დიდი მნიშვნელობა ზოგიერთ საბუთებში, მეტადრე გარიგების წიგნებში სხვადასხვა დანაშაულობისათვის დაწესებული სასჯელების შესახებ შეტანილ ცნობებსაცა აქვთ. ამიტომ წყაროების განხილვის დროს უნდა ამგვარი შინაარსის ძეგლებიც მოვიხსენიოთ. მათ შორის პირველი აღგვილი ქრონოლოგიურად უნდა 1459 წ. დაწერილსა და 1673 წ.

განახლებულს სამთავნელის დრამისა და საკანონოს გარიგების წიგნს მიეკუთნოს, რომლის ტექსტი შემოკლებით თ. ჟორდანიას ქვზშია მოთავსებული (II, 272—277). აქ მოთავსებული ცნობები ქსნის ხეობას ეხება.

ქსნის ერისთავთაერისთავის შალვა ქუენიფნე-ველისაგან ლარგვისის მონასტრისადმი 1470 წ. მიცემული სიგელიც სხვადასხვა დანაშაულობისათვის დაწესებული სასჯელის განჩინებას შეიცავს. განჩინება ლარგვისის მონასტრის გარეშემომდებარე მიწა-წყალსა და მოსახლე ხალხს ეხება, მაგრამ ვითარცა „კითხულობითა და ბრძანებითა... მეფეთა მეფისა ბაგრატიონთა“ დადებული შეიძლება მაშინდელი დანარჩენი საქართველოს სამეფოსათვისაც ცოტად-თუ-ბევრად დამახასიათებლად ჩაითვალოს. ამ ძეგლის ტექსტი „საქართველოს სიძველეთა“ მესამე წიგნშია დაბეჭდილი (გვ. 555-561).

ყურადღების ღირსია ნაწილობრივ წილკნელის სარგოს გარიგების წიგნში მოქცეული ცნობებიც (იხ. საისტ. მოამბე 1925 წ. წ. II, გვ. 9—26).

შემდეგ უნდა სვიმონ მეფის 1590 წ. ბრძანება იყოს დასახელებული მეკობრის მიძებნელებად გოშფარ ჯავახიშვილისა და ლარაძის ყარაიგის დანიშვნის შესახებ, რომლის ტექსტი „საქართველოს სიძველეთა“ მე-2 წიგნშია დაბეჭდილი (გვ. 23—24). ამ ძეგლში თვით მეკობრის მიძებნელის სამოსამართლო უფლებებიც არის აღნიშნული და დასახელებულია, რომელი დანაშაულობისათვის რა სასჯელი უნდა ყოფილიყო დადებული. თუმცა გოშფარ ჯავახიშვილის და ლარაძის სამოსელეო მოქმედების ასპარეზი დიდიმ ხევითა და მტკვრის გამოღმა ხევამდე მდებარე (იხ. გვ. 23) ადგილს შეიცავდა, მაგრამ ამ საბუთში აღნიშნული სასჯელები უეჭველია მთელი მაშინდელი ქართლის სამეფოსთვის სავალდებულო და საერთო იქმნებოდა. ამიტომ ამ ძეგლის შინაარსს ზოგადი მნიშვნელობა აქვს ქართლის სამეფოში მოქმედი სისხლის სამართლის შესასწავლად.

§ 4. ერეკლე მეფისა და გიორგი XII-ის დროის სახელმწიფო, სისხლისა და სამოქალაქო სამართლის ძეგლები.

ერეკლე მეფის დროს ახალი საზოგადო სასამართლო წიგნები არა შეუდგენიათ რა, მხოლოდ რამდენიმე სახელმწიფო გამგეობისა და წეს-რიგის შესახები ცალკე კანონები და ერთი პატარა ადგილობრივი სამართლის წიგნი იყო გამოქვეყნებული: 1765 წელს მე-

ფე ერეკლეს, საქართველოს კათალიკოზისა და ეპისკოპოზთა, დარბაზის ერთა და ყოველთა ჩინებულთა განჩინება იყო დადებული, რომ ტყვეობითან დაბრუნებული გლეხები ყმობისაგან განთავისუფლებულნი უნდა ყოფილიყვნენ. სამწუხაროდ ჯერჯერობით ამ განჩინების ქართული დედანი გამოქვეყნებული არ არის, დაბეჭდილია მხოლოდ რუსული თარგმანი (Д. Пурцеладзе. Груз. крест. грам. გვ. 17).

1774 წელს, 4 იანვარს დადგენილი იყო განაჩენი საქართველოში „მორიგი ლაშქრობის“ დაწესების შესახებ. განაჩენი დაიწერა „ერეკლე მეორისა საქართველოს მეფისაგან, თანადასწრებით... უფლისწულის გიორგისათა და ყოვლად სამღვდელთა საქართველოს ეპისკოპოზთა და ბრწყინვალეთა თავადთა და ეგრედღე ყოველთა კარის მოხელეთაგან და შემდგომთა დარბაზის ერთა და ყოველთა სამღვდელთა დასთავან და ეგრეთვე ყოელთა საქართველოს ჩინებულთაგან“; ეს საყურადღებო განჩინება დაბეჭდილია ე. თაყაიშვილის „საქართველოს სიძველენ“-ში (ტომი 1, 187—198).

1782 წელს 14 ოქტომბერს არაგვის საერისთაოს მპყრობელმა ერეკლე მეფის ძემ ვახტანგმა თავის „ძმის ბატონი შვილი სლეონისაგან შიებში დადებული განჩინება ხელმეორედ“ განაახლა და რამდენიმე თავის მიერ განწესებულებივც თან ჩაურთო. ეს არაგვის საერისთაოს განჩინება ბარისა და მთიურთა ადგილთა არაგვის ხეობის სასამართლო წიგნია. ეს საყურადღებო ძეგლიც ე. თაყაიშვილმა გამოსცა (იხ. „საქართველოს სიძველენ“, ტომი 1, გვ. 203—208).

აღსანიშნავია რომ არც ალა-მაჰმად ხანის საშინელმა შემოსევამ და ქვეყნის აოხრებამ გაუტეხათ მაშინდელ მოღვაწეებს გული. თვითმთავრობის ზოგიერთი წრეები გრძნობდნენ, რომ დავრდომილ სამშობლოს აღდგენისათვის საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების შეცვლა იყო საჭირო. საქართველოს აღდგენის საშუალებაზე გიორგი მე-XIII-ის ძეს იოანე ბატონი შვილსაც ბევრი უფიქრნია და 1799 წელს ვრცელი მოხსენება დაუწერია, რომელშიაც დაწვრილებით ჩამოთვლილია, თუ რადარა ცვლილების შეტანა იყო იმის აზრით: საჭირო საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილებაში: „სხუა და სხუა გუარმან ცუალეზამან კანონთამან, უთანკმოვებამან და უწესოვებამ მართებლობისამან მოიყუანეს თითქმის სრულიად საქართუშლოასა ერნი განწირულებასა შინა და ამა გარემოვებასა შინა აღყუანებულ იქმენ, ეოახსენენს იოანე ბატონი შვილი გიორგი მე-XIII ეს, საყდარსა წინაპართა შენტასა და ჰსჭურეტ ყოელსა ამას უწესოვებასა და წართუართებლობასა საქმისასა და, უკეთუ ღონესა არა რაასამე მოიპო-

ებთ, ესე უბედურებაა იქმნების განგრძობლულ; მოქრისტიანულისა და ერდგულურისა გულითა, ვითარცა მშობელისა მიწისა ჩტჳნისა ერთმამულეთათვის, ეგრეთვე უმაღლესობისა თქტჳნისათვის შეევედ ესე გუარსა კანდიერებასა და ესე ღონეა, რომელიცა იქმნების სარგებლოვანი და არცა სამძიმო ერთათვის, აქა მოვიხსენენ რაოდენნიმე მუხლნი ჰსჯულსადებლად ქტჳშევერდომთა და სქესთა მეფისა ძეთასა და სამღვდელთა თავადთასა; რომელი, უკეთუ იქმნების სრულყოფა ამისი, ვსასოებ, რათა ამის ძალით იდიდნეთ თქტჳნეცა და სარგებელ ქტჳმნეცა საზოგადოდ მცხოვრებთა საქართჳსლოსა შინა“-ო, დასძენს იოანე თავის „წინადადება“-ში (იხ. პეტერბურგის საჯარო სამკითხველოს ამ უამად საქართ. საისტ.-საეთნოგრაფიო მუზეუმში გადმოტანილი ხელნაწერი თვით იოანე ბატონიშვილის ბიბლიოთეკითგან № 65, გვ. 1 ა).

შესავალის შემდეგ ბატონიშვილი მხედრობისა, შემოსავლისა, ფულისა, მოხელეებისა, სამღვდელთა დიკასტერიისა, ნიშნებისა და სხვანიირი ჯილდოებისა, სკოლებისა და სასწავლებლებისა, მეფისა და წევრთა მეფისათა ჯამაგირის დაწესებისა, მეფისძეთა მემკვიდროებისა და ბეჭრ სხვა საგნების შესახებ მსჯელობს. ეს მოხსენება დაწერილბა „წელსა 1799, თტჳსსა მაისს 10, ტფილისს“. იოანე ბატონიშვილს იგი მეფისათვის წარუდგენია და, როგორც თვით ავტორი ამბობს, „მათან სიმალემ ღოსადმი განსვენებულმან მეფემან აღმოიქო და მოიწონა ესე ჰსჯულდება სამოქმედოდ“-ო, გარნა სიკვილმან მოუსწრაფა“-ო, დასძენს ბატონიშვილი, „ჩუწნეცა შეგტჳმთხტა ესე და მოვაკლდით ყოველსავე“-ო, განაგრძობს იგი. „ვისაც ღთნ მოცეით და კელმწიფის წყალობით მიემთხტათ“, თქტჳნც განიხილეთ ესე დანუ მომდგრდებით; რა ერთხელ დაიდება წესი, წარმატებაში წავალს; პირველ დაწყება ყოვლისა საქმისა ძნელია და ოდეს გულსმოდგინედ შეუდგება, ასეთი არა არს რა ბუნებისაგან ნაწარმოები, რომელსა ზედა არა ძალედვას შემართებად ძალსა კაცობრივისა. მე ამაზედ ვსასოებ, რადგან ეკლესიის კანონნი სხტა და სხტა ცტალებაშიაც მაინც მომდინარეობენ პირველისამებრ; უკეთუ ესეცა დაწესდება, ერთა შორის არლა ჰსტუალებს მომდინარეობასა თვისსა, ვინააღგან გრნი საქართველოსანი, ვა არიან მტკიცე სარწმუნოებასა ზედა, ეს სახედვე მტკიცედ დაიცვენენ ჰსჯულვილებასაცა, ვინააღგან სდ საზოგადოებისა სასარგებლო არს“-ო (ხელნაწერის გვ. 22 ა-ბ). იქვე იოვანე ბატონიშვილი საკუთარი სახელით აწერს „იოანე“ ბატონიშვილი. მაშასადამე რუსის მთავრობას რომ საქართველოს სამეფო არ

მოესპო, მაშინ ეს მოხსენება განხორციელებული იქნებოდა. ამიტომ ამ საინტერესო ძეგლის შესწავლა აუცილებლად საჭირო, რომ ნათლად წარმოვიდგინოთ, თუ რა ნაყოფის მოტანა შეეძლო ამ მოხსენების განხორციელებას, და გავითვალისწინოთ, რამდენად სწორედა ჰქონდა წარმოდგენილი ავტორის საქართველოს მაშინდელი მდგომარეობა და გაჭირვება. მთელი ეს ნაწარმოები დედნითგან გადმოწერილი გვაქვს და ქართული სამართლის სხვა წყაროებთან ერთად ვაპირობთ გამოცემას.

ამ საყურადღებო მოხსენების გარდა იმავე დროს იოანე ბატონიშვილის უფროს ძმას საქართველოს სამეფო ტახტის მემკვიდრეს დავითსაც შეუდგენია სახელმწიფო მართვა-გამგეობისა და მართლმსაჯულების ცვლილებისათვის ახალი კანონები. შავად დაწერილი ხელნაწერი მისივე შენიშვნებითა და მინაწერებით პეტერბურგის საჯარო სამკითხველოში ინახება და იოანე ბატონიშვილის ბიბლიოთეკას ეკუთვნის (№ 79). თავი აკლია და, თუ როდის არის შედგენილი ეს კანონები, ხელნაწერში არ არის აღნიშნული, მაგრამ რაკი დავითი თავის თავს „მეფედ და მფლობელად“ უწოდებს, ეტყობა რომ გიორგი XIII-ის სიკვდილის შემდეგ უნდა იყოს შედგენილი, იმ დროს განმავლობაში, როცა ბატონიშვილები, ჯერ კიდევ სამშობლოში იმყოფებოდნენ. ხელნაწერში შემდეგი კანონებია: „№ 1 უტბოს ქვეყანათ შემოსულთ წყალობაზედ, სითარხნეზედ და ბინის მიცემაზედ ღთისათა (sic!) და წყალობა ჩვენ დავით¹ მეფე და მფლობელი სრულიად საქართველოსი სხვადასხვათა“, — ამ სათაურს ზედ მისდევს შესავალი და კანონებად 20 მუხლი, — „№ 2 ყოველივე ძველისა და ახლის დავების გარდაჭრაზედ“, აქაც სათაურს შესავალი მისდევს და 17 მუხლი, — „№ 3 კაცის სიკუდილის უკან მისი დოვლათისა და მის ცოლშვილის ბინის მიცემაზედ“, შესავალს 83 მუხლი მისდევს, — „მანიფესტით № 3 (sic!) კაცი რომე მოკვდეს და მას ობლები დარჩეს მისი დოვლათისა და ობლების ბინის მიცემაზედ საქართველოსა შინა“, შესავალს 41 მუხლი მისდევს, — „№ 4 მამის სიკუდილის უკან ვისმეს ობოლს თუ ვალი რჩებოდეს და მის დახსნაზედ ვალისაგან“, შესავალს 12 მუხლი მისდევს, — „მანიფესტით № 4 (sic) მამის უკან რომე ვალი დარჩეს და შვილებს ედაეობდნენ“, შესავალს 9 მუხლი მისდევს (მე-9 ემუხლი თუმცა გადახაზულია), — „№ 5 დედის ვალის ქვეშე ჩავარდნაზედ და თუ შვილებს ედაეობდნენ მას-

¹) მერმე ეს სიტყვა წაუშლიათ; ამ სახელს მისდევს ფრჩხილები (), მაგრამ შიგ კი არაფერი სწერია.

ზედ გაცემული“, გრცელს შესავალს 29 მუხლი მიჰყვება, — „მანიფესტი № 5 (sic) დედა რომე ვალქვეშ ჩავარდეს და შვილებს ედავბოდნენ“. შესავალს 16 მუხლი მისდევს, — „განუყრელთ ძმებზედ დღვალიანთ და ბედოვლათათვის და მრავალს რიცხვთ უსამართლობაზედ“, გრძელს შესავალს 82 მუხლი მისდევს, — „№ 6 მანიფესტი: ყოველთ განუყრელთ შმათათვის ბიძაშვილებისათვის ბედოვლიათობისა და ვაყრის მიზეზებისათვის, მამულის გაფუჭებულისათვის (sic) და ანუხსვა კეთილთ და ბოროტთ ძმათა შინა რა სამართალთ უნდა მიეცეს“, გრცელს შესავალს 43 მუხლი მისდევს, — „№ 7 სრულიად საქართველოს აღწერაზედ კაცისა და მანდილოსანთ გვამი, მოხუცებულთ ყრმათამდე და რომლის რიგზედაც უნდა აღწერონ და რიგის ჩამოვარდნაზედ“, შესავალს 8 მუხლი მისდევს, — „№ 8 რა სარწმუნოების მღუდელი რომე იყოს მათის ვალის აღსრულებაზედ“, შესავალს 12 მუხლი მისდევს. — „მანიფესტი № 9 სენადისა (sic) და სასამართლოების განწესებაზედ და მათ მოვალეობაზედ (sic)“, შესავალს 11—5 მუხლი მისდევს; „უქაზით ანუ ინსტრუქციით № 10 პოლიციისა (sic) და ანუ მოვრავის (sic) მოვალეობა ქალაქებსა შინა თუ როგორც უნდა მოიქცეს ქალაქის მოვრავი (sic) და მისი რიგის მიცემაზედ“, მოკლე შესავალს 36 მუხლი მისდევს, — „№ 11 სამძღურის მოვრავის მოვალეობაზედ და ანუ რა რიგით უნდა მოიქცეს“, შესავალს 39 მუხლი მისდევს. ამით თავდება ხელნაწერი, მაგრამ რაკი იგი უყდოა, შეიძლება დანარჩენი მოვლევლი იყოს.

ამგვარივე თხზულება სხვა ხელნაწერშიაც მოიპოვება: სახელდობრ, სამეცნიერო აკადემიის სააზიო მუზეუმის ხელნაწერშიაც (№ 102 Msc. Georg.) შენახულია „სამართალი ბატონის შვილის დავითისა“, ორ წილად. პირველი, რომელიც 32 თავისაგან შესდგება, „სრულ იქმნა ოკტომბრის ე. (5) წელსა. ჩყ. (1800) სამეფოსსა ქალაქსა ტფილისს კელითა ანჩისხატის კანდელაკის მღუდლის გაბრიელისათა“. თვითეული თავი მუხლებად არის დაყოფილი დასულ ერთობლივ მუხლების რიცხვი 245 უდრის. როდის არის მეორე ნაწილი დაწერილი, არა სჩანს, მხოლოდ სხვა ქალაქზედა (თეთრზე, პირველი ნაწილი ლურჯზედა) და სხვა უფრო ლამაზი ხელით არის დაწერილი. არც წინასიტყვაობა, არც ბოლოსიტყვაობა ამ ნაწილს არა აქვს, აქა-იქ, მეტადრე ბოლოში, თვით დავით ბატონიშვილის საკუთარის ხელით დაწერილი კანონები მოიპოვება.

პირველ ნაწილს შემდეგი წინასიტყვაობა უძღვის: „შეწევნითა ღისათა ჩნ საქართველოს მემკვიდრე და რუსეთის სამხედროს ღენერალ ლეიტენანტი და კავალერი მეფის-მე დავით წარმოვუდგენთ ერ-

თა ჩუქნთა გონებისა ჩემისა ჰსჯასა რლისაცა კარგიერება შემოიტანს შეკავშირებასა ერთასა. ვინადგან უწყიან ყთა, თუ ვითარითა მე სურვილითა უყოფიესთ წინაპართა ჩუქნთა სჯულისათვის ერთა კარგიერებისადმი მოსაყუანათა. რლთაცა შრომადა არა არს უსარგებლოა მაგრა ცულილებისა გამო სოფლისა და ანუ უვითარებლობისა მწერალთასა იხილეებოდა კელყოფილსა შა მათსა მეტ და ნაკლყოფობადა რლისა გამო იყო უთანხმობადა. და დაუმორჩილებელობადა ჰსჯულთა მათ და განწესებათა. ამის გამო იძულებულმან ვჰყავ შრომადა და შევჰსთხზევ მრავალთა პირადპირადთა განსჯულთა და განწესებათა რლთაცა აქუნდა-ყე მანლობელ დგომადა ბუნებითისა ჰსჯულისა. რა ამით უჩვენო ერთა ჩემი ესე უმწვერვალესი სიყვარული და მოვიყვანო ივინი კარგიერებასა შა და მით უღელსა ქტშე მორჩილებისასა. და რათა მსაჯულთაცა მივსტე ვზადა ქმნად სამართლისა და მიცემად ჰსჯისა: საქართველოს მეფის ძე მემკვიდრე რუსეთის ღენერალ ლეიტენანტი და კავალერი დავით“.

დავით ბატონიშვილის ორივე სასამართლო წიგნი ყურადღებისა და შესწავლის ღირსია: იგი ნათლად დაგვანახებს, თუ რა და რა აგენებს აკვირდებოდენ მაშინდელი მმართველი წრეები, რომელი მხარე უფრო საჭირობოროტო საქმედ მიაჩნდათ და დაუყოვნებლივ საჭიროდა სთვლიდნენ ძირითადი ცვლილება მოეხდინათ, ან არა და რა ახალი დაწესებულება შემოელოთ? ჩვენ ვიცით, თუ როგორ დაიწყო რუსის მთავრობამ საქართველოში მოქმედება და რას აკეთებდა ჰირველ ხანებში. მეტად საინტერესო იქნება ეს რუსის მთავრობის გამოქმედარი იმას შევადაროთ, რაც უეჭველია განხორციელებული იქნებოდა, თუ რომ საქართველოს სამეფოს არსებობა ძალმოძრეობით არ მოესპოთ.

დასასრულ, ქართული სამართლის ისტორიის შესწავლისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს „ქართველ მეფეების დროინდელთ ჩვეულებებ“-ს, რომელიც ჩაწერილი იყო 1810—15 წლებში. სამწუხაროდ იმ საბუთის ქართული დედანი ჯერ აღმოჩენილი არ არის და მხოლოდ მისი რუსული თარგმანია გამოქვეყნებული (იხ. ფრენკელის გამ. *Зборн. закон. груз. и. Вахтанга*, დამატება; გვ. 3 5—382).

სამართლის ისტორიისათვის ძვირფასი ცნობები მეტადრე სიყელ-გუჯრებში არის შენახული. სწორედ დაუფასებელი განძია ეკანასკნელი წყარო იმიტომ, რომ იგი მოქმედი სამართლის ვითარებას გვისურათებს და პირუთვნელ საბუთს წარმოადგენს. მაგრა იგელ-გუჯრებით სარგებლობისათვის მათი აკებულობისა და ნაივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია I 9

ტყუარობა-უეჭველობის ცოდნა საჭირო. ამისათვის-კი საგანგებო სამეცნიერო დარგი არსებობს, რომელსაც სიველთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა ეწოდება. როგორც საბუთების გამოცემებზე, ისევე დიპლომატიკაზე მკითხველი ყველა ცნობებს იპოვის ჩემ მონოგრაფიაში „ქართული სიველთა-მცოდნეობა, ანუ დიპლომატიკა“ (ტფ. უნ. გამოცემა, ტფილისი 1926 წ.).

ამ მიმოხილვითგან მგონია ნათლად ჩანს, რომ ქართული სამართლის ისტორიის შესასწავლად მინც საკმაო მასალები მოიპოვება, საჭიროა მხოლოდ შესაფერისი ცოდნა და ამ უზვი და ძვირფასი წყაროების ბეჯითი და გულდასმითი შესწავლა.

§ 7. ზოგადი მოძღვრება ადამიანის ბუნებასა და კანონმდებლობაზე.

ვიდრე თვით ქარდული სამართლის ისტორიის შესწავლას შევუდგებოდეთ, თავდაპირველად საჭიროა მოკლედ მინც მოვისინინოთ, თუ რა ფილოსოფიური შეხედულება სუფევდა მაშინდელ ქართულს განათლებულს საზოგადოებაში მსოფლიოსა და ადამიანის ბუნებისა და თვისებების შესახებ. საშუალო საუკუნოებში ქართველების წარმოდგენით მსოფლიო ორ მთავარ ნაწილად იყო დაყოფილი: „ხილულ და უხილავ სოფლად“ (ძეგლის წერა, ქრკბი II, 56); პირველს ეკუთვნოდა ყველაფერი, რაც-კი „საცნაურთა და გრძნობადთა ბუნებათა“ მფლობელი იყო, მეორეს რასაც-კი „ზესთასოფლისა ძალთა ბუნებაჲ“ ჰქონდა (ibid.). ღმერთის მიერ შექმნილი ადამიანი ამ ორისავე „სოფლის“, „ყოვლისავე აგებულისა ბუნებისა“ შემაერთებელი იყო (ibid. 56 და 60): მას ჰქონდა „საცნაურ და გრძნობად ბუნების“ მექონე სხეული და უხილავი, „ზესთასოფლისა ძალთა“ ბუნებოვანი სული (ibid.).

ამგვარად იგი იყო ვითარცა პატარა მსოფლიო („მიკროკოსმოს“-ი) დიდს მსოფლიოში („მაკროსმოს“-ში). კაცის ბუნების შინაგანი აგებულება განხილული და განმარტებული ჰქონდა ბერძნულ მწერლობაში გრიგოლ ნოსელს თავის წერილში „*Περὶ ἁναστασεως ἀπορίας*“ „პერὶ კატასკეუეს ანთროპუ“, რომელიც ლათინურადაც იყო ნათარგმნი VI საუკუნეში (ორივე ტექსტი დაბეჭდილია Migne Patr. graeca). ეს თხზულება უკვე IX—X ს. ქართულადაც საუცხოვოდ გადმოუთარგმნიათ და დიდი სახელიცა ჰქონდა ჩვენს მწერლობაში მოხვეჭილი; ამ წერილს ეძახდნენ „კაცისა შესაქმე“, ხოლო მისი § 30 შეეხება „ასოთა გუამთა კაცთასა დაბადებასა“. ეს თხზულება გა-

მოსცა ბ. მ. ჯანაშვილმა ავტორის სახელის დაუსახელებლად და იმის აღუნიშვნელად, რომ ნაწარმოები თარგმანია და არა ქართული ორიგინალური გამოკვლევა, თავის კრებულში „მწერლობა მე-IX—X საუკუნისა“ (ტფილისი, 1891 წ.). გრიგოლ ნოსელის თხზულება დამყარებულია ძველ ბერძნულ ფილოსოფიურსა და საბუნებისმეტყველო მწერლობაზე; მისი აზრები ქართულმა მწერლობამაც შეითვისა და მთელ საშუალო საუკუნოების განმავლობაში უტყუარ ჭეშმარიტებად ჰქონდა მიმცნეული. გრიგოლ ნოსელის შეხედულებით, რომელიც ამასთანავე მთელი განათლებული საზოგადოების შეხედულება იყო საშუალო საუკუნოებში როგორც დასავლეთს ევროპაში, ისე აღმოსავლეთშიაც, სახელდობრ არაბეთსა და სპარსეთში, ადამიანის ბუნებაში მსოფლიოს სტეიქიონები სუფევდნენ: „ცხად არს ყოველთათვის, ამბობს ავტორი, ვითარმედ ბუნებასა შინა ჩუენთასა პოვნილ არიან სტუქქისნი ამის სოფლისანი“-ო (გვ. 94); ამ სტეიქიონებად მას მიაჩნდა „სიტფოჲ“, „ყინელი“, „ნოტიოჲ“ და „სიკმელი“ (ibid.); ამათს ზომიერს შეზავებაზე იყო ადამიანის სიცოცხლე დამოკიდებული, ისინი „არიან ძალნი, რომელნი განაგებდ სიცოცხლესა“-ო (ibid.). ამას გარდა კაცის სხეულის ყველა ასრები სამ უმთავრეს მიზნისათვის არსებობენ: „რომელიმე სიცოცხლისათჳს“—ამ ასოთა ჯგუფს ეკუთვნიან თავი, გული და ღვიძლი, — „რომელიმე სიმდიდრისათჳს სიცოცხლისა“—ამ ასოთა ჯგუფს შეადგენს ის „ჭურჭერი, რომელსა შინა არიან საგრძობელნი“, — ამ ასოთა ქონება ადამიანს სიცოცხლისათვის კი არა სჭირია, „რამეთუ თვნიერ ამათსაცა შესაძლებელ არს ცხორებაჲ ჩუენი“, მაგრამ მაშინ „ცხორებაჲ ჩუენი გემოჲვინებითი“ აღარ იქნებოდა.

ასოთა მესამე ჯგუფს ეკუთვნიან ისინი, რომლისაგან „იქმნების დადგრომაჲ შევილიერებისაჲ და დამტკიცებაჲ ნათესავობისაჲ“ (ibid. 92). როგორც აღნიშნული იყო, იმ ასოთა ჯგუფში, რომელნიც კაცს სიცოცხლეს ანიჭებენ, თავიც ისავლებოდა; ხოლო უმთავრესად ტვინი, იგი „არს მიზეზი სიცოცხლისაჲ“ (ibid. 99); ეს იმითა მტკიცდება, რომ „ოდეს იგი ეცის რამეჲ აპკასა ტვინისასა წყულულებაჲ, მწრაფლ მოიწიის სიკვდილი“-ო (ibid); ამიტომ „ჭეშმარიტად ტვინი არს მომცემელი სიცოცხლისაჲ“ (ibid.) ამავე დროს „აკაჲ თავისაჲ“ არის სწორედ, რომელზედაც ადამიანის სახსრებისა, კუნთებისა და სხეულის მოძრაობაა დამოკიდებული, ანუ როგორც მაშინ იტყოდნენ ხოლმე, „რომლისაგან არს ძრვაჲ ყოველთა იოგთაჲ, შეოქვაჲ და განმარტებაჲ ლართაჲ, რომელი ძრავს ყოველთა ასოთა გუამისათა“ (ib. 108).

ამგვარად ადამიანი სულდგმული, მოძრავი, თავისუფალი არსებაა, „არს კაცო ქუთრი თვთმოძრავი სულითა კელმწითფუნებასა თვსსა“-ო (ib. 97). სულდგმულ არსებად მარტო ადამიანი არ ითვლებოდა: ყველაფერს „რომელსა აქუნდეს ნაწილი ცხოველებისაჲ და ძვრისაჲ, არა ერქუმის მას უსულო“-ო (ib. 115), როგორც მაგალითად „მცენარეთა მოზარდთათვის ვიტყვით, ვითარმედ ცხოველ არიან“, მაგრამ მათ მხოლოდ ერთი ნაკლი აქვსთ, სახელდობრ „ვერ მიწვეწულ [არიან] საქმესა გრძნობისასა“ (ibid.). ამგვარადვე ავტორი ამტკიცებს, რომ „პირუტყუთა შინა არს სული პირუტყუებრი მგრძნობელი“, მხოლოდ იგი „ვერ მიწვეწულ არს სისრულესა, რომელ არს მადლი მეტყუელი და გულის ხმის მყოფელი“-ო. ibid. 115—116). ერთი სიტყვით ყველა ცოცხალი არსებანი ერთისა და იმავე სულის პატრონები არიან, მხოლოდ სხვადასხვა სახით წარმოადგენილიო.

იმის დასამტკიცებლად, რომ ერთისადიმავე ადამიანის სულიერი თვისება შეიძლება სხვადასხვა სახით გამოიხატოს, თუმც მისი სული ერთიდაიგივე რჩება, ავტორს პავლე მოციქულის აზრი მოჰყავს, რომელიც მან თავის ეპისტოლეში კორინთელთა მიმართ გამოსთქვა: „ოდეს ყრმა ვიყავ, ვიტყოდი ვითარ ყრმაჲ, ხოლო ოდეს ვიქმენ მამაკაც დაუტევე სიყრმისაჲ იგი“ (ib. 115); ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში სული-კი არ იცვლება, არამედ მისი გამოსახულება, „რამეთუ არა სხუაჲ სრული არს ყრმისაჲ და სხუაჲ მამაკაცისაჲ, არამედ უსრულ არს ყრმასა შინა და სრულ მამაკაცსა შინა“-ო (ib. 115). ადამიანის სულიერი ბუნება უსრულობისაგან სისრულეს აღწევს, ანუ როგორც ავტორი ამბობს: „გამოთლაჲ ბუნების მის ჩუენისაჲ სულისა—არს პირველად დაწყებაჲ უსრულად, განსრულებასა—სრულ“ (ibid. 114). ერთს დროს კაცი „იყოცა სრულ“, მაგრამ ადამის ცოდვის გამო კაცობრიობის სულიერი ბუნება „დაებრკოლა მადლისა მისგან სრულისა“-ო (ibid.), ხოლო მას შემდგომ მარტო თანდათანობითი განვითარებითა და მოღვაწეობით ღვთაების შეწვევით ადამიანმა კვლავ სულიერს სისრულეს მიღწია და „შრომითა და ნოგზაურობით მიმავალი სული კაცისაჲ მასვე სისრულესა“ ეღირსაო (ib. 114—115). ასე აქვს წარმოადგენილი გრიგოლ ნოსელს ადამიანის სულიერი განვითარების სრბოლა.

შემოქმედმა პირველს ადამიანს და მის ჩამომავლობას „ნივთად თვთმფლობელისა“ მისცა „სჯული“ (ძეგლის წერა, ქრტიბი II, 56.

და 60); ეს იყო „ბუნებითი სჯული“ (ibid. 57 და 61) ¹; მაგრამ რაკი უკვე პირველმა ადამიანმა მიცემული ბუნებითი სჯული დაარღვია და „წინა-უკმოდ საღოთხსა ნებისა იკუმია“ (ibid. 56) და შემდეგ შიაც ვერც შემოქმედის მრავალგვარ სასჯელმა მოაქცია კაცობრიობა სწორე და წესიერ გზისაკენ, ამიტომ ღმერთმა მოსე წინასწარმეტყველის ხელით „დაწერილი სჯული“ (ibid. 57 და 61) მისცა; ეს იყო „სჯული წიგნისაჲ“ (დავით აღმაშენებელის „გალობანი სინანულისანი“, ქრკბი II, 105). ერთი სიტყვით იმ დროინდელ შეხედულობის თანახმად ჩვენ კაცობრიობას „მოგუცუნეს პირველად ბუნებითი და მეორე დაწერილი სჯული“ (ძეგლის წერა, ქრკბი II, 61).

მაგრამ კაცობრიობას ვერც მოსეს ჩაწერილმა სჯულმა უშველა: „ვერცა ერთი რაჲ... შემძლებელ იქმნა კურნებად ბუნებად (ადამიანისა), გინა თუ მტანჯველობითა და საშინელებათა, ანუ ქველის მოქმედებითა სიტკბობათაჲან“ (ibid. 57), კაცობრიობის განსაკურნებლად საჭირო იყო ღვთის განკაცება, რომელმაც „წიგნის სჯულის“ მაგიერ ისევ „ბუნებითი სჯული“ დაამკვიდრა, მაგრამ ეს იყო „ახალი ბუნებითი სჯული“ (დთ აღმაშენებელის სინანული, ქრონიკები, II, 105). რომ ადამიანის ბუნება განსაკუთრებულიყო და „თანამოქალაქე მყენეს წმიდათა და სახლეულ ღთისა“ (ძეგლის წერა, ibid. 61) სხვათა შორის „ამისთვის იქმნეს... მეფეთა მიერ ჟამად-ჟამადი კრებანი ღთისმოყუარეთა ეპისკოპოსთა და ღთისა სათნო ყოფილთა მამათანი“ (ibid.); ეს კანონმდებლობა ადამიანის სულიერ მხარეს შეეხებოდა, ხოლო რაკი ხორციელი სამოქალაქო საქმეები მეფეებს ეკითხებოდათ იმიტომ, რომ გრიგოლ ხანძთელის სიტყვით „კელმწიფენი უფალჰყვნა ღმერთმან ქუეყანისა ვანგებასა“ (ცაგლ ხძა, ივ), ამიტომ საერო, სახელმწიფო მართვა-გამგეობის წესი და სამართალი მათგან მომდინარეობდა.

¹) ამგვარი შეხედულება დასავლეთს ევროპაშიაც არსებობდა იხ. H. Eicken. 'Geschichte d. System d. mittelalt. Weltanschauung 1887 წ. გვ. 548—549.

ქაკი მისამე

საქართველოს სახელმწიფო და სოციალური წესწყობილება

1 ს. ქ. წ.—VII ს. ქ. შ.

თავი I.

წყარომის ზოგადი დახასიათება.

§ 1. ლეონტი მროველის თხზულების და სხვა წყაროების ღირსება.

საკითხი საქართველოს უძველეს სახელმწიფო სოციალური წესწყობილების შესახებ, როგორც ცნობილია, ქართულ საისტორიო მწერლობაში პირველად ლეონტი მროველმა აღძრა და თავისებურად გააშუქა კიდევ. მასზე უწინარეს „მოქცევაჲ ქართლისაჲსა“ს მათიანე ამაზე არაფერს ამბობს (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები“, 1921 წ. გამ. გვ. 173—184). ლეონტი მროველს თავისი თეორია აქვს მეფობის წარმოშობის შესახებ საქართველოში. მისი სიტყვით ისე გამოდის, რომ უკვე ქართველთა პირველი მამათმთავარი ქართლოს იყო თავის ძმების „გამგე და უფალ“ და მის მერმინდელ მემკვიდრეთა ყოველ თაობაში უხუცესი შვილი უზენაესი უფლებით იყო მოსილი. მხოლოდ როდესაც მცხეთოსი გარდაიცვალა და მის მაგიერ უნდა მისი უფროსი ძე უფლოსი გამეფებულყო, მაშინ მას აღარ დაემორჩილნენ და არეულობა დამყარდა. ამ დროს, ლეონტი მროველის სიტყვით, ქართლში მეფის ხელისუფლება მოისპო. უმეფობა ვითომც ფარნავაზამდე გაგრძელდა, რომელმაც მეფის ხელისუფლება კვლავ აღადგინა და საქართველოში მტკიცე სახელმწიფო წესწყობილება შექმნა.

ამნაირად ქართველი ისტორიკოსის თეორიის თანახმად საქართველოში მეფობა დასაწყისითაგანი დაწესებულება ყოფილა, ერთ

კოლ-ქმრიან ოჯახის საფუძველზე აღმოცენებული და პირმშობისა და პირდაპირი მემკვიდრეობის კანონზე დამყარებული. როგორც უკვე გამოჩვენებული მაქვს, მთელი ეს თეორია და სქემა ისტორიული ცხოვრების სინამდვილის ანარეკლს-კი არ წარმოადგენს, არამედ იმ დროს აღმოსავლეთში გაბატონებული თეორიების მიხედვით არის ლ. მროველისაგან შეთხზული და ყალბ ეფერემ ასურის თხზულების „განძთა ქვაბის“ მიმბაძველობას წარმოადგენს. ამიტომ ჩვენი ისტორიკოსის ეს ცნობები საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების სურათის აღსადგენად გამოსადეგი არ არის (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი“ I, გვ. 178—182).

ლ. მროველის სიტყვით ფარნავაზ მეფემ გაბატონებისათვის განაწესა ევნი რვანი და სპასპეტი ერთი. ესე სპასპეტი იყო შემდგომადვე წინაშე მეფისა, მთავრობით განაგებდის ევთა ზედა. ხოლო ამით ევთა ქუეშე ადგილთა და ადგილთა განაჩინა სპასალარნი და ათასისთავნი და მათ ყოველთაგან მოვიდოდა ხარკი სამეფო და საერისთაო. ესრეთ განაწესა ესე ყოველი ფარნავაზ მისგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“-ო (ევა მეფეთა * 129 და 130, გვ. 20 და 21). სულ 8 ერისთავი და ერთი სპასპეტი დაადგინაო.

ჩვენი ისტორიკოსის ცნობა იმ მხრივ არის სწორე, რომ სპარსეთის, სახელდობრ სასანიანთა სამეფოში ზემოდასახელებული თანამდებობანი მართლაც არსებობდა: სპასპეტი უდრის შექველია, „ერან სპაჰპატ“-ს, სპასალარი „სიფაჰსალარ“-ს და ათასისთავი წარმოადგენს „ჰაზარაპატ“-ის ქართულ თარგმანს. ეს ტერმინი ბერძენ ისტორიკოსებსაც აქვთ აღბეჭდილი *ἡζαραπαταις* „აზარაპატეას“-ის სახით (იხ. Spiegel Eranische Alterthumskunde III, 635). მაშასადამე თვით ძირითადი ცნობა რომ სწორე ყოფილიყო და ფარნავაზი ზღაპრულ პიროვნებად არ ყოფილიყო ლ. მროველის თხზულებაში და ცოცხალი, ხორცშესხმული ადამიანის თვისებების მქონებულად. ყოფილიყო წარმოდგენილი, მას ვითარცა სპარსული სახელმწიფოებრივობის საქართველოში გადმომწერგველს, სწორედ ასეთი დაწესებულებები უნდა შეექმნა. მაგრამ ლ. მროველის ფარნავაზ მეფეს რეალური პიროვნების თვისებები აკლავ და ის წესწყობილება, რომელიც მას ვითომც უნდა საქართველოში შემოეღოს, უფრო სასანიანთა სამეფოს შეჰშენის, ვიდრე იმ ხანას, როდესაც ფარნავაზი ჩვენ ისტორიკოსს ეგულებოდა. ამიტომ სანამ სხვა უფრო ძველი და უფრო სანდო წყარო არ აღმოჩნდება, მანამდე ლ. მროველის ამ ცნობების ქრონოლოგიურად განსაზღვრავა და სინამდვილის სისწორის შემოწმებაც შეუძლებელია. ამის გამო

ამ ცნობაზე დამყარებაც სახიფათოა. ისევ სჯობია სტრაბონისა და მე-V—VI სს. ქართული ძეგლების თუნდაც მცირე, მაგრამ უეჭველი ცნობებით დავკმაყოფილდეთ.

საქართველოში წოდებრივობის გაჩენის საკითხიც პირველად ლეონტი მროველს წამოუყენებია. მას სცოდნია, რომ წოდებრივი დანაწილება და უთანასწორობა მერმინდელი და არაპირველადი მოვლენაა. მთელი ქართველი ერი, „ქართლოსიანნი“ მას თანასწორად მიაჩნდა, აზნაურობა შემდეგშია გაჩენილი, ამასთანავე ლ. მროველის სიტყვით საქართველოს ცხოვრებაში უცხო ძალის შეჭრის შემდგომ. მისი თეორიით აზნაურნი იმ 1000 ბერძენი მხედრის შთამომავალნი არიან, რომელნიც ვითომც ალექსანდრე მაკედონელმა აზონს მცხეთაში დაუტოვა. როდესაც ფარნავაზი აზონს განუდგა, მაშინ ეს 1000 კაცი ფარნავაზს მიემხრო და მათი დახმარებით ფარნავაზმა აზონი დაამარცხა. ამის წყალობით ფარნავაზმა ეს მხედარნი დააწინაურა და დაასაჩუქრა: „განყუნა კევთა და ქუეყანათა შინა“, ე. ი. უძრავი ქონება, მამული და სამფლობელო მისცა, „იპყრნა იგინი კეთილად“ და „უწოდა მათ სახელი აზნაური“, რომელიც ამგვარად ქართველ ისტორიკოსს პირვანდელ „აზნაური“-ს ფორმისაგან წარმომდგარად ეგულებოდა. მხოლოდ როდესაც საურმაგი ამ აზნაურთა დახმარებით გამეფდა, ამ დროითგან მოყოლებული მათ სოციალურ ცხოვრებაშიც განსაკუთრებული უპირატესობა მოიპოვეს. საურმაგმა „დაამდაბლნა ქართლოსიანნი და წარჩინებულ-ყუნა აზნაურნი“. წოდებრივობის ჩანასახი და წარმოშობაც ლ. მროველს აქ და ამ ხანითგან ეგულებოდა. ჩემ მონოგრაფიაში „ისტორიის მიზანი“ (I წიგნი, იხ. ლ. მროველი) აღნიშნული მაქვს, რომ ქართველი ისტორიკოსის ეს თეორია საქმის ვითარებისა და წოდებრივი უთანასწორობის გენეზისის გამოსარკვევად გამოსადეგი არ არის. იგი დამახასიათებელია და საგულისხმო მხოლოდ იმ ეპოქისათვის, როდესაც ლ. მროველი მოღვაწეობდა.

ასეთი სათუო ღირსების და უძველეს დროისათვის გამოუდგარობის გამო მკვლევარმა უმთავრესი თავისი ყურადღება იმ მშვენიერ აღწერილობას უნდა მიაპყრას, რომელიც ბერძენთა განთქმულ გეოგრაფს სტრაბონს მოეპოვება თავის თხზულებაში. მართალია მისი ცნობა სახელმწიფო წესწყობილების შესახებ აღმოს. საქართველოს, იბერიის სამეტოს ეხება და დასავლ. საქართველოზე ამ მხრივ მას თითქმის არაფერი აქვს ნათქვამი, მაგრამ ეს აღწერილობა ერთად-ერთი დალაგებული და საკმაოდ ვრცელი ცნობაა ამ საკითხის შესახებ. არსად სხვაგან არაფერი ამის ოდნავაც მაინც ბადალი არ მოგვეპოვება და

ეს გარემოება მით უფრო ძვირფას განძადა ჰხდის ამ ცნობას. მის დიდ ღირსებას ისიც შეადგენს, რომ ქრონოლოგიურად კარგად განსაზღვრულ ხანას ეკუთვნის და I საუკუნეს დამლევს ეხება ქ. წ.

სტრაბონის აღწერილობის გარდა მე-V-VI სს. აღმოს. საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების შესასწავლად ძვირფასი ცნობები იაკობ ხუცესის თხზულებაში და ეგსტათე მცხეთელის მარტვილობაშიც მოგვეპოვება. ამ ძეგლების ისტორიული ღირსების შესახებ ჩემ მონოგრაფიაში „ისტორიის მიზანი“-ს I წიგნში მაქვს საუბარი და აქ ამაზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ.

დასასრულ ფრიად მნიშვნელოვან მასალას ავრეთვე საღმრთო წერილის ქართული უძველესი თარგმანი, მეტადრე მისი ხანმეტური რედაქცია გვაწვდის.

მართალია ჯერ სრული სურათის აღსადგენად ბევრი აუცილებლად საჭირო ცნობები გვაკლია, მაგრამ ყველა ამ წყაროების ცნობათა შედარებითი შესწავლა და შემოწმება მკვლევარს მაინც საშუალებას აძლევს ძირითადი საკითხები წამოაყენოს და გააშუქოს. ქართული სამართლის ამ I წიგნის შინაარსი მხოლოდ I ს. ქ-წ. ხანით იწყება და მე-VII ს. ქ. შ. თავდება. ამაზე უძველესი ხანის შესახები მდგომარეობის გასათვალისწინებლად არც სანდო და საკმაო წერილობითი ცნობები მოგვეპოვება და აქ, ამ წიგნში არც იმ ფრიად საგულისხმო მასალების გამოყენება შეიძლება, რომელსაც ენის ტერმინოლოგიის ანალიზი გვაწვდის, რათგან ამისთვის ყოველი აზრისა, თუ დებულების დასასაბუთებლად იმოდენა წმინდა ლინგვისტური საკითხების წამოყენება-გაშუქება იყო საჭირო, რომ ქართული სამართლის ისტორია მაშინ წმინდა ისტორიულ — ფილოლოგიურ გამოკვლევად იქცეოდა, რაც სრულებით შეუძლებელი იყო. რათგან ეს საკითხები ისტორიის წინა დროის ხანას ეხებიან და ამ პრობლემის განხილვას ჩემ ახალ სპეციალურ გამოკვლევაში ვაპირებ, ამიტომაც წინამდებარე თხზულების ქრონოლოგიური საზღვრები ზემოაღნიშნული საუკუნეებით მაქვს შემოფარგლული.

§ 2. სტრაბონის ცნობა

სტრაბონის აღწერილობა იბერიის სახელმწიფო და სოციალური წესწყობილების ძირითადი საკითხების შესასწავლად პირველი საუკუნის დამლევს ქ. წ. მკვიდრსა და სრულებით მკაფიო ცნობებს გვაწვდის. ამის წყალობით მკვლევარს სანდო დასაყრდნობი აქვს, რომელიც მას საშუალებას მისცემს რეტროსპექტიურად უფრო

უძველესი ხანის მდგომარეობაც გაითვალისწინოს და ამავე სფეროში მოვლენათა მერმინდელი ცვლილების შესაფასებლადაც გამოადგება.

სტრაბონის სიტყვით მაშინდელ იბერიაში, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოში ოთხგვარი მოსახლეობა ყოფილა. მოსახლეობის პირველ წრეს შეადგენდა ის, რომლისაგანაც მეფეებს სვამდენ, სახელდობრ გარდაცვლილი მეფის შემდგომ წლოვანობითა და მახლობელობით უხუცესს წევრს. ხოლო მეფის შემდგომ მეორე, ალბათ ამავე ჰასაკისა და მახლობელობის თვალთსაზრისით, უფროსი წევრი მოსამართლეობდა და სარდლობდა. მოსახლეობის მეორე წრეს ქურუმნი შეადგენდნენ, რომელთაც მეზობელ ერებთან საცილობელი საქმეების ე. ი. საერთაშორისო საქმეების მოწესრიგებაც ებარათ. მოსახლეობის მესამე წრეს ისინი შეადგენდნენ, რომელნიც სამხედრო საქმეებსა და მიწათმოქმედებას მისდევდნენ. დასასრულ მოსახლეობის მეოთხესა და უკანასკნელ წრეს ის ხალხი შეადგენს, რომელნიც მეფის მონები არიან და ყველაფრით, რაც საცხოვრებლად საჭიროა, მეფეს ემსახურებიან. ხოლო ქონება იბერებს საერთო აქვთ საგვარეულოების და მიხედვით, რომელსაც საგვარეულოს უხუცესი წევრი განაგებს (Geographica, Lib. XI, cap. III).

რასაკვირველია ეს აღწერილობა მეტად მოკლეა. ამის გამო უეჭველია იგი სრულ სურათსაც არ უნდა შეიცავდეს. მაგ. ვისაც სტრაბონის აღწერილობა აქვს წაკითხული იბერიის შესახებ და ის ცნობაც ახსოვს, რომლის მიხედვით მაშინდელი აღმოს. საქართველო საქალაქო დაწესებულებითა, მშენიერი შენობებითა და სავაჭრო მოედნებით, გზებითა და ხიდებით მოფენილი ყოფილა, გაკვირვებული უნდა იყოს იმ გარემოებით, რომ გამოჩენილ ელლინთა მეცნიერს იბერიის არც ქალაქების მცხოვრებთა და არც ვაჭრობა-მრეწველობის მიმდევართა წრეების შესახებ მოეპოვება რაიმე ცნობები. რაკი მისი აღწერილობა ამ წრეების მაშინდელ იბერიაში არსებობას უცილობელ-ჰყოფს, ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ამის აღნიშვნა სტრაბონს გამოჩენილი უნდა ჰქონდეს მხოლოდ. მაგრამ სტრაბონის ამ სისრულეს მოკლებულ აღწერილობასაც მეცნიერებისათვის უადრესი მნიშვნელობა აქვს და ძირითად წყაროს წარმოადგენს.

თავი II.

მიწაწყლის ერთეულები.

მიწაწყლისა და მოსახლეობის აღმნიშვნელ ტერმინოლოგიაში ქართულ სახელმწიფო და სამწერლობო ენაში დროთა განმავლობაში დიდი ცვლილება მომხდარა: არა ერთ სიტყვას სრულებით შესცვლია მნიშვნელობა იმისდა მიუხედავად, რომ მისი ბგერითი შემადგენლობა და გარეგნობა სრულებით უცვლელი დარჩენილა. ეს გარემოება განსაკუთრებულ სიფრთხილეს გვიკარნახებს, რომ ძველი ძველის შინაარსი შეცდომით მერმინდელი და თანამედროვე მნიშვნელობით არ გავიგოთ.

თუ ეხლა ამ თვალთსაზრისით მივუდევით საკითხს და მიწაწყლისა და მოსახლეობის ერთეულების ტერმინების მნიშვნელობის შესწავლას შევუდგებით, უნდა აღინიშნოს, რომ სრულებით შესცვლილია ტერმინის „სოფელი“-ს მნიშვნელობა, რომელსაც ეხლა და უკვე დიდი ხანია დაბის მნიშვნელობა აქვს. უძველეს ქართულ მწერლობაში „სოფელი“ ქვეყანასა და ჰნიშნავდა. იაკობ ხუცესის მე-V ს. თხზულებაში მაგ. ნათქვამია: „შუშანიკის სანახავად „აზნაურნი დიდ-დიდნი და ზეპურნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდეს“-ო (წამებად შუშანიკისი, ს. გორგაძის გამ. 20₃₃₋₃₅). ვესტათე მცხეთელის მე-VI ს. მარტილობაშიც სპარსეთის მარზბანი ვესტათეს ეკითხება: „რომლისა სოფლისა ხარ, ანუ რომლისა ქალაქისა“. ამის საპასუხოდ „წმიდამან ვესტათი ჰრქუა მას: „მე სოფლისა სპარსეთისა ვიყავ, [კევისა] არშაკეთისა, ქალაქისა განძაკისა ვიყავ“ (იხ. ხელთნაწერის მიხედვით აღდგენილი ტექსტი, შეად. საქართველოს სამოთხეს 314, სადაც საეგოგზ. სახელები დამახინჯებულია). მეორე დაკითხვის დროსაც ვესტათეს მოსამართლესთვის ასე უპასუხნია: „მე ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისა, კევისა არშაკეთისა, ქალაქისა განძაკისა“-ო (იქვე, საქართ. სამოთხე, 316).

სწორედ ამ უკანასკნელი წინადადებითგანა ჩანს, რომ პირველი პასუხის გამონათქვამი „სოფლისა სპარსეთისა“ უღრის „ქუეყანისა სპარსეთისა“-ს, ე. ი. „სოფელი“ ქვეყანას ჰნიშნავდა და არა დაბას, როგორც შემდეგში და ეხლაცაა მიღებული. ასეთივე მნიშვნელობა იაკობ ხუცესის ნაწარმოებითგან ზემო მოყვანილ ამონაწერშიაც და „აზნაურნი და უაზნონი სოფ-

ლისა ქართლისანი“ ჰნიშნავს ქართლის აზნაურებსა და უაზნოებს.

ამ ტერმინის სწორედ ასეთი მნიშვნელობა სრული უეჭველობით საღმრთო წერილის ძველი ქართული თარგმანითაც მტკიცდება. მაგ. ზ. შჯულის 3₄-^ა 13 და 14 ნათქვამია: „სამეოცი ქალაქი დავიყარი სოფლებითა მათითა“ და „ყოველი იგი გარემო სოფლები არგობისა“ და „დაიპყრო ყოველი იგი სოფლები არგობისა“. ბერძნულად შესატყვისად ნახმარია „*περιγὰρ*“ და „*περιγὰρ*“, სომხურად *ყოսთ*, რაც მართლაც სანახებსა და ქვეყანას ჰნიშნავს.

ამ ტერმინს „სოფელი“ ქვეყნის აღმნიშვნელობა თვით მე-VIII ს. დამლევამდეცა აქვს შენარჩუნებული და იოანე საბანის ძესაც ნათქვამი აქვს: „გდღესასწაულობდეთ ესენებასა ახლისა ამის წმიდისა მოწამისასა, რომელი ყოველსა ამას სოფელსა ჩუენსა ქართლისასა მეოხ ჩუენდა ქრისტემან მოგვანიჭა“-ო (წამებაჲ ჰაბოასი, საეკ. მუხ. გამ. № 3, გვ. 35), — ან კიდევ: „ქრისტეს მიერითა სიყუარულითა შემეყუარე მე ვიდრე იყავ-ლა სოფელსა ამას შინა ჩუენსა“-ო (იქვე 36). ამის გამო, როდესაც იგივე იოანე საბანისძე მოგვითხრობს, რომ ხაზარეთში „მრავალ არს ქალაქები და სოფლები ქუეყანასა მას ჩრდილოისასა“ (იქვე 17) რომ ჰაბო ტფილელი „სამისა წლისა ჟამთა იქცეოდა ქალაქსა მას შინა (ტფილისში) და გარემო მას ყოველსა სოფლებსა განცხადებულად ქრისტიანედ“ (გვ. 22), უნდა ვიფიქროთ, რომ ჩვენ ავტორს სოფლებად დაბები-კი არა, არამედ სანახები, თემები, ქვეყანა უნდა ჰქონდეს ნაგულისხმები.

მე-IX—X ს-ითგან მოყოლებული „სოფელი“ უკვე წინანდებურად ქვეყანასა და სანახებს აღარ აღნიშნავს, არამედ დაბას.

ამგვარადვე უძველეს ხანაში სოფლის მერმინდელი და თანაშედროვე მნიშვნელობის შესატყვისად ტერმინი „დაბაჲ“ იხმარებოდა, რომლის პირვანდელი ფორმა უნდა „დაბანი“ ყოფილიყო. ამ სიტყვას თავდაპირველად დამუშავებული მიწისა და ნახნავის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და სვანურში „დზ“ ეხლაც ხნულსა ჰნიშნავს. იაკობ ხუცესს ნათქვამი აქვს: „მოვიდა მონაჲ იგი დაბასა, რომელსა სახელი ჰრქვან ცურტავ“ (გვ. 2, II, 18—19). — „მივიწიე დაბასა მას, რომელსა იყო ნეტარი შუშანიკ“ (გვ. 3, III, 29—30) ეესტათე მცხეთელის მარტვილობაშიაც გვხვდება ეს ტერმინი (იხ. საქართ. სამოთხე 314, 318) და აქვე ნათქვამია: „ჩუენი მდაბიური არს“-ო (გვ. 316), ე. ი. ჩენი სოფლელი არისო. საღმრთო წე-

რილის ქართულ თარგმანში „დაბაჲ“ ბერძნულ ჯამუჲ-სა და სომხურ *ქსლ*, ან *ქსნ*-ს უდრის ხოლმე (მათე 9₃₆, 10₁₁, 14₁₅ და მარკოზ 8₂₃, 28, 27 და სხვაგანაც). აღსანიშნავია, რომ ზოგჯერ „დაბაჲ“ ბერძნული ტექსტის ჯიჲც-სა და სომხურის *საკარსკ*-ს უდრის (მარკოზ 5₁₄). ეს გარემოება იმის დამამტკიცებელია, რომ ამ სიტყვას თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობა სამწერლობო ქართულშიაც ჯერ კიდევ მე-V-ს. ქ. შ-აც შენარჩუნებული ჰქონდა.

მოსახლეობის ერთეულის აღნიშვნელ ტერმინად სიტყვა „სახლი“-ც იხმარებოდა. იაკობ ხუცესს მაგ. დასახლებული ჰყავს ეპისკოპოსი იგი სახლისაჲ მის პიტიახშისაჲ“ (გვ. 3, III, 17—18). შუშანიკზეც ნათქვამი აქვს, რომ გარდაცვლის წინ „მოუწოდა ეპისკოპოსსა მისისა სახლისასა“-ო (გვ. 21, XVIII, 26), ამ ისტორიკოსის თხზულებითგანვე ჩანს, რომ ეს პიტიახშის „სახლი“ ს ეპისკოპოზი ცურტაეის, ანუ ჰერეთის ეპისკოპოზი ყოფილა. აქეთვან ცხადი ხდება, რომ ქართლისა პიტიახშის სამფლობელოს გარკვეულ ერთეულს „სახლი“ ჰრქმევია. 506 წ. ბაბგენ სომეხთა და გაბრიელ ქართლისა კათალიკოზების თავმჯდომარეობით შეკრებილი კრების ძეგლის წერის ხელრთვაშიაც იხსენიება «*საქსაკი-იყა ქაყასარიქსანს თონს*» „სამეფო სახლის ეპისკოპოსი“ (*წიქრე მქსიყ, 182—183*). ამ შემთხვევაშიაც აღმოს. საქართველოს მეფის პირადი, მისი კარის ეპისკოპოზი-კი არ იგულისხმება, არამედ იმ მიწა-წყლის მღვდელმთავარი, რომელიც მის უშუალო სამფლობელოს შეადგენდა. ამავე მნიშვნელობის მქონებულია ეს სიტყვა გამონათქვამში „მცხეთისა სახლი“, რომელიც საქართველოს აღსანიშნავად იხმარებოდა.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ სამცხე-საათაბაგოს მღვდელმთავართა სამწყსოების საზღვრების აღწერილობის შემცველ ძეგლში მაწყვერელის სამრევლოდ დასახელებულია „სადგერი, სულ აწყუერი, დიასამიძის სახლი, ახალციხე და ახალციხის წყლის გაღმართი და გურიის წარდგომამდის“,—ხოლო წურწყაბელის კუთვნილებად იხსენიება „ხურსიძის სახლი სულა, ბოცოთ-კვეი ხერთვისის ქვეით მისია“-ო (იხ. დ. ბაქრაძის АПГАДჲ. გვ. 81). ცხადია ამ ცნობაში „დიასამიძის სახლი“ და „ხურსიძის სახლი“ დიასამიძიანთა და ხურსიძიანთ საკუთარ სახლსა და სამოსახლო ადგილს-კი არა, არამედ მიწაწყლის ერთეულს აღნიშნავს. ლეონტი მროველსაც თავის საისტორიო თხზულებაში ნათქვამი აქვს: „ოდეს განუყო აფრიდონ ყოველი ქვეყანა სამთა ძეთა მისთა, მაშინ რომელსაცა ძესა მისცა სახლად სარსუთი, მასვე ხედა წილად ქართლი“-ო (ცა მე-

ფეთა * 111, გვ. 10). ამ წინადადებაშიაც „სახლი“ სამფლობელოს, საბრძანებელს ჰნიშნავს.

ყველა ზემომოყვანილი მაგალითებიდან ცხადდა ჩანს, რომ „სახლი“ ძველად მართო ოჯახის საცხოვრებელ ადგილს-კი არ ერქვა, არამედ მიწაწყლისა და ადმინისტრატორული ერთეულის აღმნიშვნელ ტერმინადაც იხმარებოდა. რაკი გვარსაც, როგორც დავრწმუნდებით, ძველად „სახლი“ ჰრქმევია, ამიტომ ადმინისტრატორულ ერთეულთა ტერმინოლოგიაში ეს სიტყვა უეჭველია გვაროვნული წესწყობილების დროს უნდა იყოს შესული და სწორედ ამ ხანის უკვე მცირეოდენ ნაშთთან-ლა უნდა გვქონდეს საქმე ყველა ზემომოყვანილ მაგალითებში.

ტერმინი „ქუეყანა“ უძველეს ქართულ სამწერლობო ენაში მიწასა და დედამიწას ჰნიშნავდა. ამიტომ არის რომ სახარების თარგმანში მთესველის შესახებ იგავში ნათქვამია, რომ ერთი თესლთაგანი „დავარდა ქუეყანასა კეთილსა და მოსცემდა ნაყოფსა“-ო, ე. ი. კარგ მიწაზე, ნიადაგზე დავარდაო. იოანეს თავის სახარებაშიაც 9⁶ სწერია: „ჰნერწყუა ქუეყანასა და შექმნა თიკაჲ ნერწყვსაგან“, ე. ი. დედამიწას დაფურთხაო. ამ სიტყვას ასეთი მნიშვნელობა მე-X საუკუნემდისაც-კი შერჩა და გ. მეერჩულს აღნიშნული აქვს, რომ გრიგოლ ხანძთელი პირველ მუუდაბნოეთაგან ისწავლებდა „ქუეყანასა ზედა წოლასა“-ო (ც² გ² გლ ხნძ² თლს² გვ. ზ. 43) , ე. ი. მიწაზე წოლას შეეჩვიო.

მაგრამ ასეთი მნიშვნელობის გარდა „ქუეყანა“ იმ მნიშვნელობითაც იხმარებოდა, როგორც ეს სიტყვა ეხლაც გვესმის. იაკობ ხუცესს მაგ. ვარსკენ ქართლისა პიტიახშის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ სპარსეთის მეფისაგან გამომგზავრებული „მოიწია იგი საზღვართა ქართლისათა, ქუეყანასა მას ჰერეთისასა“-ო (გვ. 2, II, 12—13). ჰერეთის იმ თემის შესახებაც, სადაც შუშანიკი იყო საპყრობილეში ჩამწყვედიული, ჩვენ ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს, რომ იქაური ჰავის მავნებლობის გამო „მოხუცებული არავინ არს მათ ქუეყანათა“-ო (გვ. 17, XIV, 29—30). ევსტათე მცხეთელის ჩვენებაშიაც ნათქვამია: „მე ვიყავე ქუეყანისა სპარსეთისა“-განაო (საქართ. სამოთხე, 316). შემდეგში მეტადრე მე-IX ს-ითგან მოყოლებული, რაკი „სოფელი“ უკვე დაბის აღმნიშვნელად იქცა, „სოფლის“ პირველადი მნიშვნელობა განსაკუთრებით სიტყვა „ქუეყანა“-ზე გადავიდა, რომელმაც თავის მხრით თავისი პირველადი მიწისა და დედამიწის აღმნიშვნელობა

დაკარგა და ჩვეულებრივ მხოლოდ იმ მნიშვნელობით-ღა იხმარებო-
და, როგორც ეს სიტყვა ეხლაც გვესმის.

მიწაწყლის ერთეულის აღმნიშვნელ ჩვეულებრივ ტერმინად
„კევი“-ც იხმარებოდა. ეგსტათე მცხეთელს მარზპანისათვის დაკი-
თხვის დროს განუცხადებია: „მე ვიყავ ქუეყანისა სპარსეთისა, კევი-
სა არშაკეთისა, ქალაქისა განძაკისა“-ო (საქართ. სამოთხე 316).
ცხრათა ძმათა კოლაელთა მარტვილობაშიც ნათქვამია: „იყო სოფე-
ლი ერთი დიდი თავსა-ზედა დიდისა მის მდინარისა, რომელსა
ჰრქვან მტკუარი, კევისა რომელსა ჰრქვან კოლაჲ“ (ნ. მარრის
გამ. TP V, 55). ქვეყნის ხეგებად დაყოფვა გეოგრაფიულ თვისებებ-
ზეა დამყარებული და საქართველოს მომეტებული ნაწილისათვის
ამიტომ ჩვეულებრივი იყო.

მიწაწყლისა და მოსახლეობის ცალკე ერთეულს შეადგენდა
რასაკვირველია „ქალაქი“-ც. ეგსტათე მცხეთელის მარტვილობაში
ნათქვამია, რომ სპარსეთითგან ეგსტათე „მოვიდა იგი ქალაქად
მცხეთად“, ხოლო როდესაც თანამემამულეთაგან დასმენილი და
მამაპაპეული სარწმუნოების ლალატისათვის შეპყრობილ იქმნა მცხე-
თისა ციხისთავისაგან, წინასწარი გამოძიების შემდგომ ციხისთავს
გადაუწყვეტია: „წარუძღუანო ეგე ტფილისსა ქალაქსა არვანდ
გუმნასს ქართლისა მარზპანსა“-ო (იხ. ყოფ. საეკ. მუშ. ხელთ. №№
130 და 170).

III თავი

მოსახლეობის ერთეულები

მოსახლეობის ერთეულების აღმნიშვნელ ტერმინებად უძველეს
ქართულ ნათარგმნსა და ორიგინალურ ძეგლებში „თესლი“, „ნა-
თესავი“, „ტოჰმი და „ერი“ გვხვდება.

„თესლი“ საღმრთო წერილის თარგმანებშია ნახმარი ბერძ-
ნული *πατρις*-სა და სომხური *սերմ*-ის შესატყვისად (მაგ. შესაქმე-
თაჲ 21^{12,13} და სხვაგან). იაკობ ხუცესს ნახმარი აქვს გამონათ-
ქვამი „თესლი-ტომი“. მას აღნიშნული აქვს, რომ ცოლზე გულ-
მოსული ვარსკენ პიტიახში „ავინებდა . . . თესლი-ტომსა მის-
სა და სახლისა მათხრებელად სახელ-სდებდა“ (გვ. 8, VI¹²⁻¹³).

უცხო შთამომავლობისა და ეროვნების აღმნიშვნელი ტერმი-
ნიც ამავე სიტყვიდან ნაწარმოებ სიტყვას წარმოადგენდა. დაბადე-
ბის ქართულ თარგმანში ამ ცნების გამოსახტავად „უცხო-ოეს-

ლი —ა ნახმარი, რომელიც ბერძნულს *ἀκλίστατος*-ს და სომხურს *սաս-
րითի*-ს უდრის.

„ნათესავი“ თესლის შთამომავალსა ნიშნავდა და შემდეგ ტომის მნიშვნელობაც ჰქონდა. მაგ. შესაქმეთა 105 ნათქვამია: „ამათგან განიყუნეს... თვთეული ენად-ენად ტომთა შინა მათთა და ნათესავთა შინა მათთა“. ამავე წიგნის 27²⁹ სწერია: „გმსახურებდენ შენ ნათესავნი“, ხოლო გამოსლვათა 6¹⁴⁻¹⁶ აღნიშნულია: „ესე არიან ნათესავნი რუბენისნი“, „ნათესავისაებრ მათისა“-ო. ამ ამონაწერებში „ნათესავი“ ბერძნული *τὸ ξίφος*-ის და *ἡ σαγύνη*-ს, ხოლო სომხური *თიჩამ*-ისა და *საყც*-ის შესატყვისად არის ნახმარი.

„ტოკმი“, ანუ „ტომი“ სპარსული სიტყვაა. სპარსულში „ტუხმ“ თესლსა ჰნიშნავს. სპარსულითგან ეს ტერმინი ასურელებსაც აქვთ „ტუჰმა“-ს სახით შეთვისებული და სომხურშიც არის *თიჩამ*-ის სახით. აღსანიშნავია, რომ დაბადების ქართული თარგმანის შესაქმეთა 10⁵, „ტომთა შინა მათთა“ უდრის ბერძნულს *φιλία ἕστα* და სომხურს *საყცა* იმ დროს, როდესაც ამავე მუხლის „ნათესავთა“ სომხ. *თიჩამ*-ის შესატყვისობად გამოდის. გამოსლვათა 6¹⁶-ში „ტომნი“ ბერძნულს *αἱ πατριαι*-ს და სომხურს *ქიჩქ*-ს უდრის. ეს ტერმინი იაკობ ხუცესის ნაწარმოებში არის ნახმარი „თესლ-ტომი“-ს სახით (გვ. 8, VI₁₂₋₁₃).

ტომი და ნათესავი იმით განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან, რომ პირველი უცხო სიტყვაა და მერმინდელი შენათვისებია, მეორე-კი ნამდვილი ქართული და ძველი ტერმინი არის. ამას გარდა ნათესავი ნათესაობას აღნიშნავდა და უფრო ფართო მნიშვნელობითაც, ეროვნების აღსანიშნავადაც იხმარებოდა, —ტომს-კი ასეთი ფართო მნიშვნელობა არ ჰქონია და გვარს, ან გვართა ჯგუფს აღნიშნავდა.

მთელი მოსახლეობისსქესისა და ჰასაკისდა მიუხედავად შემკრებელობით აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად ძველ ქართულ მწერლობაში „ერი“ იხმარებოდა. იაკობ ხუცესის აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც შუშანიკის ქმარს ქართლისა პიტიახს ციხეში დასამწყვედევად მიჰყავდა, მას თურმე მისდევდა „ამბოხი მრავალი დედებისა და მამებისაჲ, სიმრაველჳ ურიცხჳ, რამეთუ უკანა შეუდგეს, კმაჲ აღმალლა და ტიროდეს“. მაშინ „შუშანიკ უკმოხენდა ერსა მას და ჰრქუა მათ: „ნუ სტირთ, ძმანო ჩემო და დანო ჩემო და შევილნო

ჩემნო“ . ო. როდესაც პიტიახშმა იხილა „ტირილი მამათაჲ და დედათაჲ, მოხუცებულთა და ყრმათაჲ“, დაედევნა და ყველანი გაფნტაო (გვ. 12₁₋₁₂). ამ ამონაწერითგან ჩანს, რომ ორთავე სქესისა და ყოველივე წლოვანობის ხალხის სიმრავლე „ერი“-ს ზოგადი სახელით იყო ცნობილი.

მე-V ს-შიაცქ. შ. „ერი“ ორ მთავარ ნაწილად იყო ფეზობოდა: ერთს შეადგენდენ სასულიერო პირნი, მეორეს საერონი, ანუ ერისკაცნი. პირველი ჯგუფის აღსანიშნავ ტერმინად იხმარებოდა „მღდელთაგანი“, მეორე ჯგუფის წარმომადგენელს „ერისკაცი“ ეწოდებოდა. იაკობ ხუცესის სიტყვით წააშუშანიკს გამწარებითა და საყვედურით უნდა ეთქვას: „არცა მღდელთაგანი ვინ იპოვა მოწყალეს, არცა ერისკაცი ვინ გამოჩნდა შორის ერსა ამას, არამედ ყოველთა მე სიკუდილდ მიმითუალეს მტერსა ღმრთისასა ვარსქენს“ (გვ. 7, V 19—21).

უკვე სტრაბონის დროს მოსახლეობაში ქურუმნი და მიწის მოქმედნი განცალკევებულ წრეებად იხსენიებიან. იბერიის მოსახლეობის განსაკუთრებულ ღმერთს წრეს ქურუმნი შეადგენდენ, რომელთაც თავიანთი პირდაპირი მოვალეობის, მღვდელთმსახურების, გარდა საერთაშორისო საქმეებიც ჰხარებიათ. სტრაბონის ცნობის მეტისმეტი სიმოკლის გამო, არა ჩანს, წარმოადგენდა თუ არა ქურუმთა წრე სრულყოფილთა გამოცალკევებულ სოციალურ ერთეულს, ჰქონდა თუ არა მას წოდებრივობის თვისებები. უეჭველია მხოლოდ, რომ ქურუმობა ალბათ მემკვიდრეობითი პატივი უნდა ყოფილიყო ამა-თუ-იმ საგვარეულოებში. მაგრამ თვით ქურუმობის მიღებისა და დამკვიდრების წესის შესახებ, ცნობების უქონლობის გამო, ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება. უძველეს დროითგან ქართველთა შორის გავრცელებული მნათობთა-თაყვანისცემა მის მღვდელმსახურთაგან ვარსკვლავთმრიცხველობის ცოდნას მოითხოვდა. თვით ქურუმთა შემადგენლობა უეჭველია რამდენიმე უფროს-უმცროსობაზე დამყარებული ხარისხის მქონებული უნდა ყოფილიყო, სხვადასხვა მოვალეობის აღმსრულებელი საფეხურების წარმომადგენელნი უნდა ყოფილიყვნენ. ამიტომ ქურუმთა წრეს უეჭველია თავისი შინაგანი ორგანიზაცია უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ამის შესახებ ჯერ-ჯერობით არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება.

მოსახლეობის მთავარ ნაწილს, რომელიც სტრაბონის აღწერილობის თანახმად მესამე წრედ ითვლებოდა, მთელი ხალხი შეადგენდა, რომელიც მიწისმოქმედებასა და მოლაშქრობას მისდევდა. აღსანიშნავია, რომ ამ

ორი ხელობის მიმდევარი ცალ-ცალკე, განსაკუთრებულ სოციალურ ერთეულებს არ შეადგენდენ, არამედ ერთ ოდენობად ჰყავს სტრაბონის დასახელებული. საფიქრებელია, რომ ეს იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ დღევანდელი მიწისმოქმედი ხვალ, თუ ქვეყანას გასაჭირი დაადგებოდა, ან სახელმწიფოს ინტერესი ამას მოითხოვდა, მეომრად გახდებოდა. ეს რომ სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო, ამას ერისა და მეომრის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ტერმინიც ამტკიცებს. საღმრთო წერილის უძველეს ქართულ თარგმანებში ხალხის აღმნიშვნელ სიტყვად იხმარება „ერი“, რომელიც სათანადო აღვილას ბერძნულ *ἄλιος*, ან *λαός*-ს უდრის და სომხურს *ամրիս*, ან *սիცილიე*-ს (მათე 26₄₇, 55₅, მარკოზ 14₄₃, ლუკა 8₃, 19₁₇ და იოანე 11₅₀). ამავე დროსა და ხანაში „ერი“ ჯარსაც აღნიშნავდა. მაგალითად მესუკავეთა მარტვილობის ქართული თარგმანის წინადადება „ამიერითგან ერის კრება ყო“ (ხახანაშვილი. MΓAr. 12,) სომხური დედნის „*սպիւռհետս դորս ყուսարիս*“ (*სიხერ ჯაკი*. XIX, 34), ხოლო ამავე ძეგლის ცნობა, „*համար սինէր ყორացն*“ (იქვე 39) ქართულად ნათარგმნია „აღრაცხვა ყო ერისა“ (იქვე 14₈). ამგვარად ქართული ერი სომხურ *դორ* „ზორ“-ს, ანუ ჯარს უდრის. სახარების ქართულ თარგმანშიაც ჯარისკაცის აღმნიშვნელ ერთადერთ ტერმინად „ერისაგანი“ იხმარება და ბერძნულს *στρατιώτης*-ს და სომხურს *դორական*-ს, ან *զինավոր*-ს უდრის (მათე 8₃, 28₁₂, იოანე 19₂₃, 23₃₄). ამავე დროს და ამავე ძეგლში „ერისაგანი“ ხალხისაგანსაც პნიშნავს და ბერძნულს *ἕκαστος* და სომხურს *սիცილიე*-ს უდრის (ლუკა 12₁₃). ამგვარად ირკვევა, რომ ძველ ქართულ სამწერლობო ენაში ხალხისა და ჯარისათვის ერთი და იგივე სიტყვა იხმარებოდა და ეს გარემოებაც იმის დამადასტურებელია, რომ სტრაბონის დროს აღმოს. საქართველოში გაცალკევებული სამხედრო და მიწისმოქმედთა სოციალური ერთეულები არ უნდა ყოფილიყო¹. რაკი იბერიაში ვაჭირვების დროს სა-

¹) პროფ. გ. ადონცის ნათქვამი აქვს: სტრაბონის ცნობა ისე უნდა იქმნეს გავებული, რომ რათგან ბარის მცხოვრებნი უფრო მიწისმოქმედებას მისდევენ და მშვიდობიან ცხოვრებას ეტანებოდენ, მთის მცხოვრებნი-კი უფრო მოლაშქრეობას რჩებოდენ, თუმცა არც მათთვის იყო მიწისმოქმედება უცნობი, ვითომც ამიტომ იხსენიებს სტრაბონი მესამე წრეში მიწისმოქმედებისა და მოლაშქრეობის მიმდევართ (იხ. Армения в эпоху Юстиниана. 1908 წ., გვ. 407, შენ. 1). ამგვარად ისე გამოდის, თითქოს სტრაბონი მიწისმოქმედებად ბარელებს ჰგულისხმობდა, მოლაშქრეებად—მთიელებს. მაგრამ ეს სრულებით მცდარი აზრია. სტრა-

ლაშქროდ ყველა სრულჰასაკოვანს შეეძლო გამოსვლა, ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ აღმოს. საქართველოს სტრაბონის ცნობით ალბანელთა 60000 ქვეითობისა და 22000 მხედრობაზე ნაკლების გამოყვანა შესძლებია (Geographica lib. XI, cap. IV, 5).

გვარის აღმნიშვნელი თავდაპირველი ტერმინი უძველეს ქართულ ძეგლებში არ გვხვდება, მაგრამ უეჭველია „სახლი“ უნდა ყოფილიყო. ამისი კვალი როგორც სხვადასხვა ტერმინებში ჩანს, ისევე მე-IX—XI სს. ძეგლებშიაც. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანეში მავ. ნათქვამია, რომ აზომ ქართველთა ამიერკავკასიაში გადმოსახლებისას თავდაპირველ სამშობლოთგან „წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამჟუჟეთანი“ (ე. თაყაიშვილის Опис. II, 709). ცხადია, რომ აქ 8 „სახლი“ 8 მთელ გვაროვნობას უნდა ჰნიშნავდეს, რათგან მარტო 8 ოჯახს ქვეყნის დაპყრობა და დამკვიდრება არ შეეძლო.

ამას გარდა ერთი გვარის მქონებელ პირებს, თუნდაც მათ შორის არავითარი ნათესაობაც-კი აღარ ყოფილიყო, „სახლისკაცები“ ეწოდებოდა. უეჭველია ეს ტერმინიც იმის მომასწავებელია, რომ ყოველი ცალცალკე გვარის აღსანიშნავად „სახლი“ იხმარებოდა. ამ გარემოების დამამტკიცებელი მაგალითების უქონლობა მე-V—VI სს. ძეგლებში იმით აიხსნება, რომ ამ დროისათვის გვაროვნული წესწყობილება უკვე დარღვეული იყო და ამას გარდა სპარსული ტერმინები იყო უკვე შემოხიზნული.

თავი მე-IV-ე.

გვაროვნული წესწყობილება.

§ 1. საგვარეულო წესწყობილება I ს. ქ. წ.

უკვე აღნიშნული გეჰონდა, რომ ლ. მროველს ქართველი ერის უძველესი სოციალური წესწყობილება ერთ ცოლქმრობაზე დამყარებული ოჯახის სახით ეხატებოდა. მაგრამ ეს სურათი საქმის ნამდვილ ვითარებას რომ სრულებით არ შეეფერება, ამას სტრაბონის აღწერილობაც ამტკიცებს. მართალია გამოჩენილი გეოგრაფის ცნობა I ს. ეკუთვნის ქ. წ., ლ. მროველი-ი-კი ქართველი ერის

ბონს თუმცა აღნიშნული აქვს აღმოს. საქართველოს ბარელთა და მთიელთა მიდრეკილება, მაგრამ არსად ნათქვამი არა აქვს, რომ ჯარს მარტო მთიელები შეადგენდნენ. პირიქით მას გარკვევით აქვს აღნიშნული ბარელთა შეიარაღების წესი. ამნაირად აღონციის განმარტება სტრაბონის ცნობითგან არ გამოდინარეობს და მის სიტყვებს ეწინააღმდეგება კიდევ.

უუძველესი ხანის წესწყობილების დახატვასა ლამობდა, მაგრამ მაინც სოციალური ცხოვრების მიმდინარეობა არ შეიძლება მთლად უკულ-მა მოტრიალებულიყო.

სტრაზონის აღწერილობაში განსაკუთრებული ყურადღების-ღირსი მაშინდელ აღმოს. საქართველოში საგვარეულო მიწისმფლობელობის არსებობის შესახები ცნობაა. მისი სიტყვით, ქონება იბერებს საერთო ჰქონიათ საგვარეულოთა მიხედვით და ამ საერთო საგვარეულო ქონებას გვარის უხუცესი წევრი განაგებდა. მაშასადამე კერძო საკუთობა მაშინ, უძრავი მაინც, არ ყოფილა. უძრავი ქონება გვარის საერთო საკუთრება იყო და თვით ამ ქონების მოვლა-გამგეობაც საერთოვე ყოფილა, რათგან მისი მართვა-გამგეობის უფლება გვარის უხუცეს წევრსა ჰქონია ხელთა.

რა უნდა ჰრქმეოდა სახელად ამ გვარის უხუცესს, რომელიც საგვარეულოს უზენაესი ბატონ-პატრონი ყოფილა? თუ იმ გარემოებას ანგარიშს გაუწევთ, რომ ტერმინი „გვარი“ მე-XI ს-ზე უწინარეს ქართულ სამწერლობო ენაში არა ჩანს და „ტომი“ც უცხო სიტყვაა და სპარსულითგან არის შემოსული და უძველესი ქართულისათვის აგრეთვე უცნობი სიტყვა იყო, მხოლოდ ორი სიტყვა „ნათესავი“ და „სახლი“-ღა გვრჩება, რომელიც გვარის აღსანიშნავად შესაძლებელია მიღებული ყოფილიყო. ხოლო რათგან ერთიდაიმავე საგვარეულოს წევრს და ერთიდაიმავე გვარის მქონებელ ადამიანს ქართულად „სახლისკაცი“, ან „სახლისშვილი“ ეწოდებოდა და ეხლაც ეწოდება, აქეთგან ცხადი ხდება, რომ გვარს, როგორც დაერწმუნდით, უძველეს დროს „სახლი“ ჰრქმევია.

ამის შემდგომ ადვილი მისახვედრია, რომ სტრაზონის-დროინდელი საქართველოს საგვარეულოს იმ უხუცეს წევრს, რომელსაც გვარის საერთო ქონების მართვა-გამგეობა ჰქონია ჩაბარებული, „მამასახლისი“ უნდა ჰრქმეოდა სახელად.

თუმცა იმ დროინდელი ქართული წყაროების უქონლობის გამო ამ დებულების სიმართლისა და სისწორის დასამტკიცებლად ბიო-დაპირი ცნობები არა გვაქვს, მაგრამ არაპირდაპირი არა ერთი მოიპოვება. ამ თვალსაზრისით მაგალითად მკვლევარისათვის მეტად საგულისხმო და მნიშვნელოვანი გარემოება ირკვევა, თუ ქართული სახარების უუძველესი, ხანმეტი თარგმანის მათეს თავის X²⁶ ტექსტს ჩაუყვირდებით. მე-X ს. რედაქციით ეს მუხლი ასეა წარმოდგენილი:

„უკუეთუ სახლისა უფალსა ბელზებულით ჰხადოდეს, რაოდენ უფროჲს სახლელელთა მისთა“—ო. აქ „სახლისუფალი“ არის ბერძნული *ὁ οὐρανός*-ისა და სომხური *տանուսէր*-ის შესატყვისობა, ხოლო „სახლელელი“ ბერძნულ *ὁ οὐρανός*-ს და სომხურს *ტანუსერ*-ს უდრის. მართლაც ქართული თარგმანის „სახლისუფალი“ ბერძნულს *ὁ οὐρανός*-სა და სომხურს *տանուսէრ*-ს ზედმიწევნით გამოჰხატავს, რათგან *ὁ οὐρανός* და *տანუ* სწორედ რომ უფალსა ჰნიშნავს.

მაგრამ ეს მუხლი ჩვენს პირველ მთარგმნელებსაც არ გადმოუთარგმნიათ: პალიმფსესტად დაცულ ხანმეტ სახარებაში სახლისუფლის მაგიერ სწერია „მამასახლისსა“ და ასევეა ეს ადგილი ჰადისის მე-IX ს. სახარების ხელთნაწერში დაცული. ქართველმა პირველმა მთარგმნელებმაც რასაკვირველია კარგად იცოდნენ, რომ *ὁ οὐρανός* და *տანუ* ქართულად „უფალი“—ა. ეს სიტყვა მათ არა ერთხელ აქვთ თავიანთ თარგმანში ნახმარი. მაშასადამე მათაც შეეძლოთ ეს ტერმინი „სახლისუფალი“ ადგადმოეთარგმნათ, ან ნამდვილი ქართული სიტყვა „მამფალი“ ეხმარათ. მაგრამ ისინი ასე არ მოქცეულან. ტერმინ „მამფალი“—ში სახლის უფროსობის ცნების გამოხატველი სიტყვა წარმოდგენილი არ არის და ამიტომ გამოსადეგი არ იყო. ხოლო თუ „სახლისუფალი“—ს მაგიერ „მამასახლისი“ იყო ნახმარი, უეჭველია იმიტომ, რომ მაშინ ეს სიტყვა ერთადერთი ჩვეულ ებრივი ზოგადი ქართული ტერმინი უნდა ყოფილიყო სახლის უფროსისა და უხუცესი წევრის აღსანიშნავად. შემდეგ საუკუნეებში, როდესაც ძველი გვაროვნული წესწყობილება უკვე დარღვეული იყო, სახარების ქართული თარგმანის ბერძნულთან შეწამების დროს მიუქცევიათ ყურადღება, რომ ძველი ქართული ტერმინი „მამასახლისი“ ბერძნული *ὁ οὐρανός*-ის ზედმიწევნით შესატყვისობას არ წარმოადგენს და ამის გამო სამართლიანად უფრო სწორედ „სახლისუფალი“ მიიჩნიეს.

ესეც არის კიდევ აღსანიშნავი, რომ იმ ფაქტის გასათვალისწინებლად, თუ რამდენად ძლიერი ყოფილა გვაროვნული წესწყობილების ნიადაგზე წარმოშობილი ადმინისტრაციული ტერმინი „მამასახლისი“, ის საგულისხმოდ გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც საქართველოში მუდუბანოეობა და სამონასტრო დაწესებულებები გაჩნდა, მონასტრისა და ბერმონაზონთა სათავეში მდგომ თანამდებობის პირსა და უფროსს „მამასახლისი“—ვე ეწოდა, თუმცა იქ გვარის მსგავსი არაფერი იყო და მონაზონთა მთელ მისწრაფებას ხორციელ ნათე-

საობასთან და ნათესავეებთან ყოველივე კავშირის შეწყვეტა და უარყოფა შეადგენდა.

§ 2. სოფლების გვაროვნებათა მიხედვით დასახლებულობა.

საგვარეულო წესწყობილების მნიშვნელობის საკითხის გამორკვევის შემდგომ საქართველოს სოციალური ცხოვრებისათვის უძველეს ხანაში, თავისდა თავად იბადება აზრი, რომ მოსახლეობაც საქართველოში გვაროვნებათა მიხედვით უნდა ყოფილიყო დაშენებული. უძველესი ხანისათვის ამის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა წერილობითი ძეგლებითგან რასაკვირველია შეუძლებელია და შემდეგშიაც მხოლოდ იმ დროითგან, რა დროსაც ხალხის აღწერის დავთრებია გადარჩენილი, მკვლევარს საშუალება აქვს ამ საკითხის შესასწავლად სანდო ცნობები ხელთ იქონიოს. სამწუხაროდ მე-XVIII ს-ზე უწინარესი დროის ამგვარი ძეგლები ჯერ აღმოჩენილი არ არის და ამ დროისაც საქართველოს მხოლოდ ზოგიერთი თემისა და ხეობის აღწერილობა მოგვეპოვება, მთელი საქართველოს მთლიანი სურათის აღსადგენად-კი მასალები ჯერ არ არსებობს. ამისდა მიუხედავად მაინც არაგვისა და ქსნის ხეობათა მე-XVIII ს. ხალხის აღწერის დავთრებიც ფრიად საგულისხმო დასკვნის გამოყვანის საშუალებას გვაძლევს.

ამ 1774 და 1781 წ.წ. დავთრებიდან ჩანს, რომ მე-XVIII ს. მეორე ნახევარშიაც ანუ ერთი სოფელი ყოფილა, რომლის მთელი მოსახლეობა მხოლოდ ერთ გვარეულობას ჰკუთვნებია. მაგ. არაგვის ხეობის: ს. ქვემო მღვთის ყველა მცხოვრებნი ბურღულები ყოფილან, სეთურთკარში ყველანი სეთურიძეები იყვნენ, ჯალუშანთ-კარში ყველანი ჯალუშიძეები, კაიშაურთ-კარში — კაიშაურნი, ქოროლოს — წამლაიძენი, სვიანანთ-კარში — სვიანაიძენი, ციხიანთ-კარში — ციხაურნი, როროს — ბელოიძენი, გვიდაქეს — ბუჩუკურნი, ჩონჩოს — ნარიმანიძენი, ბეკიანთ-კარს ბეკიურნი, ჩოქურს — ჩოქურნი, კობიანთ-კარს — კობაიძენი, ძმიანთ-კარს — ქავთარაძენი, რომელთაც ბატატიანთ-კარშიაც მთელი სოფელი უკავიათ, ამირთ კარს — ამირიძენი, ჩოხს — ჩოხელნი, ჩობაურთ-კარს ჩობანაურნი, ლიდას — თლოშაურნი, გოგონაურთას — ბეჭაურნი, რომელთაც კიტოსშიაც მთელი სოფლის მოსახლეობა ეკუთვნით, მაქართას — თლოშაურნი, წინამბარს აფ-

ციაურნი, ფხავთს იგრიალნი, კოჰოხს ჩოხელნი, ვეშაგურთ-კარს ვეშაგურნი, ზენუბანს გიგაურნი, პავლეურთ-კარს პავლეურნი.

ქსნის ხეობაში 1781 წ. დავთრის მიხედვით შემდეგი სოფლების მოსახლეობა მთლად ერთ საგვარეულოს ეკუთვნოდა: ილურთ-კარში ყველანი ილურიძენი იყვნენ, დორეულთ-კარს—დორეულნი, შველიეთს შერმაღინნი, რომელთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა ს. მოჭალიათი და საქორეთი, წხარბალს — ქენქაძენი, რომელთაც ქარჩოხის მოსახლეობაც (ერთის გარდა) ეკუთვნოდა, მიდელანთ-კარს—მიდელანნი, თინიკანთ-კარს თინიკანნი, რომელთაც კორინთის მთელი მოსახლეობაც ეკუთვნოდათ,—და ჩიტინთ-კარს ჩიტინნი.

ბევრი სოფელია, რომ ლეზშიაც მოსახლეობა მხოლოდ ერთს საგვარეულოს ეკუთვნის და მხოლოდ თითო ან ორი, სამი სხვა გვარის მოსახლე არის ხოლმე, ხშირად სხვაგანთგან შემოხიზნული, როგორც ეს დავთარში ხშირად აღნიშნულიც არის. სოფლებს მოსახლეობის პირვანდელ ერთ-გვაროვნულობას სწორედ ეს ხიზნობა და შიშიანობის დროს ბართგან მთაში შეხიზნვა და ჩასახლება არღვევდა, ბარად-კი მტრის შემოსევა-აოხრებისაგან სოფლის მცხოვრებთა ამოვარდნა—დაწიოკება.

საქართველოში რომ სოფლის მოსახლეობა გვარეულობებად ყოფილა თავდაპირველად დაშენებული და შემდეგშიაც საგვარეულო წესწყობილების დარღვევის და პატარა ოჯახების გაჩენისდა მიუხედავად ერთსადაიმავე სოფელში ერთსადაიმავე გვარის მეკომურები ცხოვრობდნენ, ეს გარემოება უფრო მეტი სიცხადით წარმოგვიდგებოდა, ხალხის აღწერის დავთრებში რომ თანდათან საგვარეულო სახელების მაგიერ მამისშვილობის სახელების ჩაწერა არ დაეწყათ და ამით ჩვენთვის მეკომურთა ნამდვილი გვარის გაგების საშუალება არ მოესპოთ. ჩვენამდის მოაღწია ორმა ერთიდაიმავე ხეობის დავთარმა, რომელთაგან ერთში მოსახლეობის გვარი, მამისშვილობისა და საკუთარი სახელები სრულად არის შეტანილი, მეორეში-კი გვარები გამოტოვებულია და მხოლოდ მამისშვილობისა და საკუთარი სახელებია შეტანილი. ამ უკანასკნელი დავთრის მიხედვით რომ გვემსჯელა და სრული აღწერილობა ხელთ არ გვექონოდა, სოფლების მოსახლეობა მთლად სხვადასხვა გვარეულობის წარმომადგენელთაგან დასახლებულად გვეჩვენებოდა. ბარად, რაკი იქ შედარებით უფრო ინტენსიური ცხოვრება იყო, ძველი წესებიც მთაზე გაცილებით უფრო ადვილად ქრებოდა და საგვარეულო სახელებს უკრო სწრაფადაც ივიწყებდნენ.

§ 3. საქართველოს იმდროინდელი საგვარეულო წეს-წყობილების პირველადობის საკითხი.

ამ ნაირად გამოირკვა, რომ სოფლები საქართველოში გვარეულობებდად ყოფილან დასახლებულნი და შთაში ამისი კვალი მე-XVII ს. დამლევამდისაც მკაფიოდ ჩანდა. ცნობილია, რომ დიდ საგვარეულოებს მეტადრე აღმოხ. საქართველოში მე-XIX ს-შიც-კი კარგა ხანს საგვარეულო მამულები გაუყოფელი და საგვარეულო მიწისფლობელობა ჰქონდათ. ბუნებრივად იბადება საკითხი, ეს ხომ ძველისძველი მდგომარეობის ნაშთი არ იყო და ქართველობამ პირვანდელი საგვარეულო წესწყობილება ხომ არ დაიცვა მე-XIX ს-მდე?

უკვე დიდი საგვარეულოების მე-XVI—XVIII სს-ის ბლომად შენახული გაყრილობის წიგნებითა მტკიცდება, რომ საქართველოში გინდ დიდი საგვარეულოების განუყოფელობა — გაუყრელობაზე და ამ გზით პირვანდელი წესწყობილების დაცულობაზე მსჯელობა და ლაპარაკი შეუძლებელია. ხოლო, როგორც „შუშ. წამებ“-ითგან ცხადადა ჩანს (გვ. 13, X — 18, XVI), უკვე მე-V ს-ში მაღალი წოდების ღვიძლი ძმები ერთ სახლად არ ცხოვრობდენ და საერთო მეურნეობაც საეჭვოა რომ ჰქონოდათ, ამის გამო დაუჯერებელია ის საგვარეულო მიწისმფლობელობა, რომელიც საქართველოში მე-XVI — XIX სს-ში იყო, სტრაბონის-დროინდელი წესწყობილების ნაშთად ვიცნათ.

ჩვენ დავრწმუნდით, რომ უძველესს დროს საქართველოში სუფევდა საგვარეულო წესწყობილება: იგი გაბატონებული იყო სახელმწიფო ცხოვრებაშიც, საზოგადოებრივშიც. ზემონათქვამის შემდგომ აქაც უნებლიედ გვებადება საკითხი, თავდაპირველი, პირველადი მოვლენა არის ეს საგვარეულო წესწყობილება, თუ არა? ამგვარი ეჭვი სრულებით ბუნებრივი იქმნება თუ გავიხსენებთ, რომ ქართველი ერი ქრისტეს წინათაც მრავალი საჟღუნების განმავლობაში ცხოვრობდა ისტორიულად, ვითარცა განვითარებული და წარმატებული მოქალაქეობის მქონებელი ეროვნება. საგვარეულო წესწყობილება-კი კაცობრიობის განვითარების თითქოს პირველ საფეხურთაგანია.

ჯერ-ჯერობით ამ საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტა არ შეიძლება, მაგრამ არის ერთი საყურადღებო გარემოება, რომელიც უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ შესაძლებელია სტრაბონის დროინდელი საგვარეულო წესწყობილება პირველადი-კი არ იყოს, არამედ მეორადი, ან მესამეგზისიც.

საზოგადოდ ირკვევა და ქართული სამართლის წყაროებიდან ჩანს, რომ საგვარეულოსა და ოჯახის გაყრის შემდგომაც გვაროვ-

წობითი ერთობა შეიძლება კვლავ განახლდეს. ეს გარემოება რომ ჩვენთვის ცხადი გახდეს, უნდა ერთს საგულისხმოდ დაწესებულებას შევებოთ, რომელსაც ქართულ იურიდიულ მწერლობაში „შეყრილობა“ ეწოდებოდა. ამის შესახებ ცნობები ქართული სამართლის წიგნებში რასაკვირველია არა მოიპოვება რა; იგი კერძო ცხოვრების მოვლენა იყო და ამის გამო მხოლოდ საბუთებშია აღნუსხული. როგორც გვარისა და ოჯახის დაყოფა გაყრის საშუალებით წარმოებდა, ისევე შეერთების პროცესიც ყოფილა, რომელსაც თავისი წესები ჰქონია. ამ მეტად საყურადღებოდ და აქამდე უცნობი დაწესებულების შესასწავლად ჯერ „შეყრილობის წიგნები“-ს სახელით ცნობილი საბუთების ცნობები მოვისმინოთ. 1717 წ. საბუთში ნათქვამია:

„ნებითა და შეწევნითა ღთისათა... ესე ძმობის წიგნი მოგართვით თქვენმა ძმისწულებმა დათუნამ და პაატამ თქვენ ბიძა ჩვენს იესეს, შვილსა თქვენსა ოთარსა და გერმანოზს, ასე და ამა პირსა ზედა: გაყრილი ვიყავით და ისევე ერთმანეთის თავი მოვინდომეთ და ისევე ძმათ შევიყარენით. ეს პირობა დავზღვევით (sic), რომ მამის მამული და ბიძის და ოთარისაც და რაც ჩვენი მამა-პაატამ მამული იყოს, ნასყიდიცა და უსყიდიცა, ყველა გავგვიერთებია; რაც ერთობაში შევიმატოთ, საერთო იყოს, რაც დაგვეკარგოს ისიც საერთო იყოს. ... ჩვენ რომ ვალი გუმართებს ოცი თუმანი, საერთოდ გადავიხადოთ, და სხვა, რაც დარჩეს, თავ-თავისთვის გარდავიხადოთ. თქვენდა უკითხავად არც მამული გავსცე, არც დაგირბიო კაცი, არც გამოვიყვანო მსახური და მხლებელი; თუ პური და ღვინო გადაგუოჩეს, საერთოდ მოვიხმართ, ან მამული ვიქრთამოთ, ან ვიყიდოთ, ყველა საერთოდ იყოს“-ო (სქს სძვლნი I, 445).

1675 — 1685 წ. საბუთში სწერია: „სახელითა სახიერისა არსება-დაუსაბამოსა ღთისა, მამისა, ძისა და წმინდისა სულისათა... ესე ფიცი და პირობა მოგეც მე სარდალმან თამაზ თქვენ, ჩემსა ძმასა, მდივანბეგს ვახტანგს ასე და ამა პირსა ზედან: ძმობისა და სახლის კაცობის პირობაზე ვიყო შენთვის კარგი და კარგის მდომი... ჩვენი სახლი არ მოიშალოს და არ გაიყაროს, თვარადა, ღთან ნუ ქნას, ერთობა არ მოკლეს, ჩვენ ერთმანეთს არ მოვეშოროთ და ერთნი ვიყვნეთ; რაც, ან ღთითა და ან ბატონით, მომეცეს და ვიშოვო, ნასყიდს გარდა, საერთოდ იყოს, არც ჩემს უამში მოგშორდე და გაგყარო“-ო (სქს სძვლნი II, 208).

1779 წ. საბუთში ნათქვამია: „ნებითა და შეწყენითა მლისათა... ესე ამიერით უკუნისამდი ჟამთა და ხანთა მტკიცე და შეუტყალებელი და საბოლოოდ გასათავებელი წიგნი და პირი დავდევით თუმანიშვილმა ფირან და ჩემმა შვილმა ბეჟანმა, ასე რომე მოვედით და თქვენ, ჩემს განაყოფს, მანუჩარის-შვილს გორჯასპის შემოგეყარეთ, ასე რომ მანამდი ცოცხალი ვიყოთ, შენ არ გაგეყაროთ, ჩვენის სასახლითა და ყმითა და მამულით, თუ რამ გვაქვს ქონებითა და ამ პირობითა, რომ მანამდი ცოცხალი ვიყოთ, არ მოგზორდეთ, და ჩვენს უკან ჩვენი მამული და სასახლე და თუ რამ გვაქვს, ისიც სულ შენი იყოს... მე თუმანიშვილის ბეჟანის შვილს გოგიას ამ კურთხეულის პაპის ჩემისაგან მოცემულის შეყრილობის წიგნის ყაბული მაქვს. ღ-თ «მა» სიცოცხლე და სიკვდილიც თქვენთან მომცეს“ (სქს სძვლნი III, 506).

1778 წ. ქრისტოშობის დღეს შედგენილს საბუთშიც სწერია: „ესე საძმო და ერთობის წიგნი მოგე მე გოსტაშაბის-შვილმა დავითის შვილმა ერასტიმ და სახლისა ჩემისა მოწვეალმა შენ ჩემს ბიძაშვილს ბეჟანის შვილს ზურაბს და სახლისა შენისა მომავალს ასე და ამა პირსა ზედა, რომ ავის დროს მიზეზით პაპა ჩემი და მამა შენი ერთმანერთს დაშორებულიყვნენ და გაყრილიყვნენ და მას უკან ძმობისა და სახლის კაცობის სიყვარულით ძმათ შეყრილიყვნენ... რომ მაშინდელი იმათი შეყრილობის წიგნი დღესაც არის. მას უკან კიდევ გაყრილიყვნენ და ახლა ჩვენ ერთმანერთის სიყვარულით მოვიდომეთ ძმათ (sic) შეყრა და ერთათ ყოფნა... რომ რაც პაპას ჩემს თავისი საუფროსოთი სახლის კაცობი დამ წილი გამოჰყოლია სამკვიდრო, თუ ნასყიდობა და თუ მას უკანდელი შემატებული ყმა და მამული, დღეს რისაც მქონებელი ვარ ამ წიგნის მოცემაში ყმისა თუ მამულისა ამით ძმათ შეგყრივარ, რომ დღეის უკან... მე ჩემის მამულით და ყმით და შენ შენის მამულით და ყმით ერთათ ძმურებ სიყვარულით უნდა ვიყვნეთ... იმ მამულის გამოსავალიც ერთავ ერთობაში უნდა მოვიხმაროთ და სხვა რიგათ სამამულოთ შენ ზურაბს ბეჟია ჩემის ნასყიდობასთან საქმე არა გაქვს. ამას გარდა შენი წილი ნასყიდი, თუ უსყიდი ყმა და მამული და აგრეთვე ჩემი ნასყიდი თუ უსყიდი ყმა და მამული ლხინში თუ ქირში საძმოთ უნდა მოვიხმაროთ“... (სქს სძვ. I, 102-103).

1777 წ. საბუთშიც სწერია: „ეს წიგნი მოგართვი მე ელიზ-
ბარსოლოლაშვილმა ქაიხოსროს შვილმა: შენ, ნათე-
სავსა ჩემსა, ხოლო დღეითგან ძმასა ჩემსა შიოშს სო-
ლოლაშვილს და შვილებსა შენსა იესეს, მანუჩარს და იორანს,
სამსავე ერთად და არა სათითაოდ ასრე და ამა პირსა ზედა, რომე
თქვენი დიდი სიყვარული მქონდა და მაქვს იმიტომ-კი არა, რომ
ჩვენ ნათესავები ვართ, არამედ იმიტომ რომ ნებითა ღვთისათა შე-
ვერთდით თითქოს ერთი მამის და ერთი დედისა შვი-
ლები ვყოფილიყავით: შენი შენი შვილებით ერთი ძმა-
ხარ, მე-კი მეორე ძმა, მე უფროსი ძმა ვარ, შენ-კი უმ-
ცროსი. რაც გვაბადია და მომავალშიც გვექმნება
ჩვენ თანასწორად უნდა გვეკუთნოდეს და ყველაფერი
უნდა საერთო შეთნხმებით გავაკეთოთ და გადაწყვიტოთ
ხოლმე და რასაც შევიძენთ, საერთო უნდა იყოს“-ო (დ.
ფურცელაძე Кр. грам.-28).

განსაკუთრებით საყურადღებოა და აღსანიშნავი, რომ ეს შეყ-
რილობა-შეერთების პროცესი მარტო მაღალ წოდებას, თავდა-ახნა-
ურთა შორის-კი არ წარმოებდა, არამედ სხვა წოდებათა წიაღში-
მყოფ ერთეულებსაც ემჩნევა. ამ წრის შესახები ცნობები უფრო სა-
გულისხმოა თავიანთი გულახდილობით: შეერთების ნამდვილი მიზეზი-
იქ პირდაპირ არის დასახელებული და ნათქვამი. აი მაგ. ერთ ასეთს
1797 წელს შედგენილ საბუთში რა სწერია: „აღა-მაჰმედ-ხა-
ნის ტფილისში შემოსევის დროს სპარსელებმა ჩვენი
სახლითგან რამოდენიმე კაცი ტყვედ წაასხეს და ამას
გარდა დიდი ზარალი და დანაკლისიც შეგვემთხვა-
ჩვენი ტყვეების გამოსყიდვისა და ჩვენი მდგომარე-
ბის გასაუმჯობესებლად, ჩვენ ურთიერთის თანხმე-
ბით ერთად შევიყარენით: ამიერთგან ჩვენ ყველანი ძმანი-
ვართ, თითქოს ერთი დედ-მამისა შვილები და რაც გვაქვს და
რასაც მომავალში შევიძენთ უნდა საერთო იყოს“-ო
(დ. ფურცელაძის Кр. грам. 65-66).

ამაზე უფრო საინტერესო ცნობები სოციალური ცხოვრების-
ამ საინტერესო მოვლენის შინაგანი წესებისა და მოწყობილობის შე-
სახებ ერთს 1798 წ. საბუთში მოიპოვება, რომელშიაც ნათქვამია:
„ტფილისის აოხრების შემდგომ ჩემმა ძმამ ყიზლა-
რითგან ჩემი რძალი გამოისყიდა და მე იმის ჩამოსაყვა-
ნად ყიზლარში წავედი და ჩამოვიყვანე. თუმცა მე და ჩემი

ძმა და რძალი გაყრილები ვიყავით და ცალ-ცალკე ვცხოვრობდით, მაგრამ ჩვენი საერთო კეთილდღეობის გულსათვის ერთ ოჯახად შევიყარენით. ჩვენ უნდა ერთი ერთმანერთს ვუშველოთ, ვიჭუშაოთ და ვაჭრობა ვაწარმოვოთ და ყველაფერი გავაკეთოთ, რაც ჩვენი სახლისათვის სასარგებლო იქნება და ჩვენ შორის სიტყვები „ჩემია“, ან „შენია“ არ უნდა იყოს, არამედ ყველაფერი რაცა გვაქვს და რაც გვექმნება, ყველას თანასწორ წილად უნდა გვეკუთნოდეს. ვინც ჩვენგან გამოყოფას მოისურვებს, ჩვენი სახლითგან უარაფროდ გავიდეს, სახლში შემოსულ ჩვენ პატარძალს ჩვენი სახლის უფროსმა უნდა მისი მზითვევი ჩამოართვას და მას ამის ხელწერილი მისცეს. თუმცა ფულები ექმნება, ჩვენი სახლის უფროსმა საერთო სათავნოს მიუმატოს. ჩვენი სახლის ქვრივს გათხოვება შეუძლიან, და თუ გათხოვდა, უნდა მზითვევი დაუბრუნდეს და სამარხავიც მიეცეს სოფლური წესით. სახლში ყველაფერს ჩვენი სახლის უფროსი (მამასახლისი?) განაგებს: იმის დაუქითხავად ვერავინ თავის დანიშნულ საცოლოსაც-კი ვერაფერს აჩუქებს. ქალებს უფლება არა აქვთ თავიანთთვის თავისით რაიმე იყიდონ. მათ ეძლევათ ყოველ კვირა წმინდა სანთელი და რაც-კი ეკლესიისათვის არის საჭირო. ყველა იმათ უნდა ერთნაირად ჩაიცვან და დაიხურონ: ქალებს უფლება არა აქვთ სხვადასხვანაირი და ძვირფასი ტანსაცმელები ჩაიცვან, ხოლო თუ ვინმე მათგანი დიდ კაცობას მოინდომებს, უნდა ჩვენი სახლითგან ხელცარიელი გავიდეს. მთელ ჩვენ სახლეულობაში ყველას ერთი მოძღვარი უნდა ჰყავდეს და ერთინათლია. თუ ნათლია ხელმოკლე იქნება, ნათლობის ხარჯს ჩვენი სახლივე კისრულობს“-ო (იქვე 68).

ზევით განვებ მოვიყვანეთ საბუთებითგან ბლომად ამოღებული ამონაწერები. ამ საბუთებითგან ჩანს, რომ შეყრილობისადმი მისწრაფება და პროცესი ქართველი ერის ყველა წრეში იყო უმადლესითგან მოყოლებული სოფლელებამდე. ცხოვრების უმწირობების შესაქმნელად გაყრილ-დაშორებული წევრები საერთო გასაჭირის დასაძლევად შეერთება-შეკავშირებაზე ზრუნავდნენ. ამნაირად გაყრილი და დაშლილი ოჯახი, ან საგვარეულო კვავ ერთდება, მამულს აერთებს და საერთო მეურნეობის წარმოებას იწყებს. ამასთანავე სახლის, ან გვარის უფროსს ირჩევს, რომელიც ძველი დროის მამასახლისის მსკავსად საერთო საქმეებს ხელმძღვანელობს. და არი-

გებს. სწორედ ასეთ პირობებში და ამ გზით გვაროვნული წესწყობილება ერთხელ დაშლილი შეიძლება კვლავ განახლდეს და სოციალური ცხოვრების ისევ ძირითად მოვლენად და ქვეკუთხედ დაწესებულებად იქცეს. ამისთვის საკმარისი იყო მხოლოდ, რომ ის გაჭირვება და გვაროვნობის დაყოფის პროცესის შემაფერხებელი გარემოება შედარებით ხანგრძლივი ყოფილიყო. ასეთ მდგომარეობაში-კი ჩვენი ერი არა ერთხელ ყოფილა: საქართველოს პოლიტიკური ბედის-ტრიალი მრავალჯერ ყოფილა უკუღმართი და სწორედ ამიტომაც გაყრილობის პროცესიც შეფერხებულა და შეყრილობა დაწყებულა. თუ ეხლა იმ გარემოებასაც გავიხსენებთ, რომ ძველადვე მაღალი კულტურის მქონებული ქართველი ერი იძულებული იყო თავის წინანდელ სამშობლოთგან დაძრულიყო და ახალი მიწაწყალი დაეპყრა, ადვილად წარმოიდგენთ, რომ ქ. წ. საუკუნეებშიც ჩვენი ერი შესაძლებელია არა ერთხელ იძულებული ყოფილიყო გაყრილობის პროცესი შეყრილობის პროცესზე შეეცვალა და თავდაცვის გულისათვის გვაროვნული წესწყობილება განეახლებინა. ამის შემდგომ გვონებ უფლება უნდა გვქონდეს ვთქვათ, რომ ადვილი შესაძლებელია სტრაზონის დროინდელი საქართველოს გვაროვნული წესწყობილება პირველადი არ იყოს¹.

¹) აღსანიშნავია, რომ შეყრილობის პროცესი ჩვენ დროშიაც ყოფილა და შეყრილობის წიგნის წერა სოფლად ეხლაც ცოდნიათ. გ. ჩიტიანი ერთი ამნაირი საბუთის პირი 1926 წელს გადმომცა, რომელიც ამ მხრივ საგულისხმოა და აქვე სრულად მომყავს. გ. ჩიტიანი ამ პირობის წიგნის გარდმოწერისათვის დიდ მადლობას მოვასხვებ. აი თვით ეს თანამედროვე შეყრილობის წიგნი სიტყვა-სიტყვით:

„ვდებთ

პიროვნობის ხელწერილს ჩვენ გორის მაზრა ახალქალაქის თემის ამავე თემის სოფელ გრაკალში მცხოვრებნი ნინია სუარისძე და მისი შვილები ვანო და ნიკო და სიმონი ესე მამა შვილიანათ ოთხივე პირნი მაზრედა ეხლა შავერთ-დით 1924 წ. იანვრის 3 დღესა როგორც ყოფილა ძველათა და ამითა ვდებთ პიროვნობის ხელწერილსა ორივე პირნი ვისაც ოჯახში ამოგვანდეს სიმტყუენე და ლალატი ეს მტყუანი პირნი გავიდეა ცარიელზედა წილიდანა და მტყუანს პირს არ გავვივდეს საჩივარში რაზედაც ვემოწმებით ერთი მეორეს ჩვენის საკუთარის ხელის მოწერითა.

1. ვანო სუარისძე
2. + + + ნინია სუარისძე
3. + + + ნიკო სუარისძე
4. + + + სიმონ სუარისძე

§ 4. ცოლქმრობისა და ქორწინების წესები საქართველოში.

ამ საყოფადღებო საკითხის შესასწავლად უძველეს ძეგლებში ჯერ მეტად მცირე ცნობები მოგვეპოვება; მხოლოდ ნაწყვეტ-ნაწყვეტი და სხვადასხვა წყაროებში გაფანტული ცნობები არსებობს. ამასთანავე ცნობები სხვადასხვა დროისა და ამიტომ ცოლქმრობისა და ქორწინების წესების განვითარებისა და ისტორიის სხვადასხვა საფეხურებს ეხება. ამის გამო მთლიანი სურათის აღდგენა ამ მასალის მიხედვით შეუძლებელია.

ზოგმა მათგანმა თავისი ველურობით შეიძლება სიძველისა და პირველყოფილობის შთაბეჭდილებაც მოახდინოს, მაგრამ ნამდვილად ზოგჯერ პირველყოფილი იქ არაფერია. მაგ. მე. XV ს. დამდეგს აღმოსავლეთში და საქართველოშიაც ნამყოფი გერმანელი ტყვედ ჩავარდნილი მეომარის ჰანს შილტბერგერ-ის მოგზაურობის აღწერილობაში სხვათა შორის ნათქვამია, რომ ქართველებსა (die Georigiter Kurtzy) და ოსებს (die Jassen Ass) იმგვარადვე როგორც სომხეთში (in Armenia) ასეთი ქორწინების წესები, აქეთ: როდესაც მშობლებს თავის შვილისათვის საცოლოდ ქალწულის მოყვანა სურდათ, მაშინ საცოლოს დედას პირობას ადებინებდნენ, რომ მისი ასული მართლაც ქალწული იყო. ქორწილის დროს ქალიშვილებს საცოლო სიმღერით საქორწილო ოთახში მიჰყავთ. ამის შემდგომ საქმრო ყმაწვილი კაცებითურთ მოდის ამოწვდილი ხმლით, იქვე მაყრიონითურთ ჯდება და დიდი ლხინითა, ცეკვითა და სიმღერით ჰამა-სმას შეექცევიან. ასე რომ დროს გაატარებენ, მერმე საქმრო საცოლოსთან შეჰყავთ და ყველანი დანარჩენნი გადიან. შემდეგ მისი ძმა, ან ერთი მახლობელ მეგობართავანი ოთახის კარებს ხმალამოწვდილი სდარაჯობს, სანამ საქმრო ადგება. თუ საცოლო ქალწული არ გამოდგა, მაშინ დედას აცნობებს. საქმროს დედა რომ თავის მეგობრებითურთ სარეცელთან მოვა, ზეწარს გაშინჯავენ და თუ იქ არავეთარ ისეთ ნიშანს არ შეამჩნევენ, რომელიც ქალწულს უნდა ჰქონდეს, მაშინ ყველანი დაღონდებიან. მეორე დღეს რომ საცოლოს დედამა ქორწილში მოვლენ, საქმროს დედა ერთ ძირგახვრეტელ სასმისს დაამზადებს და როცა ღვინის დაღვევის ჯერი დადგება, ამ სასმისში ღვინოს ჩაასხამს ისე-კი, რომ ნახვრეტი ქვეითგან თითით აქვს დაცო-

ვადგენთ ამ პირობის ხელწერილს პეტრე ქავთარაძის თანდასწრებითა მიხვილ ქავთარაძის დასწრებითა რაზედაც ვემოწმებით ჩვენის საკუთარის ხელის მოწერითა მიხვილ ქავთარაძე

+++ პეტრე ქავთარაძე“.

ზილი, და საცოლოს დედას გამოსაცლელად მიაწვდის. ამ დროს, რაკი სასმისის გახვრეტილ ძირს თითი მოშორდება და ღვინო დაიღვრება, საქმროს დედა საცოლოს დედას მიაძახებს: შენი ასულიც ასე მთელი აღმოჩნდაო. ეს რასაკვირველია საცოლოს ყველა მახლობლებისათვის მეტად სასირცხვილო იყო და საცოლოც ასეთ შემთხვევაში თავის შშობლებს უბრუნდებოდა ხოლმე (იხ. Hans Schiltbergers Reisebuch, გამოც. Dr. Walentin Langmantel-ის მიერ 1885 წ. Tübingen-ში, Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart CLXXII, — გვ. 98—99).

მთელი ამ ჩვეულების ველურობისდა მიუხედავად რასაკვირველია იგი ძველი არ უნდა იყოს. პირველყოფილ მდგომარეობაში ქალწულების ასეთი შემოწმება წარმოუდგენელი რამეა. აღსანიშნავია, რომ კორ. ბოროზდინს ამ ნაირი ჩვეულება სამეგრელოს ებრაელთა შორის მე-XIX ს-ში აღწერილი აქვს და იმასვე მოთხრობილი აქვს, რანაირი გაუგებრობა შეიძლება მომხდარიყო ასეთი უცნაური შემოწმების დროს და როგორ შეიძლებოდა სრულებით უმანკო ქალწული ტყუილ-უბრალოდ და სრულებით დაუმსახურებელი გაწბილებულ-შერცხვნილი ყოფილიყო. საცოლოს ქალწულების შემოწმების ჩვეულება და წესი ებრაელთა შორის მიღებული ყოფილა და მეორე შჯულთა 22₁₃₋₂₁-შია აღწერილი, მაგრამ იქ ნათქვამია რომ, როდესაც საქმროს მხრით ბრალდება იყო ხოლმე წამოყენებული, თვით საცოლოს ფიზიკური მდგომარეობის შემოწმება მოხუცებულთა და მოსამართლეების წინაშე უნდა მომხდარიყო. რათგან ზემომოყვანილი ცნობის გარდა სხვაგან არსად ამის შესახებ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება და პირვანდელიც იგი შეუძლებელია ყოფილიყო, გამოსარკვევია საითგან, სახელდობრ ებრაელთაგან, თუ არა, და როდის უნდა ყოფილიყო შეთვისებული ეს უცნაური ჩვეულება. ჰანს შილტბერგერის აღწერილობა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ის, რაც ბოროზდინს მე-XIX ს. შუაწლებში სამეგრელოს ებრაელთა შორის უნახავს, უკვე მე-XIV-XV ს. ყოფილა საქართველოში, ოსებსა და სომხეთშიაც.

ყველა ცნობები ქორწინების წესების შესახებ ჩვენ მხოლოდ იმ დროითგან მოგვეპოვება, როდესაც საქართველო უკვე გაქრისტიანებული იყო. ქრისტიანობამ-კი ბევრი წარმართობის წესები ამოფხრა და თავისი შემოიღო. სხვათა შორის ცოლქმრობისათვის ქრისტიანობამ საეკლესიო ლოცვა-კურთხევა, გვირგვინთა კურთხევაც აუცილებელ პირობად გაჭადა. ამ გარემოებამ ქორწინების ზოგი ძველი წესები შესცვალა და ამით მათ პირვანდელი თვისებები დაუკარგა.

მაგრამ ხალხი დიდ ხანს საეკლესიო გვირგვინთა კურთხევას ცოლ-ქმრობისათვის თავისთვის სავალდებულოდ არ სთვლიდა.

საეკლესიო ქორწინება და ჯვარისწერა რომ ქართველ ხალხს ქრისტიანობის ხანაშიაც აუცილებელ წესად არ მიაჩნდა. ეს სამთავნელის სარგოს გარიგების 1459 წ. და წილკნელის სარგოს გარიგების 1669 წ. წიგნებიდანაც ცხადდა ჩანს. სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნში მაგ. ნათქვამია: „უკეთუ ჯერ დაუწერელად კაცმა ცოლი დააორსულოს, გ (3) ძროხა მიართვას“ სამთავნელს ამ დანაშაულობის საზღაურად, ხოლო „უკეთუ მღვდელმან ორსულს ჯი დასწეროს, გ (3) ძროხა მიართვას, თუ იცოდეს, თუ არ იცოდეს: ა: (1) და მექორწინემ: გ: (3) ძროხა მიართვას“-ო.

წილკნელის სარგოს გარიგების 1669 წ. განახლებულ წიგნშიაც სწერია: თუ ვინმე „ჯვარდაუწერელი ცოლთან დაწვეს, საკანონო ცხვარი ორი და ხარი ორი აქეს“-ო (საისტ. მოამბე 1925 წ. II, 15₁₀₋₁₁). ქვემოთ ახალუბის შესახებ დებულებაში ეს ცნობა ანაირად არის გამოთქმული: „თუ ჯვარდაუწერელს დაუწვეს, საკანონო ძროხა ერთი“-ო (იქვე 17₃₅₋₃₆).

მაგრამ ქრისტიანობის გავლენით შეცვლილ ქორწინების ზნეჩვეულებებსა და წესებში ბევრი რამეა შენახული, რაც შორეული წარსულის ნაშთს წარმოადგენს და ცოლქმრობის დამყარების ძველისძველი წესების ისტორიის ერთ-ერთი საფეხურის დამახასიათებელია. ამიტომ მკვლევარი ვალდებულია ყველა, მცირეოდენი ცნობებიც-კი გამოიყენოს, რომელიც ამ საკითხის გაშუქებას ცოტად თუ ბევრად ხელს შეუწყობს. ისტორიულად ცნობილ ხანაში ქალის წაგვრით, ანუ მოტაცებით ცოლად შეერთვა უწესოება და უკანონობად ითვლებოდა და ქართული სამართალი ასეთ მოვლენას ებრძოდა ხოლმე თვით ისეთ ხანაშიც-კი, როდესაც საქართველოს პოლიტიკურ დასუსტებას ქვეყნისა და ხალხის კულტურული დაქვეითება მოჰყვა. სამთავნელის სარგოს გარიგების წიგნის უძველესს, 1459 წ. დაწერილ ნაწილში ნათქვამია: „შევიყარენით ჩუენ ცხრაზმის კვეისა სამისავე კვეის კრებულნი და მამასახლისნი და ესე პირა მოვასენეთ სამთავნელსა და ჯა ომფორსა: დღეს ამას უკანით რამანცა ხუცესმან ანუ სვნიდიკონოზმანთა ანუ მეყვისთა ანუ უწესოდ მიტაცებულთა ანუ გვრგვინი აკურთხენეს, ანუ ჯი დასწერნეს, ანუ სარჯულო დაუმალოს, რაც ეპრიანებოდეს და აურევებინოს, და შუა ვერცა პატრონი შემოუვიდეს, ვერცა ქვეყანა“-ო. ამავე ძეგლში

ამ სავანზე ქვევითაც არის ორჯერ საუბარი და იქ ასე სწერია: „უქთუ უქრმო (sic) დედაკაცი მოიტაცოს ცოლად, ბ (2) ძროხა მიაართოს“ სამთავნელს დანაშაულობის საზღაურადო, ხოლო „უქთუ მღღელმან ამგვარად მოქმედს (sic) კაცთა ჯი დასწეროს, განიკუწთოს“-ო. მაგრამ ამ ცნობებით განაცხანს, რომ წაგვრის წესი ოდესღაც ქართველ ერსაც უნდა სცოდნოდა, როგორც სრულებით ბუნებრივი ჩვეულება.

მე-V ს. ქართველ ისტორიკოსს იაკობ ხუცესს ერთი ფრიად საგულისხმო ცნობა მოეპოვება, რომელიც ქორწინების მაშინდელი ქართული ზოგი წესების აღდგენის საშუალებას გვაძლევს. მას სახელდობრ აღნიშნული აქვს, რომ, როდესაც ვაზრქენსა და მისი მეუღლის შუშანიკის შორის სარწმუნოებრივ ნიადაგზე მომხდარი განხეთქილების გამო საცოლქმრო მყუდრო ცხოვრება შეირყა, შუშანიკმა ქმრისაგან განშორებისათვის ვაზრქენის სახლი მიატოვა და სხვაგან გადავიდა, ქმარმა, რაკი დარწმუნდა რომ მათი ცოლქმრობა უკვე შეუძლებელი იყო, შუშანიკის მოძღვარს იაკობ ხუცესს მოუწოდა და თურმე შემდეგი უთხრა: „უწყია, ხუცეს, მე ბრძოლად წარვალ ჰონთა ზედა? და ჩემი სამკაული მას არა დაუტევო, ოდეს იგი არა ჩემი ცოლი არს: იპოოს ვინმე რომელმან განკაფოს იგი. მივედ და მომართუ იგი ყოველივე რაჲცა რაჲ არს“-ო (წამება შუშანიკის 10, § VII, 6—10). ვაზრქენის ამ სიტყვებითგანა ჩანს რომ მას თავის დროს ცოლისათვის სამკაული და სხვაც ბევრი რაჲმე („ყოველივე რაჲცა რაჲ არს“) მიუერთმევია, რომელიც მის ცოლს შეიძლება ჰქონოდა, სანამ მის ცოლობას სწევდა, ხოლო როდესაც საცოლქმრო კავშირი დაირღვეოდა, ქმარს შეეძლო იგი ჩამოერთვა. აქ რომ უბრალო სამკაულზე არ იყო საუბარი, არამედ საქმროს საცოლოსთვის მისართმევ ნივთებს ეხებოდა, ვაზრქენის დართული სიტყვებით განაცხანს: მას უთქვამს, რომ სხვა ვინმე აღმოჩნდება, რომელიც ამ ნივთებს მოიხზარებსო. ცხადია აქ მეორე საცოლო იგულისხმება, რომლის შერთვასაც ვაზრქენი აპირებდა და რომლისათვისაც მას წესისაებრ საჩუქრები უნდა მიერთმია. ამ გარემოებას იაკობ ხუცესის მიმდევრო მოთხრობაც ადასტურებს. როდესაც მოძღვარს შუშანიკისათვის ყველა ეს ნივთები გამოუერთმევია და ვაზრქენისათვის მიუტანია, „მან მიიღო ჩემგან, აღიხილა და იპოვა ყოველი გებულად და კუალად თქუა: .მერმეცა იპოოს ვინმე, რომელმან ესე შეიმკოს“-ო (იქვე 10, § VII, 14—16). აქეთგან ცხადი ხდება,

რომ ეს ის ნივთებია, რომელიც საცოლოსა და ცოლს უნდა მიჰრთმეოდა.

იაკობ ხუცესის შემომოყვანილი ცნობის მთელი შინაგანი მნიშვნელობის გასაგებად ქართული ძველი ქორწინების წესების ცოდნაა საჭირო, რომელთა დალაგებული აღწერილობა ერეკლე მეფისძეს ვახტანგ ბატონიშვილსა აქვს. მისი სიტყვით „ოდეს დაამტკიცებდენ ვინმე ვისასმე სასძლოდ თვისად მოყვანად, წარუგზავნიდიან ქალსა მას შეძლებისაებრ ნიშნად სამკაულთა ძვირფასთა... და მიტანისა ჟამსა დასდებდიან ოქროსა ანუ ვერცხლისა სინსა ზედა სამკაულსა სასძლოსა და ვერეთ მიართვიან ქალსა მას“ (გვ. 11).

თვით ქორწილის დროსაც, როცა ჯვარის წერითგან სახლში დაბრუნებული მეფე-დედოფალი და მექორწილენი დალოცვისა და სადღეგრძელოებს მორჩებოდენ, „ადგების ეჯიბი მეფისა ორასა შიშვილისა კლმითა დამდივანმან ანუ მწიგნობარმან ვინმე წარუკითხის ნუსხა ქალსა მას ქრმისა თვისისაგან მიცემულთა სოფელთა ნუსხა პირბადის ასახდელად. შემდგომად მივიდის ეჯიბი, დაუჩოქის კრმლებითა და აჰხადის პირბადე სძალსა მას. შემდგომად წარმოდგების საშუალ მდივანი ანუ მწიგნობარი ვინმე და წარუკითხის, რასაცა ქალს მას გაატანდიან ზითად“ (ბატონიშვილი ვახტანგ. ისტორიები აღწერა 15).

ქორწინების წესის ამ აღწერილობაში ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ საცოლოსთვის პირველად სწორედ საქმროს უნდა მიერთმია სამკაული-საჩუქარი, ისევე ქონება და მხოლოდ ამის შემდგომ საცოლოს მზითვესაც ჩამოსთვლიდენ ხოლმე. ამგვარად პირველად საქმროს მიჰქონდა საცოლოს ოჯახში ქონებრივი საჩუქარი ქალისათვის. „ქართველი ერის ისტორიის“ მე-IV წიგნის პირველ ნაწილში ბიზანტიის უკანასკნელი კეისრის მოციქულის ცნობა მაქვს მოყვანილი, რომელშიაც ჩვენი საკითხისათვის საქართველოს მეფის გიორგის ერთი საყურადღებო განცხადებაა აღბეჭდილი. მისი ასულის ბიზანტიის მეფისათვის საცოლოდ მთხოვნელ დესპანისათვის გიორგი მეფეს განუცხადებია: ჩვენი ქვეყნის ზნე-ჩვეულებების თანახმად საქმროს მოაქვს საცოლოსთვის ქონება და არა საცოლოს საქმროსთვის, ამიტომ მე ჩემს ასულს მზითვეს ვერ გამოვატან. მაგრამ სხვაფრივ ქონებრივად უზრუნველყოფო (იხ. გვ. 44—45). აქაც მაშასადამე გარკვევით არის ნათქვამი, რომ ქართული ქორწინების წესი პირველად სწორედ საქმროს ავალებდა საცოლოსათვის ქონების მიტანას. მზითევი საქართ-

ველოში მე-IX ს-შიც უკვე იხსენიება და თვით ტერმინი უკვე დაბადების ქართულ თარგმანში გვხვდება, მაგრამ მაინც ჯერ საქმრო იყო მოვალე, რომ ქალისათვის საჩუქარი მიეტანა და ალბათ სწორედ ამასვე გულისხმობდა გიორგი მეფე, როდესაც ქართულ ზნე-ჩვეულებზე ლაპარაკობდა.

ეს გარემოება არ ქანჯელო ლამბერტისაც აქვს მე-XVII ს. სამეგრელოს აღწერილობაში აღნიშნული. მისი სიტყვით სამეგრელოში, ევროპაში მიღებული წესის მსგავსად, ცოლის შერთვის დროს მზითვეს არ დაეძებნენ: „კოლხიდაში ასე როდია, იქ ქალს არავითარი მზითვეი ქმრისათვის არ მოაქვს.. სამაგეიროდ სასიძომ უნდა მიუტანოს ქალის მშობლებს დიდი საჩუქრები და მდიდრული ძღვენი... ეს ვალდებულებაა სასიძოსი, რომ მშობლებს უნდა მიუტანოს იმდენი საჩუქარი, თითქოს სასძლო მონა არისო და მის ფასს იხდის. ჩვეულებრივ საჩუქრად მოყავთ ხოლმე ძროხები და ხარები, ან ცხენები, ან ყმები ან და სხვა ამისთანები“ (სამეგრელოს აღწერა, აღ. ჭყონიას თარგ. 90).

ქორწილის ყოველივე ხარჯი სამეგრელოში სასიძოს უნდა გაეწია (იქვე 91). მხოლოდ ახალ ჯვარდაწერილთა ქმრისა და სიძის სახლში გასტუმრებისას ქალის მშობლები თავიანთ ასულს თან მოძრავ ქონებასაც ატანდენ (იქვე 92—93), უეჭველია მზითვეის მსგავსად.

არ ქანჯელო ლამბერტის თავის მოთხრობაში წამოსცდენია ის აზრი, რომელიც აღამიანს ამ ჩვეულების განხილვის დროს შეიძლება დაეხადოს: საქმრო ამით „თითქოს ფასს იხდის“ საცოლოსთვის. დიახ, ის სწორედ ურვადი იყო, ქალის წამოყვანისათვის მიერთმეული ქონებრივი საზღაური და იაკობ ხუცესის ცნობაშიაც ამავე ურვადის კვალი დანაწილი უნდა ვიგულისხმოთ.

ამას გარდა ქართული ქორწინების წესს დაცული ჰქონდა დანაწილობრივ ეხლაც შენარჩუნებული აქვს ზოგიერთი ფრიად საგულისხმო ჩვეულებანი, რომელიც უძველესი დროის პირობების ანარეკლად უნდა მივიჩნიოთ. ბატონი შვილი ვახტანგის სიტყვით ჯვარის წერისათვის საცოლოს სახლში მიმავალ სასიძოს „მიუძღოდიან მოხელენი და მგალობელნი მაყრულისა თქმითა და კარგად შეკაზმილნი. და თვითცა და თანამყოლნიცა იხდებოდნიან ცხენთა ზედა ვითა შორს მიმავალნი, ეგრეთ ახლოს“ (ისტორიებრი აღწერა 12). ეკლესიაში მიმავალ მეფე-დედოფალს „წა-

რუძღვიან ყოველნი ქვეითად და ეგრეთვე მგალობელნი თქმითა მაც-
რულისათა. ქალსა მას გაყვის მდადი ქალნი მრავალნი და მა-
ყარი და ნათესავნი“ (იქვე 13). მეფე დედოფალი რომ ჯვარის წე-
რის შემდგომ „გამოვლენ ეკლესიით, მათინ ეჯიბი სიძისა და მა-
ყარი სძლისა ორნივე ამოიღებდენ ხმალთა და მიაბ-
ჯენდენ კარსა ეკლესიისასა და მის ქვეშ განვლიდენ
სიძე და სძალი“ (იქვე 13-14).

აღსანიშნავია, რომ საქმროს საჩუქრისა და პირბადის ასახდე-
ლად ძღვენის ნუსხის წასაკითხად „ადგების ეჯიბი მეფისა ორისა
შიშველისა კლმითა“ და ნუსხის შინაარსის გამოცხადების შემ-
დგომ „მივიდის ეჯიბი, დაუჩოქის კრმლებითა და აჰხადის
პირბადე სძალსა მას“ (იქვე 15).

უეჭველია ამ საქორწინო ზნე-ჩვეულებათაში დაცუ-
ლია ცოლის წაგვრისა და მოტაცების ძველი წესები.
აქ უკვე მხოლოდ სიმბოლური გამოხატულება იყო იმ
ხანის სურათის, როდესაც საქმრო თავის საცოლოს
მოტაცებით ირთავდა, როცა ის მართლაც იძულებული იყო
ცხენოსანი და შეიარაღებული თანამებრძოლებითურთ შორს გზა გას-
დგომოდა, რომ ცოლი მოყვანა, როდესაც ამოწვდილი ხმლე-
ბი მშვიდობიანი ქორწილის მართო მხატვრული ფე-
რადოვნების სამკაული-კი არ იყო, არამედ მართლაც
აპრიალებული ხმლების ტრიალი სწარმოებდა. ჰანს
შილტბერგერის შემომოყვანილი აღწერილობითგანა ჩანს, რომ
ხმალამოწვდილი მაყრიონის თანხლების წესი უკვე მე-XIV ს-ში და
რასაკვირველია ამაზე მრავალი საუკუნით უწინარესაც მშვიდობიანი
ქორწინების მხოლოდ უბრალო ჩვეულება-და იყო. ამგვარად, თუმცა
ქართველმა ერმა მაღალი კულტურული წარმატების წყალობით წაგ-
ვრის წესის განვითარების საფეხური დიდი ხანია განვლო, მაგრამ იმ
დროინდელი წესების ნაშთი და კვალი ქორწინების მერმინდელ ზნე-
ჩვეულებებში მაინც შერჩა.

ვეტრე ქართველის ასურულ ცხოვრებაში ქარ-
თველ მეფეთა შესახებ მოყვანილ ცნობებითგანა ჩანს,
რომ სამეფო საგვარეულოში მახლობელ ნათესავთა
შორის ქორწინება აკრძალული არა ყოფილა და ეს
„ენდოგამია“ ალბათ სპარსული მაზდენობის გავლენის შედეგი
უნდა იყოს: იქ როგორც ვიცით, და-ძმათა შეუღლება-კი ნებადართუ-
ლი და ასე გასინჯეთ ღვთისნიერ საქციელადაც-კი იყო აღიარებუ-
ლი. რომაელი ისტორიკოსი ტაციტუსი მოგვითხრობს, რომ ფარ-

სმანს (ფარასმანეს) იბერთა მეფეს ძმა ჰყავდამიპრდატი (მითრიდატეს), რომელმაც რომაელთა დახმარებით სომეხთა სამეფო ტახტი დაიპყრა, და ამ მიპრდატს ცოლად თავისი ძმისწული, ფარსმანის ასული ესვია (Annales, XI, 44, 46) და ამ ცნობითაც მტკიცდება, რომ იბერიაშიც შესაძლებელი ყოფილა და ნებადართული ასეთ მახლობელ ნათესავთა შეუღლება, როგორც არიან ბიძა-ძმისწული. კონსტანტინე პორფიროსანის (912 — 959) მოწმობითაც ქორწინება სახლისკაცთა შორის საქართველოში დიდებულთა საგვარეულოებში იმის დროსაც-კი ჩვეულებადა ჰქონიათ (De administrando imperio, cap. 45, ed. Bonnæ p. 197).

იოანე საბანისძესაც ერთი საგულისხმო ცნობა მოეპოვება. მისი სიტყვით ნერსე ერისთავის ქართლითგან გაქცევის შემდგომ „წარმოავლინა მჰპდი ამირა-მუმნმან ბრძანებითა ღმრთისაჲთა სტეფანოზ-ძე გურგენისი, დისწული ნერსისი, ნაცვალად დედის ძმისა თვისისა ნერსისა ერისმთავრად ქუეყანასა მას ქართლად. მაშინ მხიარულ იქმნა ნერსე, რამეთუ უფლებაჲ იგი სახლისა მისისაგან არა განაშორა ღმერთმან“-ო (წამებაჲ ჰაბოხისი, 20). და ეს ცნობაც იმავე ზემოაღნიშნული დებულებების დამადასტურებელი უნდა იყოს.

მაგრამ ენდოგამია მხოლოდ წარჩინებულ საგვარეულოებში იყო ხოლმე, საერთო მოვლენად იგი არ ყოფილა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს აღმწერელს ერთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება, რომელიც სწორედ ამ საერთო და უძველესი მოვლენის ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს. მისი სიტყვით, როდესაც აზომ არან ქართლისა მეფის ძემ ვითომც ალექსანდრე მაკედონელისაგან მცხეთა და მთელი ქართლი მიიღო, „ესე აზოჲ წარვიდა არან ქართლად მამისა თვისისა და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამძუძეთანი. და დაჯდა ძუელ მცხეთას“ (ე. თაყ. ოჩიხ. II, 709). ჯუანშერს კიდევ ნათქვამი აქვს, რომ ვახტანგ გორგასალის მამამ „მისცა ძე მისი ვახტანგ საურმაგს სპასპეტსა საზრდოდ, რამეთუ წესი იყო, რომელ შვილნი მთავართანი წარჩინებულთა სახლსა აღზარდიან“-ო (ცა მფსა ვნტნგსი *301, გვ. 121). ამავე თხზულებაში ავტორს აღნიშნული აქვს, რომ „მოკულა საურმაგ სპასპეტი მამა-მძუძე ვახტანგისი“ (იქვე *303, გვ. 123).

რაჲდენის წამებაშიც მოთხრობილი: „წესი იყო მაშინ სპარსთა შორის, ვითარცა ჩუენ ქართველთა შორის, რომელსა ამა-მძუძედ უკმოზდეს... მეფემან ვახტანგ... მოითხოვა ცოლად

ასული იგი (სპარსთა მეფისა), რომლისადა მამა-მძუძე ქმნილიყო სანატრელი იგი“ რაჟღენ (მ. ჯანაშვილის *Опич.* III, 152 და 153).

როგორ უნდა გავიგოთ ზემომოყვანილი ცნობები და რას უნდა ჰნიშნავდეს „მამა-მძუძე“? ტერმინი „მამა-მძუძე“ საბა ორბელიანსაც მოეპოვება ლექსიკონში და განმარტებული აქვს როგორც „კაცი გამზრდელი“ და ამის დამამტკიცებელ საბუთად 4 მეფეთა X, § 1-ს ასახელებს. მაგრამ შესატყვის ადგილას ბატ. ბაქარის გამოცემაში „მამა-მძუძე“ არ არის, არამედ „მზრდელი“-ა. საბაას როგორც ეტყობა დაბადების თარგმანის ისეთი რედაქცია ჰქონია, რომელშიაც ამ ადგილას ტერმინი „მამა-მძუძე“ ყოფილა ნახმარი.

მამა-მძუძეობის არსებობას საქართველოში მე.V ს. ისტორიკოსის იაკობ ხუცესის სიტყვებიც ადასტურებენ. მისი სიტყვით შუშანიკმა სიკვდილის წინ „მოუწოდა ეპისკოპოსსა მისისა სახლისასა აფუცს და მადლსა მისცემდა მის მიმართ მოწოდებისა მისისათჳს ვითარცა მამას და მამამძუძესა“ (21₂₈-₂₈). ამავე ავტორს ნახმარი აქვს მეორე ტერმინიც, რომელიც ამავე აღზრდილობის წესთან არის დაკავშირებული. იაკობ ხუცესი ამბობს, რომ „პიტიანხმან გამოარჩია ძუძუ მსმტე მისი (ე. ი. შუშანიკისა) საკუთარი, რაათა მოიყუანოს იგი ტაძრად“ (16₄).

ტერმინი „მამა-მძუძე“-ს არსებობა „დედა-მძუძე“-ს ზრსებობას გვაგულისხმებინებს, რათგან ამ სიტყვის შინაარსი რასაკვირველია დედაკაცს შეჰყვინის და არა მამაკაცს. საისტორიო ძეგლებში „დედა-მძუძე“ ჯერ არსადა ჩანს, მაგრამ საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს ეს სიტყვა და ასე აქვს განმარტებული: „დედა-მძუძე მზრდელი ქალი“ აო და ამის საბუთად დასახელებულია 4 მეფეთა XI, 2. ბატონიშვილ ბაქარის გამოცემაში ნათქვამია: „იოსაბეს ასული მეფისა იორამისა და ოქოზიასი შეირთო იორია, ძისა ძმისა თჳსისა და მოიპარა იგი საშუალისაგან ძეთა მეფისათა მოწყუედილთა იგი და ძუძუ ს-მტე მისი“-ო (4 მეფეთა XI, 2). ამგვარად დედამძუძეს მაგიერ იქ „ძუძუს-მტე“ სწერია, რომელსაც სულ სხვა მნიშვნელობა აქვს და როგორც ს. ორბელიანის ლექსიკონში განმარტებულია „სძის მოზიარე“, ანუ ერთი ძუძუს გამოზრდილ პირებს აღნიშნავდა. დაბადების ბერძნულ თარგმანში შესატყვის ადგილას *ἡ ἡραξία* „ჰე ტროფოს“-ისა, ხოლო სომხურ თარგმანში *ყაკხას* „დადეაკ“-ის ხმარება ცხად-ჰყოფს, რომ ჩვენი სახელოვანი ლექსიკოგრაფის ცნობა სწორეა და ქართულ თარგმანშიაც აქ თავდაპირველად მართლაც „დედა-მძუძე“ უნდა ყოფილიყო და არა

„ძუძუს-მტე“. რათგან ზემომოყვანილი ბერძნულიცა და სომხური სიტყვები აღმზრდელსა და ძიძას ნიშნავს.

ეხლა რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ზემომოყვანილ ცნობას დავუბრუნდეთ, მისი დედაზრის გავება გავვიადვილდებამ. უცნობი მემატინის სიტყვით ქართველთა თავდაპირველ სამშობლოთგან ამერ-კავკასიაში „რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამამძუძეთანი“ წამოსულან და საქართველოს მთელი მერმინდელი მკვიდრი მოსახლეობა მათგან წარმომდგარა. მოსახლეობის ამ ორ ჯგუფს შორის მჭიდრო დამოკიდებულება: რვა სახლს, ანუ საგვარეულოს ჰყავს თავისი „ათნი სახლნი მამამძუძეთანი“. ეს იმას ნიშნავს, რომ როგორც ისტორიკოსი ჯუან შერის სიტყვით ვახტანგ გორგასლის დროინდელ საქართველოში „წესი იყო, რომელ შვილნი მთავართანი წარჩინებულთა სახლსა აღზარდიან“ და ასეთი აღმზრდელი სახლის უფროსს „მამა-მძუძე“ ეწოდებოდა, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ს აღმწერელს ამიერ კავკასიაში გადმოსახლებული მკვიდრი საგვარეულოების შორის არსებული დამოკიდებულება ამ გვარადვე ჰქონდა წარმოდგენილი. მაშინდელსა და ვახტანგ გურგასალის დროინდელ მდგომარეობას შორის ამ ორ ისტორიკოსთა შეხედულობით ის განსხვავებაა, რომ რაც მე-V ს-ში მხოლოდ მთავართა და წარჩინებულთა სახლების ურთიერთ დამოკიდებულებას ახასიათებდა და მამა-მძუძეობა მაღალი წოდების წრის ფარგლებში-ღა იყო მოქცეული და მისი მოქმედების ასპარეზი მარტო იქ-ღა იყო შერჩენილი, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორს ქართველთა მთელი ძველი მოსახლეობის საზოგადოებრივ წესწყობილების საერთო მოვლენად ჰქონდა მიჩნეული: მაშინ მარტო მთავრის შვილები-კი არა, არამედ რვა-ვე საგვარეულოს ყველა შვილები ათი სხვა საგვარეულოს სახლში უნდა ყოფილიყვნენ აღზარდილნი, რომელთაც სახლად „სახლნი მამა მძუძეთანი“ ჰრქმევიან.

ამ ქართველი ერის სოციალური ცხოვრების საერთო მოვლენას ღრმა ფესვები უნდა ჰქონოდა ვადგმული, თუ რომ მერმინდელ ისტორიკოსსაც მისთვის გვერდი ვერ აუქცევიან და მისი აღბეჭდვა აუცილებლად დაუნახავს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამის შესახებ მას რაღაც საგულისხმო ძველი წერილობითი, თუ ზეპირი წყარო უნდა ჰქონოდა.

ამ მამა-მძუძეობის ჩვეულებას მინც ჩაკვირება და განმარტება სჭირდება. ზამდენადც მემატინე 10 „მამა-მძუძეთა“ საგვარეულო სახლზე ლაპარაკობს, აქ რასაკვირველია პირვანდელი ცხოვრების ამ

მოვლენის უკვე მკრთალ ანარეკლთანა გვაქვს საქმე, რათგან თითქოს უფრო ბუნებრივიცა და სწორეც იქმნებოდა ამ სახლებს „დედა-მძუძეთა“ სახლების სახელი რქმეოდა: გაბარებული ბავშვები ძუძუს ამ სახლის დედისას სწოვდენ. მაგრამ ამისდა მიუხედავად „მამა-მძუძეთა სახლი“ ძველია და რეალური შინაარსის მქონებელიც არის.

ამ დროს, როგორც ეტყობა, უკვე მხოლოდ ჩვეულებად ქცეული ძველი სოციალური ცხოვრების ძირითად მოვლენასთან ჰქონდა საქმე მე-VIII ს. მემათიანეს, მაგრამ ჩვეულებათაშიც მისი პირვანდელი სახეობის დანიშნულების განჭვრეტა შეიძლება. მამა-მძუძეთა-ბის წესი იმ მთავარ დებულებაზეა დამყარებული, რომ მამის ღვიძლი-შვილი თავის მამის ოჯახში და საგვარეულო სახლში არ შეიძლება ყოფილიყო, გაზრდილიყო და თვით ძუძუც-კი ეწოვა. ის უეჭველად სხვა საგვარეულოს სახლში სწოვდა ძუძუს, იქ იზრდებოდა და როდესაც წამოიზრდებოდა, მხოლოდ მამის შედიოდა თავისი ღვიძლი-მამის საგვარეულოსა და სახლში. აღსანიშნავია, რომ თუმცა მას დედა აწოვებდა ძუძუს, მაინც ამ აღმზრდელ სახლს დედა-მძუძე სახლი-კი არა, არამედ „მამა-მძუძეს სახლი“ ეწოდებოდა. ამ გვარად სოციალური ცხოვრების ამ ინსტიტუტის აღმნიშვნელი ტერმინის მთავარი საკითხი და აზრი ბავშვის მამისადმი (და არა დედისადმი) დამოკიდებულების გამოხატვაა.

ამ ტერმინის უკანასკნელი ჩამონაკვითლობის ხანაში უკვე ისეთი მდგომარეობა უნდა ვიგულისხმოთ, როდესაც ბავშვი იქ იმყოფება, სადაც მამაა: სახლი და მამა ერთი მეორისაგან განუყრელი ცნებაა. მაგრამ პირვანდელი ცხოვრების ამ მერმინდელ გამოხატულებაში ისე არ იყო, არამედ ყოფილა ხანა, როდესაც ისეთი ჩვეულება სუფევდა რომ ბავში ცხოვრების აქ აუცილებელი წესისდა თანახმად თავის ღვიძლ-მამასთან არ იზრდებოდა, არამედ სხვა საგვარეულოში და იქ მის აღმზრდელს „მამა-მძუძე“ ეწოდებოდა.

ესლა რომ მამა-მძუძეთა სახლების წესის წარმოშობის საფუძვლის გამოჩვენებას შევუდგეთ, ჯერ უნდა ამ ჩვეულების დედააზრს მივაქციოთ ყურადღება. ხოლო თუ მამა-მძუძეობას ამ თვალთსაზრისით მივუდგებით, მაშინ, როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ცხადი გახდება, რომ ეს წესი აღმოცენებულია იმ ძირითად რწმენაზე, რომ ბავში თავის მამის საგვარეულოსა და სახლში არ სწოვს ძუძუს და არც იზრდება. ის მხოლოდ შემდეგში, უკ-

ვე წამოზრდილი, შედის თავისი საკუთარი მამის სახლსა და საგვარეულოში.

მარტოს გარემოებაც, რომ მამა-მძუძეობა სახლობრივ, ანუ საგვარეულოებს ეწოდებოდათ და „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს აღმწერელს იგი მთელი ქართველი ერის სოციალური ცხოვრების ბუნებრივ გამოხატულებად ჰქონია წარმოდგენილი, ამ მამა-მძუძეობის წესის უაღრეს მნიშვნელობასა და სიძველეს ცხად-ჰყოფს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს წესი თავდაპირველად ცხოვრების იმ უცილობელ კანონად ყოფილი მოვლენის ანარეკლს წარმოადგენს, როდესაც ბავში თავისი ღვიძლი მამის სახლსა და საგვარეულოში არამც თუ არ იზრდებოდა, არამედ არც იზადებოდა აქ მას ღვიძლი მამა გვერდით არ ჰყავდა, არამედ დედა, რომელიც მაშინ აგრეთვე ჯერ კიდევ თავისი ქმრის ოჯახში არ იმყოფებოდა, არამედ თავისსავე საგვარეულოში რჩებოდა.

რაკი მაშინ ბავშვს ძუძუს მისივე დედა აწოებდა, ამიტომ მას რასაკვირველია „დედა-მძუძე“ არც ესაჭიროებოდა და ამგვარ ტერმინი მაშინ არც შეიძლება ყოფილიყო. სამაგიეროდ ასეთ პირობებში, როდესაც ბავშვი დედის საგვარეულოში იზრდებოდა, მისი აღმზრდელი და მფარველი მამა-კაცი დედის მახლობელი მამრობითი სქესის ნათესავები, დედის ძმა და სხვები იყვნენ, ისინი ამ ბავშვს აღზრდა—მზრუნველობის მხრივ მამობას უწევდნენ და სწორედ ამიტომ ღვიძლი მშობელი მამისაგან ვასარჩევად მას „მამა-მძუძე“ ეწოდა. ამგვარად ტერმინი „მამა-მძუძე“ მეორე ტერმინ „დედა-მძუძე“-ზე აღრინდელი უნდა იყოს იმ ნაირადვე, როგორც მერმინდელი მოვლენაა, როდესაც შვილს ძუძუს უკვე საკუთარი დედა აღარ აწოებდა, არამედ სხვა, რომელსაც მშობელი დედისაგან განსარჩევად „დედა-მძუძე“ ეწოდა.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, მამა-მძუძეობის წესი ცოლქმრობის ამაზე უწინარესი ხანისა და ისეთი წესის არსებობას გვაგულისხმებინებს, როდესაც მარტო ბავშვი-კი არ იზრდებოდა თავის მამის საგვარეულოსა და სახლის გარეშე, არამედ როდესაც თვით მისი დედაც, ქმრის ცოლი ჯერ კიდევ ქმრის საგვარეულოსა და სახლში შესული არ იყო და ცოლად ქცევის შემდგომაც ისევ თავის საგვარეულოს წიაღში რჩებოდა. ამ გვარი ცოლქმრობის წესი კი იმ ძირითად მოძღვრებაზეა დამყარებული, რომ

მამაკაცს თავისი საცოლო და ცოლი უმჭველად სხვა საგვარეულოში უნდა მოეძებნა და სხვა საგვარეულოთგან უნდა ჰყოლოდა. ასეთ ცოლქმრობის წესს, როგორც ცნობილია, ექსოგამიის წესი ეწოდება და ქართველი ერის ეს დაწესებულება უძველეს ხანაში მაშასადამე ექსოგამიის წესზე ყოფილა დამყარებული.

ნათესაობის აღმნიშვნელი ძველი ქართული ტერმინების აგებულობისა და პირველადი მნიშვნელობის ანალიზი ამაზე უფრო შორსა და საუკუნეთა სიღრმის წყვედიადში განჭკრეტის საშუალებას გვაძლევს, თანაც ცოლქმრობისა და ქორწინების წესების უძველესი საფეხურის გათვალისწინებას გვიადვილებს, მაგრამ ამისთვის მეტად რთული ლინგვისტური წინასწარი კვლევა-ძიებაა საჭირო, რომ ამ საკითხზე აქ მსჯელობა შესაძლებელი იყოს, მით უმეტეს, რომ ამ ფრიად მნიშვნელოვანი პრობლემის შესახებ განსაკუთრებულ მონოგრაფიაში გვექნება საუბარი.

თავი V.

სახელმწიფო წესწარმოება.

§ 1. მეფე და მეფის ხელისუფლების საფუძველი.

ამ საკითხის შესასწავლადაც ჩვენ ხელთ თითქმის მხოლოდ აღმოს. საქართველოს შესახებ მოგვეპოვება საკმაო ცნობები, რომ საფუძვლიანი მსჯელობა შესაძლებელი იყოს. დასავლეთი საქართველოს აღწერილობა ამ პრობლემის შესასწავლად სანდო მასალებს არ გვაძლევს, მაგრამ, რის შესახებაც ცნობებია, ის ქვემოთ მოყვანილი იქნება.

სტრაბონის აღწერილობითგანა ჩანს, რომ აღმოს. საქართველოს მთელი მოსახლეობითგან განირჩეოდა და გამოყოფილი იყო ის წრე, რომლითგანაც მეფეს ირჩევდნენ, ან სვამდნენ ხოლმე. ხოლო რათგან ამავე ავტორის ნათქვამი აქვს, რომ მეფედ ისეთ პირს ირჩევდნენ ხოლმე, რომელიც გარდაცვლილი მეფის შემდგომ მახლობელობითა და წლოვანობით ყველაზე უფროსი იყო, აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მახლობელობა ნათესაობის თვალსაზრისით უნდა ყოფილიყო ნაგულისხმევი, მაშასადამე ის წრე, საითგანაც იბერიის მეფეს ირჩევდნენ, უნდა იმ სოციალურ ერთეულად ვიგულისხმოთ, რომელიც ნათესაობას წარმოადგენდა და ნათესაურ კავშირზე იყო დამყარებული.

ლი. უფრო ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ეს წრე და ნათესაური კავშირი ერთი გარკვეული საგვარეულო უნდა ყოფილიყო, რომელიც ეგების რამოდენიმე შტოდ იყო დაყოფილი. მაშასადამე საფიქრებელია, რომ იბერიის, ანუ აღმ. საქართველოს სათავეში სამეფო საგვარეულო მდგარა.

მეფის ხელისუფლების დამკვიდრების წესი სტრაბონს მკაფიოდ აქვს აღწერილი:

მეფედ იმასა სვამდენ, ვინც საგვარეულოში წინანდელი მეფის ყველაზე მახლობელი იყო ნათესაობითა და წლოვანობით კიდევ უხუცესი. მაშასადამე მეფის ხელისუფლება არ შეიძლება რომ მამის შემდგომ მის უფროს, ან რომელსამე სხვა შვილს მიეღო, რათგან ის საგვარეულოში ყველაზე უფროსი არ იქნებოდა. ამგვარად მეფის ხელისუფლების მემკვიდრეობის წესი აღმოს. საქართველოში პირდაპირი მემკვიდრეობის წესიკი არ ყოფილა და პირმშობის კანონზე-კი არა, არამედ უხუცესობის კანონზე ყოფილა დამყარებული.

რა წოდებულება უნდა ჰქონოდა საქართველოს მეფეს? თუ გავიხსენებთ, რომ იგი მეფის საგვარეულოს უხუცესი იყო, საფიქრებელია, რომ მას იგივე სახელი უნდა ჰქრქმეოდა, რომელიც გვარის უფროსს ეწოდებოდა, ე. ი. მამასახლისი. რასაკვირველია, ჩვეულებრივ გვარის უფროსთა და სხვა ხელისუფალთაგან განსარჩევად მის წოდებულებას ამას გარდა რაიმე განმასხვავებელი დანართი სახელიც უნდა ჰქონოდა, მაგრამ ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ლეონტი მროველსაც სცოდნია, რომ საქართველოს უზენაესს საჭეთმპყრობელს და მმართველსა და საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლებსაც ქართულად წინათ „მამასახლისი“ ეწოდებოდათ. ეს ცნობა მას რომელიღაც ძველი ქართული წყაროთგან უნდა ჰქონდეს ამოღებული, მხოლოდ ქრონოლოგიურად ეს მოვლენა შეცთომით მერმინდელად და ვითომც არეულობის დროინდელად მიუჩნევია. მას სხვათა შორის ნათქვამი აქვს: „არა-ვინ იყო მათ (ე. ი. ქართლოსიანთა) შორის უწარჩინებულეს და უსახელოვანეს, არამედ ადგილითი-ადგილად თავადნი (ე. ი. მეთაურნი) იჩინიან. ხოლო, რომელიც იყვის შცხეთას, იგი იყვის ყოველთა მათ სხვათა ზედა. და არცა სახელეობოდა მეფედ, არცა ერისთავად, არამედ მამასახლისი ეწოდებოდა და იგი იყვის მაზავებელ და ბქე სხუათა ქართლოსიანთა, რამეთუ ქალაქი მცხეთა

განდიდებულ იყო უმეტეს ყოველთასა და უწოდდეს დედა-ქალაქად“. ო (ცა მეფეთა *107, გვ. 8, სადაც ტექსტს $1\frac{1}{2}$ სტრიქონი აკლავ, შეად. ქცა ზ. ქიქ. 24).

მცხეთის მამასახლისი, ვითარცა ქვეყნის უზენაესი ბატონ-პატრონი, ჩვენ ისტორიკოსს მოხსენებული ჰყავს თორქთა აღმოს. საქართველოში დასახლების შესახებ ცნობაშიაც: ისინი „მოვიდეს მცხეთას სახლი რვა და ეზრახნეს მამასახლისსა მცხეთისასა, აღუთქუეს შეწევნა სპარსთა ზედა. ხოლო მამასახლისმან მცხეთელმან აუწყა ყოველთა ქართულთა და ინებეს მეგობრობა მათ თორქთა“ ო (იქვე *125, გვ. 12).

მაგრამ, როგორც ლ. მროველის ცნობითგანა ჩანს და შემდეგში სხვა წყაროების მოწმობითაც დაერწმუნდებით, მამასახლისი მარტო მეფეს-კი არა, არამედ თემისა და თემის, ქალაქისა, დაბისა და საგვარეულოს მმართველსაც ეწოდებოდა სახელიად. ბუნებრივად იბადება საკითხი, თუ როგორ უნდა გაერჩიათ ქვეყნისა და სამეფოს უზენაესი გამგე საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებისაგან. ლ. მროველის სიტყვით საქართველოს სამეფოს საჭეთმპყრობელს „მცხეთის მამასახლისი“ უნდა ჰრქმეოდეს და თითქოს სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო მისი სხვებისაგან გამარჩეველი წოდებულება. ეს ცნობა რომ მთლად უსაფუძვლო არ უნდა იყოს, ამას ერთი ანალოგიური მოვლენაც გვაფიქრებინებს. ქართული ეკლესიის საჭეთმპყრობელსაც ქართლისა კათალიკოზის სახელის გარდა მცხეთისა კათალიკოზიც ეწოდებოდა. მაგრამ მაინც დაუჯერებელია, რომ მცხეთისა მამასახლისის სახელის გარდა აღმოს. საქართველოს უზენაეს გამგეს თავისი განსაკუთრებული წოდებულება არ ჰქონოდა. ქართული ეკლესიის საჭეთმპყრობელის მსგავსად შეუძლებელია მას ქართლისა მამასახლისი ჰრქმეოდა, რათგან იბერიის სამეფოში ქართლი თუმცა უდიდეს, მაგრამ მაინც ერთად-ერთ შემადგენელ ნაწილს არ წარმოადგენდა. საკუთრივ ქართლის გარდა ჰერეთი და მესხეთიც იყო. ამიტომ არის რომ „ქართლისა მამასახლისი“ ქართლის საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლის სახელი იყო.

სრულყოფილებიანი ხელისუფლების მქონებელს ქართულად „კელმწიფც“ ეწოდებოდა და შემდეგში, მაგ. XI—XIII სს-ში საქართველოს მეფესაც მართლაც ხელმწიფეს ეძახდნენ. იქნებ იბერიის მეფეს „მცხეთისა მამასახლის“-საც ხელმწიფეს უწოდებდნენ? საეჭვოა, რათგან უძველეს ქართულ ძეგლებში, მათ შორის საღმრთო წერილის უძველეს თარგმანშიც, „კელმწიფე“ არას დროს მეფეს არ ჰწინავს. „კელმწიფეა“, როგორც თვით ამ ტერმინის აგებულობითგან-

ნა ჩანს, ისეთ პირსა ჰნიშნავს, რომელსაც „კელი“, ე. ი. უფლება „მწიფე“ ანუ სრული აქვს. ამგვარად „კელმწიფეა“ სრულუფლებიანს, უფლების მქონებელს უდრის იმისდა მიუხედავად, თუ ვინ იყო ეს პირი. მაგ. იაკობ ხუცესის სიტყვით, როდესაც ვარსკენ პიტია-სშის გამაზდიანების გამო მისმა ცოლმა შუშანიკმა წარმართ ჰქმართან ერთად ყოფნა აღარ მოისურვა და სხვაგან გადავიდა, ვარსკენს უთქვამს: „რახსა კელიწიფა ჩემზედა ცოლმან ჩემმან ესევითარისა საქმედ“ო (გვ. 5, IV, 12-14), ე. ი. ჩემ ცოლს რა უფლება ჰქონდა ესრე მოქცეულიყო? ევსტათე მცხეთელის მარტილოზის ავტორის ცნობითაც მცხეთაში მცხოვრებ სპარსელს ხელოსნებს მცხეთის ციხისათვისათვის უთქვამთ: „აქ არის კაცი ერთი ჩუენისა რჯულისაგანი... აწ შენ მოუწოდე და ჰკითხე, რამეთუ ამას ქალაქსა შინა კელმწიფე ხარ“—ო (საქართ. სამოთხე 313), ე. ი. ამ ქალაქში შენ სრული ხელისუფლება გაქვსო, ხოლო როდესაც ამ მცხეთის ციხისათვის დასმენილი პირი დაუბარებია და საქმე გამოუძიებია, მას თურმე განუცხადებია: „ამის კაცისა პატიჟი (ე. ი. დასჯა) შე არა არაა. კელმწიფეების არცა აღბმა ძელსა, არცა პურობილება“—ო (იქვე 314), მისი არს ციხეში ჩასმისა და არც ჯვარზე აღბმის უფლება არა მაქვსო. ზემონათქვამითგან ცხადი უნდა იყოს, რომ „კელმწიფეა“ იბერიის მეფის განმასხვავებელ წოდებულებად შეუძლებელია ყოფილიყო.

ეხლა თუ გავიხსენებთ, რომ ქვეყნის უზენაესი გამგისა და ბერძნული *βασίλει*; „ბაზილევს“-ისა და სომხური *խակაპ* „თავაგორ“-ისა და *սրբայ* არქა-ს ერთად-ერთ აღმნიშვნელ ტერმინად და შესატყვისობად „მეფე“ იყო, რომელიც თავდაპირველად „მეფე“დ გამოითქმოდა და იწერებოდა. (იხ. მათე 18₂₃, 21₅, 22₂, 25_{34,40}, 27_{11,37,42} — მარკოზ 15_{29,32,32} — ლუკა 19₃₈, 23_{2,38} — იოანე 12₁₅, 18₃₇, 19_{31,32,33}), ხანმეტ ტექსტებში ამ სახითვე გვხვდება, მაშინ შეიძლება დაეასკვნათ, რომ იბერიის მეფეს თავდაპირველად საქვეყნოდ გამრიგე მოხელე და გვარის უფროსი მამასახლისებისაგან განსარჩევად ალბათ „მეფეა მამასახლისი“ ერქმეოდა, რომლისგანაც შემდეგში მართივად „მეფეა“ და შემდეგ მეფე წარმოსდგა. აღსანიშნავია, რომ შემდეგ ხანაშიაც, მაგ. XI ს-ში, როდესაც საქართველოს მეფის ხელისუფლება, როგორც „ქართული სამართლის ისტორიის“ II წიგნში დაერწმუნდებით, სულ სხვა ნიადაგზე აღმოცენდა, საქართველოს მეფე ვითარცა სამეფო სახლობისა და საგვარეულოს უფროსი, იმავე დროს მამასახლისადაც ითვლებოდა. ამ გარემოებას ბაგრატ IV საკუთარი სიტყვებიც ცხად-ჰყოფენ, რომელიც მას ოპიზის სიგელში

აქვს ნათქვამი: თუმცა დავა მიჯნაძოროვლებმა მოიგეს, მაგრამ ოპიზარნიც რომ გულნატკენი არ დარჩენილიყვნენ, ამიტომ „როთამცა ოპიზარნიცა გულსავსე ეყვენ... თავსავე ჩემსა დავათმინე: ავიღე სამამასახლისოსა სამსახურებელისა ჩუენისაგან სოფელი ბარევენი და მივეც ოპიზართა“-ო (სქს სძვლნი II, 4). მასასადამე ამგვარად, როგორც სამეფო სახლობის წევრებს „უფლისწულები“ ეწოდებოდათ და მათ სამფლობელოს „საუფლისწულ“ ერქვა, ისევე უნდა დავასკვნათ, რომ რაკი მეფის პირად კერძო საკუთრებას „სამამასახლისოჲ სამსახურებელი“ ჰქმევია, თითონ ისიც მამასახლისად ყოფილა მიჩნეული.

§ 2. მეფის ხელისუფლების უხუცესობით დამკვიდრების წესის დამადასტურებელი ცნობები

სტრაბონის საუცხოვო აღწერილობა იმ დროინდელი იბერიისა, რომელიც ზემოთ იყო მოყვანილი, ძვირფასს ცნობებს გვაძლევს სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესრიგის შესახებ. იქ, როგორც ვიცით, ნათლად არის აღნიშნული, რომ მემკვიდრეობის რიგი პირდაპირი-კი არ იყო, მამის შემდგომ მეფობის უფლება შვილზე პირმშობის წესით კი არ გადადიოდა, არაჲდ წლოვანობასა, უფროსობაზე და მსცოვანებაზე, უხუცესობაზე იყო დამყარებული: განსვენებული მეფის შემდგომ ვინც სამეფო საგვარეულოში ყველაზე უფროსი იყო ხნიერებით და ყველაზე მასლობლად ითვლებოდა, იმას ეკუთვნოდა კიდევ იბერიის სამეფო ტახტი.

ფრიად საყურადღებო საგანია, გამორკვეულიყო, რამდენად აღასტურებენ სტრაბონის ამ ცნობას ქართული საისტორიო წყაროები? ლეონტი მროველის თხზულება ამ საკითხის გადასაწყვეტად საჭირო მასალებს არ გვაძლევს, „მქცაქა“ს მატთანეში — კი მოიპოვება ბერძენთა გამორჩენილ გეოგრაფის სიტყვების სიმართლის დამამტკიცებელი ცნობები. სამწუხაროდ ამგვარი ცნობები მატთანეს თავითგანვე არ იწყება, დასაწყისში მეფეთა ნუსხა მეტად მოკლეა და სიტყვა ძვირი, ისე რომ იქ მეფეთა ჩამომავლობა — ნათესაობაზე მემატთანეს ერთი სიტყვაც არ წამოსცდენია. მხოლოდ მირიანის შემდგომ არის აღნიშნული ისიც მხოლოდ ხუთი მეფის ნათესაობა და სწორედ ეს ცნობებია ჩვენთვის საყურადღებო. „მქცაქა“ს მატთანე ამტკიცებს, რომ მირიან მეფის ვარდცვალების შემდგომ „დაჯდა მეფედ ბაკურ ძე რვეისი“ (Опис. II. 719). ჩვენ ვიცით შატბერდისეული წანინოს ცხოვრებით, რომ მირიანს ჰყავდა შვილი, მაგრამ მაინც სამეფო ტახტზე ის-კი არ ასულა, არამედ „ბაკურ ძე

რევისი“. დასახელებულს შატბერდისეულ ცხოვრებაში მირიანის შვილი იწოდება რევად (Опис. II, 804), მაგრამ ჭელიშისეულში იგი „რევასად“ (ibid.), ესე იგი რევაზად, არის მოხსენებული. თუნდაც რომ ამ შემთხვევაში შატბერდისეული ცხოვრების ცნობა უფრო სწორე იყოს, მაინც მგონია ეს ბაკური მირიანის შვილის შვილი-კი არ უნდა იყოს, — იმიტომ რომ მაშინ გაუგებარი იქნებოდა რატომ არ ავიდა სამეფო ტახტზე მირიანის ძე, თუ რომ მის შვილის შვილს გამეფება შეეძლო, — არამედ მირიანის ძმა უნდა ყოფილიყო, რევის (ან როგორც „მქცა ქჷს“ს მატიანეში ალბათ შეცთომით სწერია ლევის „ლევ მამაა ქჷს (27 მეფის) მირიანისი“) ძმ.

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ როცა „მოკუდა რევ“, მის მაგიერ ტახტზე „დაჯდა მეფედ ძმა მისი თრდატ“ (Опис. II, 720) და არა ძე მისი. უფრო მეტი მნიშვნელობა შემდეგს ცნობას აქვს, რომ „შემდგომად მისა (ესე იგი თრდატისა) დადგა ვარაზბაკურ მეფედ“ (იქვე II, 720) და არა შვილი მისი, რომელიც სამეფო ტახტს ელირსა მამის შემდგომ-კი არა, არამედ მხოლოდ მაშინ, როცა ვარაზბაკური მიიცვალა. სწორედ „მისა შემდგომად მეფობდა ბაკურ ძე თრდატისი“ (იქვე II, 720). დასასრულ ბაკურის „შემდგომად მეფობდა ფარსმან დისწული (ძმისწული?) თრდატისი“ (იქვე II, 721). სამწუხაროდ აქა სწყდება მატიანეს ცნობები მეფეთა ნათესავობრივობაზე, მაგრამ ზემო მოყვანილი მაგალითებიც ნათლად ამტკიცებენ, რომ მეფობის უფლება პირდაპირი მემკვიდრეობის წესრიგით-კი არ გადადიოდა მამისაგან შვილზე, პირმშობის წესით-კი არა, არამედ ყოველთვის წლოვანობით უფროსზე ანუ უხუცესობით, მაგალითად განსვენებულ მეფის ძმაზე. როგორც ქვემოთ გამოჩვენებული იქნება „მქჷს ქჷს“ს მატიანეს მეფეთა ნუსხა სწორე და სრული არ არის, მაგრამ მაინც მატიანეს ზემოაღნიშნულს ცნობებს მეფეთა ნათესაობაზე დიდი მნიშვნელობა აქვს: საქართველოს სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესრიგი იმდენად შეთვისებული და ძვალ-რბილში ჰქონია გამოკედილი, რომ მაშინაც-კი, როცა მეფეთა ჭეშმარიტის ნუსხის შესადგენად ღირსეული მასალები არ მოეძებნებოდა, მას სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წესი არ დაჰვიწყებია.

სტრაბონის სიტყვების სრულს ჭეშმარიტებას ამტკიცებს მეტადრე მე-VI-ე საუკ. დამდგეს ასურულად დაწერილი პეტრე იბერის ანუ ქართველის ცხოვრება (იხ. რ. რააბეს გამოცემული Petrus der Iberer გვ. 10). ეს თხზულება ასურულად როგორც ამ ცხოვრების ქართულ თარგმანი თვანა ჩანს (ნ. მარო. ცხოვრება პეტრე ივერისა, Палест.

ცნობრიკ. წ. XVI, ნ. II, გვ. XXXV და 51) პეტრე ქართველის მოწაფის ზაქარია ქართველისავე მიერ ყოფილა დაწერილი: „მე გლანაკი მოწაფე მისი ქართლითგანვე უკანა შეუდრექ წმიდასა მას, ვიდრე მიცვალებადმდე მისა; ამისთვისცა აღვწერე ცხოვრება მისი და სასწაულნი თვალითა ჩემითა ხილული და ყურითა სმენილი“-ო, ნათქვამია იქ (იქვე 51). მაშასადამე ჩვენ ხელთა გვაქვს თანამედროვეს მიერ დაწერილი ნაწარმოები, რომელსაც თუმცა რ. რაბაგის მიერ გამოცემულს ასურულს ცხოვრებაში სამწუხაროთ უკვე თავდაპირველი სახე შეცვლილი აქვს (ნ. მარრი, იქვე გვ. XXI—XXIII და XXXII—XXXVI), მაგრამ მაინც შიგ ძვირფასი საისტორიო ცნობები არის შენახული. ცხოვრების პირველ ნაწილში მოთხრობილია და ჩამოთვლილი პეტრე ქართველის ჩამომავლობა და ნათესავობა, ხოლო რაკი იგი სამეფო საგვარეულოს წევრი იყო, ამიტომ იქ აღნუსხულია ქართველ, ივერთა მეფეთა სამი თავობა. სამწუხაროდ, ასურულ დედანში სახელები ცოტა არ იყოს დამახინჯებულია და ბოლოშიაც თვითვე სახელს ბერძნული დაბოლოება „ოს“ აქვს მიმატებული. პეტრე ივერის, ანუ ქართველის ერისკაცობის სახელად თურმე ყოფილა „ნბრნვეიოს“¹⁾ (ცა, გვ. 4) „ნბრნვეიოს“ (იქვე, გვ. 86), რაც შეიძლება სხვადასხვა ნაირადაც იყოს წაკითხული: ან „ნაბარნუგიოს“ (გერმან. თარგ. 14), ან „ნაბრონუგიოს“ (იქვე), ან ნიბარნავეიოს, ნიბრანუგიოს და სხვა. ქართველ მთარგმნელს ამის მაგიერ „მორვანოზი“ უწერია (გვ. 5). რომელია სწორე, ჯერ ამის თქმარ შეიძლება იმიტომ, რომ თუმცა ნ. მარრისა არ იყოს, იქნებ ასურელ გადამწერს მისთვის უცნობი სახელი „მორვანოზ“, ანუ „მურვანოზი“ დაემახინჯებინა (ცხოვრება პეტრე ივერისა, XXVIII—XXIX); მაგრამ ესეც-კია რომ სამაგიეროდ ქართულ თარგმანშიაც, რომელიც პავლე ხუცესსა და დეკანოზს შესწორებია (ცა, 53—54), სწორედ შესავალი და მეტადრე მეფეთა საკუთარი სახელები გადაუკეთებია. ამასთანავე მას თვით შესავალიცკი იმდენად გადაუსწორებია, რომ მეფე მირიანისა და წა ნინოს შესახები ცნობები ჩაურთავს: ასურულ დედანში-კი არც ერთი, არც მეორე მოხსენებული არ არის (შეად. ასურული ცა, 4—16, გერმ. თარგ. 14—24 ქართულ ცას, გვ. 3—10). ამიტომ იქნებ სწორედ ასურულში იყოს შენახული პეტრე ქართველის ერის კაცობის სახელის მართლწერა. მაინც და მაინც სხვათა სახელები ასურულში უკეთესად არიან შენახული, ვიდრე ქართულში. რაკი პეტრე ქართველის ყმა-

¹⁾ სახელების ასურული ტრანსკრიპცია ვერ მოგვეავს, რადგანაც სტამბაში სათანადო შრიფტი არ აღმოჩნდა.

წვილობის სახელი ჩვენი კვლევის საგნისათვის არა გეჭირდება, ამიტომ მისი მართლწერის საკითხს აღარ გამოვეყრდებით.

პეტრე ქართველის მამა ყოფილა „ბუსშიროს“ (ასურ. ც^ა, გვ. 5, 15 და 16), ან „ბუსპურიოს“ (ასურ. ც^ა, გვ. 86). თავდაპირველად იქნებოდა: „ბუსმიპურიოს“. თუ ბერძნულ დაბოლოვებას „ოს“-ს მოვაკვეცთ, დარჩება „ბუსმირი“, ან „ბუსმიპირი“ ბუზმიპირი, სპარსული საკუთარი სახელია, რომელიც საქართველოშიც მიღებული ყოფილა; ეს სახელი ჰრქმევია მაგ. ქართლის მთავარს (Գրքը իշխույ, 134). „ბუზმილ“-ადვე იწოდება ევსტათე მცხეთელის ერთი მეტომეთაგანი. პეტრე ქართველის მამა ბუზმიპირი იბერთა მეფედ ყოფილა (ასურული ც^ა, 5, 16; თარგმ. 15, 24). პეტრეს მამის მამას, პაპასაც, თურმე „ბუზმიპირი“ რქმევია (იქვე ასურ. ც^ა 5 და 86; თარგმ. 15 და 84), მაგრამ ის მეფედ არ იხსენიება. პეტრე ქართველის მამის მამას ბუზმიპირს ცოლად ჰყოლია ქალი, რომლის სახელის ასურული დაწერილობა (ც^ა, გვ. 5, 15) შეიძლება წაკითხული იყოს სხვადასხვა გვარად: „ოსდუქტია“-დაც და ასე კითხულობს რ. რააბე (თარგმ. 15), „ევსდუქტია“-დაც, „ავსდუქტია“-დ, „ავასდუქტია“-დ და სხვანიირადაც იმისდა მიხედვით, თუ რა ხმოვნები უნდა მისდევდეს თანხმოვნებს. ამ სახელის მეორე ნაწილი უდრის სპარსულს „დუხტ“-ს, რომელიც ფაჰლავურში ქალიშვილსა ჰნიშნავდა და ფაჰლავური დედათა საკუთარი სახელების მეორე შემადგენელ ნაწილად იყო ზოლმე, როგორც მაგ. აზარმიდუხტ, ორმიზდუხტ, პეროზდუხტ და სხვა. ქალთა ამგვარად ნაწარმოები საკუთარი სახელები საქართველოშიც იყო მიღებული, როგორც მაგ. მიპრანდუხტი, ვახტანგ გურგასალის და და მეფე არჩილის ასული და გურანდუხტ დედოფალი.

პეტრე ქართველის დედას და ბუზმიპირ მეფის თანამეცხედრესა ჰრქმევია „ბაკურდუქტია“ (ასურ. ც^ა 5 და 12, თარგმ. 15 და 20), ანუ ბაკურდუხტი. როგორც ცხოვრებაში აღნიშნულია, ბაკურდუხტი ყოფილა ბაკურ მეფის ასული (ასურ. ც^ა 5, თარგ. 15), რაც თვით სახელშივე არის გამოთქმული. დედის მხრივ პეტრე ქართველის პაპა ყოველა მეფე „ბაკურიოს“ (ასურ. ც^ა 5, 7 და 8, თარგ. 15, 16 და 17), ანუ ბაკური, რომლის თანამეცხედრესა რქმევია „დუქტია“ (ასურ. ც^ა 5 და 7, თარგ. 15 და 16) ანუ დუხტი. ბაკურ მეფეს ჰყოლია ძმა „არსილიოს“ (ასურ. ც^ა 5, 8, -თარგ. 15 და 18) არჩილი, რომელიც აგრეთვე მეფედა მჯდარა. ნუსხა რომ სრული იყოს, უნდა კიდევ გავიხსენოთ, რომ პეტრე ქართველის მამის მამის ბუზმიპირის თანამეცხედრეს ძმა ჰყოლია, რომლის სახელი ყოფილა „ფარსმანი“.

(„ფარასმანოს“ ასურ. ცნ 5, თარგ. 15). ეს ფარსმანიც სამეფო ტახტზე ასულა (იქვე).

ესლა გამოსარკვევია, თუ ვინ როდის და ვის შემდგომ მეფობდა. როგორც თვით ცხოვრებითგანა ჩანს, ყველაზე უწინ ბაკურს, „დიდს ბაკურს“ (ცნ 5, 7 და 8.-თარგ. 15, 16, 17) უმეფნია. ბაკურის მეფობის დროს განსაზღვრა დაახლოვებით შეიძლება: ის პირველი მეფე იყო ივერიაში, რომელმაც თითონაც ქრისტიანობა მიიღო და მთელი ერიც ქრისტიანობისადმი მოაქციაო, ნათქვამია ასურულს ცხოვრებაში (გვ. 5, თარგ. 15).¹ ხოლო ამ მიიანე მარცელინის თხზულებით ჩვენ ვიცით, რომ 361 წ., როდესაც ჰრომიელებს სპარსთა მეფის ლაშქრობის შიში ჰქონდათ და ამისგამო მეზობელი მეფეების გულის მოგებას, განსაკუთრებით-კი სომეხთა და ივერთა მეფეების თავიანთკენ მიმხრობასა სცდილობდნენ ბრწყინვალე სამოსლობითა და მრავალგვარი საჩუქრებით, მაშინ ივერთა სამეფო ტახტზე თურმე უკვე მირიჰანი (ლათინურად მერმინდელ გადამწერთა შეცთომით სწერია „მერიბანეს“) იჯდა (Rerum gestarum libri quae supersunt, lib. XXI, cap. 6, § 7; В. Латышев. Известия etc. II, 324). მაშასადამე ყოველ შემთხვევაში 360 წ. მოყოლებული შეუძლებელია ბაკური იბერიაში ისევ მეფედ ყოფილიყო. ყურადღების ღირსია, რომ პეტრე ქართველის ცხოვრების აღმწერი, თვით ქართველივე, მირიჰანს სრულებით არ იხსენიებს. შესაძლებელია, ამგვარი უცნაური დუმილი იმით აიხსნებოდეს, რომ ავტორი ცნობებს ყველა მეფეებზე-კი არ მოგვითხრობს, არამედ მარტო პეტრე უფლისწულის პირდაპირ ნათესავობაზე, და იქნებ მირიჰანი ამ შტოს არ ეკუთვნოდა. მირიჰანის მეფობამ, როგორც სწანს დიდ ხანს არ გასტანა, 368 წელს იბერიის ტახტზე მეფედ საურმაგი მჯდარა (Ammianus Marcellinus Res gestae, L. XXVI, 21, ლათინურ II, 332), საურმაგი ვგონებ 374 წ.-საც მეფედა ყოფილა, მაგრამ ამ მიიანე მარცელინის სიტყვით ამ დროს იბერია უკვე ორად ყოფილა გაყოფილი (იხ. ქართ. ერის ისტორია).

არკადი კეისრის დროს (395 — 408) იბერიაში სამეფო ტახტზე ასულა ფარსმანი, რომელსაც ჯერ არკადი კეისარი თურმე დიდს პატივსა სცემდა, მას პირველი ადგილი ეკავა და სპასალარად იყო, მაგრამ მერმე, როცა გამოაშკარავდა, რომ კეისრის თანამეცხედრეს ევდოქსიას ჰყვარობდა, და დედოფლის მრუშება გამოძღვანდა, გაი-

¹) საკითხი პირველი ქრისტიანი ქართველი მეფის შესახებ დაწვრილებით „ქ დ ერის ისტორიის“ I წიგნის ახალ გამოცემაში იქნება განხილული.

ქცა თავის სამშობლოში და შემდეგ იბერიაში გამეფდა. იგი რომაელებს ჰმტრობდა. ამისათვის მან თეთრი ჰონნები გამოიყვანა და მიუსია რომაელების ქვეშევრდომებს (ასურ. ც^ა 5, თარგ. 15). რაკი ევდოქსია 404 წ. ვარდაიცვალა, ამიტომ ფარსმანის დაბრუნება სამშობლოში და გამეფება დაახლოებით 395—404 წ. შუა უნდა მოხდარიყო. როდემდის იმეფა ფარსმანმა, არც ეს ვიცით.

თევდოსი II კეისრობის დროს-კი (408—450) იბერიის მეფედ უკვე პეტრე ქართველის მამა ბაკურ მეფის სიძე, მისი ასულის ბაკურდუბტის მეუღლე ბუზმიჰრი იყო (ასურ. ც^ა 16, 5 და თარგ. 24 და 15), როდის გამეფდა იგი არა ჩანს, მხოლოდ ცხოვრებაში ნათქვამია, რომ თევდოსი კეისარი მრავალგზის სთხოვდა მეფე ბუზმიჰრს თავისი ძვირე წლოვანი შვილი მისთვის მძევლად გამოეგზავნა და ბოლოს მეფე იძულებული იყო კეისრის დაჟინებული თხოვნა აესრულებინა და თავის თორმეტი წლის შვილი თევდოსი II-ისა და მის თანამეცხედრე ევდოქსიასთვის გაეგზავნა კონსტანტინეპოლში (ასურ. ც^ა 15—16, თარგ. 23—24). რაკი თევდოსი II-ემ ევდოქსია მხოლოდ 421 წ. შეირთო, ხოლო მელანიას ქართველი უფლისწული 424 წ. ბიზანტიაში დახვდა (ასურ. ც^ა 29, თარგ. და შესავალი 10, შენ.) მაშასადამე 421—424 წ. ბუზმიჰრი მეფედა მჯდარა. ხოლო ამ დროს კეისართან მძევლად მოყვანილი პეტრე ქართველი 12 წლისა ყოფილა და რაკი ცხოვრებაში აღნიშნულია, რომ თევდოსი მრავალგზის სთხოვდა შვილს მძევლადო და ამასთანავე შეუძლებელია სამის წლისაზე ადრე განეზრახა კეისარს ბავშვის ჩძევლად წაყვანა, ამიტომ შეიძლება დავასკვნათ, რომ ბუზმიჰრი, თუ უფრო ადრე არა, ყოველ შემთხვევაში დაახლოებით 413—416 წ. უკვე მეფედ უნდა ყოფილიყო. შვილის მძევლად გასტუმრების შემდგომ როგორც ჩანს დიდხანს აღარ დასცლია სიცოცხლე.

როდესაც პეტრე ქართველი მონაზონად შემდგარა, მაშინ იბერიაში მეფედ უკვე მისი დედის მამის ბაკურის ძმა მოხუცებული არჩილი ყოფილა. თავის ძმისწულის შვილის განთქმული ასკეტიკური მოღვაწეობით გახარებულმა არჩილ მეფემ ეპისტოლე გაუგზავნა და მისი სულისათვის მეოხება სთხოვა (ასურ. ც^ა 10, თარგ. 19). ხოლო პეტრე ქართველის მოქალაქობის აღმწერი ამბობს, რომ ქართველ უფლისწულს მონაზონობა ოცის წლისას მიუღია (იქვე 33 და თარგმ. 37), ქართულ თარგმანში „ოც და ხუთნი წელი“ არის მოხსენებული (ნ. მარრის გამოც. გვ. 14), მაგრამ ეს მისი აღკვეცის თარიღი-კი არ არის, არამედ მისი გულმოდგინე მონაზონური მოღვაწეობისა: მამასახლისმა „აკურთხნა მონაზონად ...და უწოდა...

სახელი პეტრე... და წარიყუანა მონასტერადვე და ილუწიდეს... ვიდრემდის წარკდეს ოცდახუთნი წელნი წმიდისა პეტრეს ცხოვრებისანი და ესოდენ ტანჯნა კორცნი თვისნი წმიდამან პეტრე ვიდრემდის დაშთეს ძულნი ოდენ და ტყავნი“ (იქვე, 14--ასურ. ცა 34). ამგვარად ქართული თარგმანის მიხედვითაც გამოდის რომ პეტრე ქართველი უფრო წინათ აღკვეცილა და ამიტომ ბერად შედგომის ასაკად 20 წ. უნდა ვიცნათ, ხოლო 25 წლისა შესრულებულია, როცა მისი ასკეტური მოღვაწეობა უკვე განთქმული ყოფილა. სწორედ ამ ხნის განმავლობაში იქმნებოდა დაწერილი არჩილ მეფის ეპისტოლეც. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, 421—424 წ. პეტრე ქართველი 12 წლის ყმაწვილი ყოფილბ, მაშასადამე დაახლოვებით 409—412 წ. უნდა დაბადებულიყო. ამიტომ პეტრე ქართველი ბერად დაახლოვებით 429—432 წ. უნდა შემდგარიყო, ხოლო განთქმულ განდევნილად იგი იქნებოდა 434—437 წ. ამგვარად შეიძლება დავასკვნათ, რომ 429—437 წ. დაახლოვებით იბერიაში მეფედ იჯდა არჩილი. პეტრე ქართველის მამა ბუზმიპრი გარდაცვლილა და მისი დაქვრივებული მეუღლეც ბაკურდუბტი შვილთან აპირებდა იერუსალიმში წასვლას, მაგრამ პეტრემ განდევნილური სიმკაცრითა და გულქვაობით დედის გულის ნატვრა უარჰყო (ასურ. ცა 12, თარგ. 20). აქეთვანა სჩანს, რომ არჩილი გამეფებულა ბუზმიპრის მეფის გარდაცვალების შემდგომ. ზემომოყვანილი გამოანგარიშების შემდგომ იბერიის IV—V ს.ს. მეფეთა ნათესაური დამოკიდებულება აქვე დართული შტოს სახით წარმოგვიდგება (იხ. შტო).

როგორც ამ შტოთვანა ჩანს მეფობის უფლების მემკვიდრეობის წეს-რიგი მართლაც პირდაპირი არ არის, არაქედ ვადადის მთელი სამეფო საგვარეულოს ამა თუ იმ წევრზე უფროსობის მიხედვით. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ ასურული ცხოვრების დამწერს აღნიშნული აქვს, არჩილი მოხუცებული იყო როცა მეფობა მიიღო (ასურ. ცა 5—6, 8,—თარგ. 15—16, 18), და როცა თევდოსი მცირემ პეტრე უფლისწულის ბერად აღკვეცის სურვილი შეიტყო წინააღუდგა ჭაბუქს, ერმა, რომელმაც ეს ყმაწვილი მძევლად ჩამაბარა, რომ უკან მომთხოვოს, რაღა პასუხი გავცეო (ასურ. ცა 20, თარგ. 27). ამ სიტყვებითვანა ჩანს, რომ თჳმცა უფლისწული მეფის-ძე იყო, მაგრამ მეფობა მამის შემდგომ მაინც და მაინც მას არა ჰკუთნებია და სამეფო ტახტზე მართლაც მისი პაპის (დედის მხრივ) ძმა არჩილი ასულა.

დასავლეთი საქართველოს, ე. წ. ლაზიკის სამეფოს მეფის ხელისუფლებისა და სოციალური წესწყობილების შესახებ სტრატონის

იბერიის IV - V ს. ს. მუჭეთა გვარგულობითი შტო (იხ. გვ. 180).

სამეფო საგვარეულო

III მეფე უარსმანი, მისი და ვახტანგ-ბუნიშვილი | II-მირიკან მეფე | ბაკურ მეფე-დუხტი | Vარჩილ მეფე

IV ბუნიშვილი, მეფე + ბაკურდუხტი, დედოფალი

პეტრე ქართველი, მისი ნახევარდა "რუმისფარა"

სამწუხაროდ არაფერი აქვს ნათქვამი და ამისგამო ამ საკითხზე იმ დროისათვის არაფრის თქმა არ შეიძლება. მხოლოდ მერმინდელ ავტორს პრისკოს პანიელს აღნიშნული აქვს, რომ ლაზიკაში შესაძლებელი იყო მამასაცა და შვილსაც ერთსა და იმავე დროს ემეფნა. (*Ἱστορία Γεωμετρική* IV, 26.—ლათინურის Scyt. et Caucasia 840--1). მამასადავს თანამოსაყდრეობის წესი ყოფილა. საფიქრებელია, რომ მოვლენა უხუცესობაზე დამყარებული ტახტის მემკვიდრეობის წესის დასარღვევად და პირმშობის კანონის განმტკიცებისათვის ლაზთა მეფეთაგან გამოყენებული საშუალება უნდა იყოს. საეჭვოა, რომ იგი ძველი ჩვეულება ყოფილიყო.

დასავლეთ საქართველოშიაც, ლაზიკაშიც რომ სამეფო ტახტის დამკვიდრების კანონი პირმშობის პრინციპზე არ ყოფილა დამყარებული და უხუცესობას ეყრდნობოდა, ამის დამტკიცება ისტორიული ცნობების საშუალებითაც შეიძლება. მაგ. ბიზანტიელ ისტორიკოსთა ცნობით მე-VI ს. მეორე ნახევარში ლაზიკაში მეფობდა წათე, რომელიც გაქრისტიანდა (იხ. ქლი ერის ისტ. I) შემდეგ პროკოპი კესარიელი ლაზთა მჭედ იხსენიებს ოფსიტეს-ს გუბაზის ბიძას, ე. ი. წათეს ძმას („Ὁψίνης Γουβάζου πατρός, Ἀτζῶν Βασιλεύς“, de bello Goth. I, 4, 9), მერმე გუბაზი გამეფებულა, წათეს შვილი (Agathias I, 3, გვ. 74—76 და Десятый Прокоп. Кеар. II, 117 შენ.). შემდეგ სამეფო ტახტზე წათე აღის, გუბაზის უმცროსი ძმა (Agathias I, 3, გვ. 81—89). ამ ლაზთა მეფეთა სიითგან ცხადადა ჩანს, რომ დასავლეთ საქართველოშიაც მამის შემდგომ სამეფო ტახტზე მისი შვილი-კი არ აღის, არამედ ძმა. მამასადავს იქაც მემკვიდრეობის კანონი უხუცესობის პრინციპზე ყოფილა დამყარებული და ამის გამო უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ დასავლეთ საქართველოშიაც მეფის ხელისუფლება საგვარეულო წესწყობილების ნიადაგზე უნდა იყოს აღმოცენებული.

რაკი აღმოსავლეთიცა და დასავლეთი საქართველოც I სთ. ქ. წ. რომაელების პოლიტიკური გავლენის სფეროდ იქცნენ, მათი მფარველობის ქვეშე იმყოფებოდნენ, მათ ყმად-ნაფიც სახელმწიფოებად გახდნენ. ხოლო შემდეგ მათი ადგილი ბიზანტიამ დაიკავა. მე-IV ს-ითგან მოყოლებული სპარსეთი თანდათან აღმოს. საქართველოში გაბატონებას ცდილობს ჯერ ვითარცა მფარველი, შემდეგ როგორც დამპყრობელი. ამიტომ როგორც რომაელები და ბიზანტიელები, ისევე მათი მემკვიდრეობის სპარსელები, თავიანთი პოლიტიკის განსამტკიცებლად ცდილობდნენ, რომ საქართველოს სამეფო ტახტზე მათი მომხრე მჯდარიყო. ამ თავიანთი წადილის განსახორციელებლად ისინი არადა-

თარ საშუალებას არ ზოგავდენ, სხვათა შორის უფლისწულებიც მძევლად მიჰყავდათ და შემდეგ მათ გამეფებას ცდილობდენ (ამის შესახებ ცნობები იხ. ქლ-ი ერის ისტ. I-ში). ცხადია, რომ ასეთ პირობებში მემკვიდრეობის კანონის უხუცესობის პრინციპი არა ერთხელ დაირღვეოდა და პირმოშობის პრინციპის განმტკიცებას ყოველნაირად ხელი შეწყობილი ექნებოდა.

ქართული სამართლის ისტორიის შემსწავლელს უნდა კარგად ჰქონდეს გათვალისწინებული ის ძირითადი განსხვავება, რომელიც I—VI სს-ისა და IX—XIII სს-ის საქართველოს სამეფოს შორის იყო: თუ I—VI სს-ში სამეფოს მთელი წესწყობილება და მეფისა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეების ხელისუფლება გვაროვნულ წესწყობილების ნადაგზე იყო აღმოცენებული და მამასახლისობითგან წარმოიშვა და განვითარდა, IX—XIII სს. მეფის ხელისუფლება ერისმთავრობის ნადაგზე აღმოცენდა და აღორძინდა. ამ გვარად აქ ორი სხვადასხვა სამყაროა, ცხოვრების სხვადასხვა პირობებით წარმოშობილი.

§ 3. მთავარსარდალი და უზენაესი მსაჯული.

სტრაბონის სიტყვით მეორე პირი, ალბათ მეფის შემდგომ, მოსამართლეობდა და სარდლობდა, ე. ი. მართლმსაჯულებასა და სამხედრო საქმეს განაგებდა. საფიქრებელია, რომ მეფის შემდგომ მეორე პირად მიჩნევის საკითხი ამ შემთხვევაშიაც იმავე პრინციპის თანახმად იქნებოდა გადაწყვეტილი: აქაც უხუცესობასა და მახლობელობას უნდა ჰქონოდა გადამწყვეტი მნიშვნელობა. ანაირად ისე გამოდის, რომ რათგან იბერიის უზენაესი მოსამართლე და სარდალი მეფის შემდგომ მეორე პირი იყო და იმავე დროს მეფის შემდგომ ყველაზე უხუცეს წევრადაც ეთვლებოდა, მეფის გარდაცვლის შემდგომ იბერიის მეფედ უხუცესობაზე დამყარებული მემკვიდრეობის კანონის ძალით სწორედ ეს მეორე პირი, უზენაესი მართლმსაჯული და მთავარსარდალი უნდა დაესვათ.

გამოსარკვევია, თუ რა უნდა ჰქმეოდა ამ მეფის შემდგომს მეორე პირს. ამის გამოსაცნობად შეიძლება ის გარემოება იქმნეს გამოყენებული, რომ ამ პირის უფლება მოვალეობას უზენაესი მოსამართლეობა და მთავარსარდლობა შეადგენდა. რა ეწოდებოდა მერმე მამინ ჯარის უფროსს? ამაზე მხოლოდ დაახლოებითი პასუხის მოცემა შეიძლება, რათგან სტრაბონის-დროინდელი ქართული ძეგლები ჯერ არ მოგვეპოვება და ამ საკითხის გადაწყვეტა მხოლოდ საღმრ-

თა წერილის უძველესი თარგმანის ტერმინოლოგიის საშუალებით შეიძლება.

დაბადების ქართულ თარგმანში ჯარის უფროსის აღსანიშნავად და ბერძნული ἡ ἀρχιστρατηγός, ხოლო სომხური, սպարապետ სპარაპეტ-ის შესატყვისობად „ერისმთავარი“ არის ნახმარი (იხ. შესაქმნეთაჲ 21²² და 32). ეს რასაკვირველია ასეც უნდა ყოფილიყო. რათგან ჯარის აღმნიშვნელ ტერმინად მაშინ „ერი“ იხმარებოდა (იხ. აქვე „მოსახლეობის ერთეულები“).

რაკი გამოირკვა რომ ჯარის უფროსის, სპასპეტის აღსანიშნავად მე-V—VI სს. ქართულ ძეგლებში „ერისმთავარი“ იხმარებოდა, თავისდათავად სწყდებჯ საკითხი იმ სახელის შესახებ, რომელიც მეუფე-მამასახლისის მომდევნო ხელისუფალს, აღმოსავლეთი საქართველოს სამეფოს სარდალს, უნდა ჰრქმეოდა. მისი თანამდებობის აღმნიშვნელ ტერმინად, თუ იგი ქართული იხმარებოდა, უნდა „ერისმთავარი“, ან უკეთ რომ ვსთქვათ „ერისმთავართ-ერისმთავარი“ ყოფილიყო, რათგან საფიქრებელია, რომ ერთი უზენაესი მთავარსარდალის გარდა თვითოეული თემის ჯარის უფროსებიც იქმნებოდნენ და სწორედ მათი თანამდებობის აღსანიშნავად უფრო მოსალოდნელია „ერისმთავარი“, ხოლო მთელი სახელმწიფოს ჯარის უფროსის წოდებულებად ალბად „ერისმთავართ-ერისმთავარი“ უნდა ყოფილიყო.

§ 4. საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალნი.

გვაროვნული წესწყობილებისა და მეფის ხელისუფლების შესახები საკითხების განხილვის დროს უკვე გვქონდა მოყვანილი ლ. პროველისაგან დაცული ცნობა, რომ ოდესღაც საქართველოში ქვეყნის საკეთმპყრობელსა და საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებს მეფე და ერისთავები-კი არ ეწოდებოდათ, არამედ მამასახლისი. მეფის შესახებ ეს ცნობა რომ მართალი უნდა იყოს, ამაზე თავის ადგილას უკვე იყო საუბარი. ეხლა გამოსარკვევი გვაქვს, რამდენად მართალი უნდა იყოს ეს ცნობა საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეთა შესახებაც.

ამის გამოსარკვევად ერთი საყურადღებო ცნობა მოიპოვება. სახელდობრ სომეხთა ისტორიკოსის ლაზარე ფარჰელს აღნიშნული აქვს, რომ იეზიდგერდ სპარსთა მეფესთან გაეწგზავრენ

„Մաշտարէն Վրաց Բռնիկն
Աշխարհայ և այլ տանուտեսար
աշխարհն“ (Պատմ. Հայոց, იხ. Պատմագիրք Հայոց I, ტფი-
ლისი 1904 წ. გვ. 47).

„ქართველთა ქვეყნიტგან არ-
შუშა პიტიაზში და სხვანი მა-
მასახლისნი ქვეყნისა-
ნი“-ო.

როგორც ქართლისა პიტიახში საქვეყნოდ გამრიგე მოხელის, ჰერეთის მთავრის, თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო, ისევე „მამასახლისნი ქვეყნისანი“ აღმოს. საქართველოს სამეფოს სხვადასხვა თემთა საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფალთა აღმნიშვნელი ზოგადი ტერმინი უნდა ყოფილიყო.

მართლაც ევსტათე მცხეთელის მე VI ს. მარტილობაში აღმოს. საქართველოს მმართველთა წრეში არშუშა ქართლისა პიტიახშის გარდა, რომელიც ნამდვილად ჰერეთის მთავარი იყო, იხსენიება „გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი“-ც (საქართ. სამოთხე 315). საფიქრებელია, რომ ამავე წყაროს ცნობაში ზოგადად დასახელებული „ქართლის მთავარი“-ც ალბათ სხვადასხვა თემის საქვეყნოდ გამრიგენი, მამასახლისნი უნდა ყოფილიყვნენ.

ლეონტი მროველის „მცხეთისა მამასახლისი“-ს შესახები ცნობითგან ცხადი ხდება, რომ ძველ საქართველოში უძველეს ხანაში ქალაქის უფროსსაც მამასახლისი ჰქმევია. ეს თანამდებობა და სახელი შემდეგშიც არსებობდა, მაგრამ უკვე ჩამომცრობილი და გარკვეული ხანითგან არაბულ-სპარსულ ტერმინთან „მელიქ“-თან შეერთებით მელიქ-მამასახლისის სახით. მაგრამ ეს მერმინდელის, არაბთა ბატონობის დროინდელი ნაშთია და წინათ-კი ქალაქის თავის აღმნიშვნელ ტერმინადაც „მამასახლისი“ ყოფილა.

რაკი ქართულ უძველეს საისტორიო ძეგლებში დაბა-სოფლების ყოფა-ცხოვრება და მეტადრე წესწყობილება ჯერ აღმოჩენილი არ არის, ამიტომ მე-XI ს ზე უწინარეს სოფლის მამასახლისის ხსენება ჯერ არ მოგვეპოვება, მაგრამ შექვევლია მე-XI—XIII დამერმინდელ საუკუნეებში გავრცელებული ეს ტერმინი იმ უძველესი ხანის წესწყობილების ნაშთი უნდა იყოს, როდესაც დაბა-სოფლის მოსახლეობა მომეტებულ ნაწილად ერთი რომელიმე გვარის, ანუ „სახლის კაცთა“-გან შესდგებოდა და როდესაც დაბა-სოფლის უფროსი მართლაც ამ გვარის მამასახლისი უნდა ყოფილიყო.

ამ ნაირად ცხადი ხდება, რომ უმცირესი სოციალური და ადმინისტრაციული ერთეულითგან, დაბა-სოფლითგან, მოყოლებული ყველა ერთეულების (ქალაქისა, ხევისა, თემისა და თვით მთელი სამეფოს) უფროს ხელისუფალთა აღმნიშვნელ ტერმინად „მამასახლისი“ ყოფილა. ეს იმ უცილობელი ფაქტის მომასწავებელია, რომ უძველეს საქართველოში გვაროვნული წესწყობილება მართო სოციალურის კი არა,

არამედ სახელმწიფო წესწყობილების საფუძველიც ყოფილა.

აღმოსავლეთი საქართველოს პოლიტიკური დამოუკიდებლობის 523 და 532 წ. წ. მოსპობის შემდგომ მეფე-მამასახლისის ხელისუფლება და წოდებულებაც უნდა გამქრალიყო. მაგრამ რაკი სპარსეთის მთავრობა ჩვეულებრივ დაპყრობილი ქვეყნების შინაურ მართვა-გამგეობაში არ ერეოდა ხოლმე და უმთავრესად გადასახადების წესიერად მიღებითა და პოლიტიკური ერთგულებით იყო დაინტერესებული, ამიტომ წინანდელი ადმინისტრაციული აპარატი აღმოს. საქართველოშიაც მთლიანად არ მოიშლებოდა და მოისპობოდა, არამედ მომეტებული ნაწილი თავის უფლებას შეინარჩუნებდა და მუშაობასაც წინანდებურად განაგრძობდა. სომხეთშიაც სპარსთა ბატონობის ხანაში სპასპეტისა და ტანუტერ-მამასახლისთა თანამდებობანი კვლავინდებურად არსებობდა.

მე-VI ს. ქართველ ავტორსაც აღნიშნული აქვს, რომ ქართლითგან სპარსეთის მარზპანის არეანდ გუშნასპის გამგზავრების დროს „შეკრბეს ქართლისა მთავარნი“ და „რაჟყამს ამკედრდებოდა მარზპანი იგი, აღდგეს მთავარნი ქართლისანი და სამუელ ქართლისა კათალიკოზი და გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი და არშუშმაჲ ქართლისა პიტიახში და სხუანი სეფეწულნი“ და მარზპანს ევსტათე მცხეთელის საპყრობილეთგან განთავისუფლება სთხოვეს (მარტვლობაჲ ევსტათის მცხ.) ამ ცნობითგანა ჩანს, რომ მე-VI ს. შუა წლებში აღმოს. საქართველოს ადგილობრივი უმადლესი საერო ხელისუფლების მქონებელნი „ქართლისა მთავარნი“ ყოფილან. ამ მმართველ წრეს ქართლისა მამასახლისი, ქართლისა პიტიახში და „სხუანი სეფეწულნი“ ჰკუთნებიან. ცხადია, ქართლისა მამასახლისი ამ დროს მხოლოდ საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლია იმ გვარადვე, როგორც ქართლისა პიტიახში, რომელიც ამ სპარსულ სამოხელეო სახელს მხოლოდ იმიტომ ატარებდა, რომ სანაპირო თემის მმართველი იყო.

საფიქრებელია, რომ გამონათქვამი „მთავარნი ქართლისანი“ სრულად არ არის წარმოდგენილი და ეს ტერმინი სრულად უნდა ახ როგორც „ერისმთავარნი ქართლისანი“ ვიგულისხმოთ, ან როგორც მამასახლისნი. მაგრამ მეორეს მხრით ცხადია, რომ მე-VI ს. ქართველი ისტორიკოსის ზემომოყვანილ ცნობაში მთავარნი ქართლისანი მხოლოდ და მხოლოდ ჯარის უფროსებად არა ჩანან, არამედ, როგორც აღნიშნული გვქონდა, საქვეყნოდ გამრიგე მოხელეებად გვევლინებიან. მაშასადამე პირველი საუკუნის შემდგომ ცვლილება უნდა

მომხდარიყო და ერისმთავართა ხელისუფლება საგრძნობლად გაფართოვებულია და ბუნებითაც არსებითად შეცვლილა: ჯარისფროსობისა და მოსამართლეობის მაგიერ ის საქვეყნოდ გამრიგე ხელისუფლად ქცეულა, მაგრამ ჯარის მეთაურობაცა და მართლმსაჯულებისუფლებაც შეუნარჩუნებია. ამ მხრივ ლეონტი მროველს რომელიღაც მასზე შედარებით ძველი წყაროთგან ამოღებული ერთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება, სადაც ნათქვამია: „მეფემან სპარსთამან... მოუწოდა მთავართა სოფლებისათა, პიტიახშთა, და ერისთავთა სოფლებისათა“-ო (ცე მფთე *171—172, გვ. 44). ამ საგულისხმოდ წინადადებაში გამონათქვამი „მთავართა სოფლებისანი“ ცხადია სპარსული ტერმინის „პიტიახშნი“-ს ქართულთარგმანს წარმოადგენს და სპარსული „ხშათრა“, ქვეყანა, როგორც ეს უძველეს ქართულ ენასა და მწერლობაში მე-IX ს მდე იხმარებოდა (იხ. აქვე „მიწა-წყლის ერთეულები“), „სოფელად“ არის წოდებული. ამიტომ მომდევნო ტერმინიც „ერისთავთა სოფლებისანი“ აქ უნდა ქვეყნის ერისთავებს ჰნიშნავდეს. ისიც სპარსული ტერმინის ქართულ თარგმანს უნდა წარმოადგენდეს. რაკი „მთავარი სოფლისაჲ“, პიტიახში საქვეყნოდ გამრიგე მოხელის სახელი იყო, ამნაირადვე „ერისთავთა სოფლებისანი“ აქ სპარსული სამოხელეო ტერმინის ქართულ თარგმანს უნდა წარმოადგენდეს.

მაგრამ გამოსარკვევი გვაქვს საკითხი ამ ტერმინის მაშინდელი მართლწერის შესახებ, მთავრისა, ერისმთავრისა და ერისთავის ტერმინების გარეგნული, ფონეტიკური დიფერენციაციის შესახებ: შესაძლებელია, თუ არა, რომ ერისმთავარი და ერისთავი ამ ხანაში დათვით მე-VIII—IX სს-მდე „ერისთავი“-ს ფორმით ყოფილიყო და აქ გარეგან განსხვავებულობაში ფუნქციათა სხვაობაც ხომ არ ჩანს?

იოანე საბანისძე ამ ხელისუფლების აღსანიშნავად ამ ტერმინს ძველი სახეობითვე ხმარობს. ადგილობრივი ხელისუფლების მაშინდელ წარმომადგენელს ის „ერისმთავარს“ უწოდებს: „ერისმთავარი იგი ქართლისაჲ სახელით ნერსე ძჲ აღრნერსე კურაპალატისა და ერისმთავრისაჲ მიწოდებულ იქმნა ქუეყანად ბაბილოენისა... ქალაქსა მას დიდსა ბაღდადს“ (წამებაჲ ჰაბოაჲსი 15). ჰაბო ტფილელმა ბაღდადიდან „ინება წარმოსვლაჲ თჳსი აქა ერისმთავრისა მის ნერსეს თანა“ საქართველოშიო (იქვე 15). ნერსეს ქართლითგან განიხვნის შემდგომ იოანე საბანისძის სიტყვით მაჰდი ამირამ დაადგინა „სტეფანოზ ძე გურგენისი... ერისმთავრად ქუეყანასა ამას ქართლად“ (იქვე 20), რომლის „ერისმთავრობასა“-ვე უწამებიათ ჰაბო (იქვე 20). აფხაზეთის მმართველ

საც ჩვენი ისტორიკოსი მთავარს ეძახის (იქვე 18,20,21). ამიტონ
ორიოდე სხვა ადგილას ნახმარი ფორმა „ერისთავი“ (იქვე 17, 25)
მერმინდელი გადამწერის უნებლიეთ შესწორებად უნდა იქმნეს მი-
ჩნეული.

ამნაირად ირკვევა, რომ მე-IX ს-მდე ამ ხელისუფლებას „ერის-
მთავარი“ ჰრქმევია. ამაზე გაცილებით უწინარეს-კი მისი უფლება-
მოვალეობა მარტო ჯარისუფროსობით არ ამოიწურებოდა და დიდი
ხანი იგი საქვეყნოდ გამრიგე მოხელედ იყო ქცეული, რასაც სხვათა
შორის ლ. მროველის თხზულებაში დაცული ტერმინი „ერისთავნი“,
ანუ უფრო სწორედ რომ ითქვას „ერისმთავარნი სოფლებისა-
ნი“—ც ცხად-ჰყოფს. მასადაამე ერისმთავრის პირვანდელი უფლე-
ბის გაფართოებას ამ თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინის ფონე-
ტიკური ცვლილება არ გამოუწვევია და ლ. მროველის შემომო-
ყვანილ ცნობაში „ერისთავნი სოფლებისანი“ უნდა ან მერმინდელი
გადამწერის დამახინჯებული იყოს, ან თვით ლ. მროველის მიერ
თავის დროის შესაფერისად იყოს ნახმარი.

თავი VI

წოდებაანი. სოციალური უთანასწორობა.

სტრაბონის აღწერილობის განაილების დროს უკვე აღნიშნუ-
ლი გვქონდა, რომ მოსახლეობის მთელი ერთეულისაგან ცალკე წრედ
გამოყოფილი იყვნენ ქურუმნი. არაფერი ჩანს იმის მომასწავებელი,
რომ აქ წოდებრივობასთანა გვაქვს საქმე. საფიქრებელია, რომ მა-
შინ ქურუმობა გარკვეულ საგვარეულოებში იყო, მაგრამ რასაკვირვე-
ლია ამ საგვარეულოს ყოველი წევრი ქურუმი არ იქნებოდა. ეგების იმ
დროსაც ქურუმთა წრისა და დანარჩენი მოსახლეობის, მთელი ერის ისე-
თივე დაპირისპირება ყოფილიყო, რომლის გამოხატულებაც იაკობ
ხუცესის თხზულებაში გვაქვს და შუშანიკის ერთ-ერთ სიტყვაშია
მოქცეული. ამ თვალთსაზრისით აღსანიშნავია შუშანიკის მწარე საყვე-
დურში ნახმარი გამოხატვამები: „არცა მღღელთაგანი ვინ იპო-
ვა მოწყალს, არცა ერისა კაცნი ვინ გამოჩნდა შორის ერსა ამას,
არამედ ყოველთა მე სიკუდილდ მიმითულავს მტერსა ღმრთისასა
ეარსქენს!“—აო (წამებაჲ შუშანიკისი 7₁₀₋₁₃). შუშანიკის ამ სიტყ-
ვითგანა ჩანს, რომ მაშინ მთელი ერი, ხალხი ორ მთავარ ჯგუფად
იყოფებოდა, რომლითგან ერთს „მღღელთაგანნი“, ანუ სამღვ-
დელეობა ეკუთვნოდა, მეორეს კიდევ „ერის კაცნი“. იაკობ ხუ-
ცესის თხზულებითგან და ვესტათე მცხეთელის მარტვილობით-

განაც არა ჩანს, რომ მე-V—VI სს-შიც სამღვდლოების წოდება ყოფილიყო.

ქართული ეკლესიის სათავეში იღვა „თავი ეპისკოპოსთაჲ“ (იაკობ ხუცესი, წმბჲ შუშანიკისი 20₂₇). ქართველი მატრიანების ცნობით ვახტანგ გურგასლის დროს ამ ქართლის მთავარეპისკოპოსს „კათალიკოზის“ წოდებულება მიენიჭა და ამით თითქოს ქართული ეკლესიის თვითმწყობა იწყება. მთავარეპისკოპოსს, ან კათალიკოზს ყველა სამწყსოების ეპისკოპოზები ემორჩილებოდნენ. ამ დროს და კიდევ მე-IX ს-მდე ქართულ ეკლესიაში ყველა ეპისკოპოსნი „ცოლოსანნი“ ანუ ცოლშვილიანი იყვნენ. იაკობ ხუცესს მართლაც აღნიშნული აქვს, რომ შუშანიკის საჩახავად მივიდნენ „თავი იგი ეპისკოპოსთაჲ სამოველ და იოვანე ეპისკოპოსი“ და „სახლეულითურთ თანყოფით იყვნეს“ (წმბჲ შუშანიკისი-20₂₇₋₂₈). ხოლო აფოც ეპისკოპოზზე ნათქვამი აქვს, რომ შუშანიკი მას მადლობას უხდოდა „ვითარცა მამასა და მამამძუძესა“ (იქვე, 21₂₆₋₂₈).

ეპისკოპოზებს „ხუცესნი“ ექვემდებარებოდნენ და „დიაკონნი“ (იქვე 5₇, 9₂₈, 10₈, 11₂₆, 13₂₄ და სხვაგანაც). ევსტათე მცხეთელის მარტვილობაში იხსენიება „არქიდიაკონი“, რომელიც „სჯულისამეცნიერი“ იყო და, როგორც ეტყობა, ამ თანამდებობის პირთა მოვალეობას სწორედ საღმრთო სჯულის სწავლება შეადგენდა (იხ. საქართ. სამოთხე გვ. 316). იაკობ ხუცესის სიტყვებით გან და ევსტათე მცხეთელის მარტვილობითგანა ჩანს, რომ ეპისკოპოზსა, ხუცესსა და დიაკონს შორის დამოკიდებულება მარტივით და სათნოებით აღსავსე სუფევდა.

„მატიანე ქართლისაჲ“ს ავტორს ერთი ფრიად საგულისხმო ცნობა მოეპოვება. მას ნათქვამი აქვს: „მეფობდა ფარსმან სხუაჲ და კათალიკოზი იყო დასაბია მკვდრი მცხეთელი და აქაჲფთგან. ორთა სახლთა აღიღეს კათალიკოზობაჲ მცხეთელთა მკვდრთა“ (Опис. II 723). ამ ცოტა არ იყოს ბუნდოვანი წინადადებითგან ცხადადა ჩანს, რომ განსაზღვრულ დროითგან ქართლისა კათალიკოზობა მცხეთელ „მკვდრთა“ სახლს ანუ საგვარეულოს ჩაუგდია ხელში და ალბად ერთ-ერთი ამ ორი საგვარეულოს შვილთაგანი ჯდებოდა ქართული ეკლესიის საკათალიკოზო-საყდარზე. თუმცა ამ შემთხვევაში ჰერდაპირი მემკვიდრეობის წესის არსებობა არ შეიძლება ვიგულისხმოთ, მაგრამ დასავლეთი ევროპის საშუალო საუკუნისას მაინც მოგვაგონებს და საგვარეულო მემკვიდრეობისას მაინც უახლოვდება. სამწუხაროდ ამ ადგილას „მქცჲ ქაჲ“ მატრიანეს ცნობები ქრონოლოგიურად არეული-

აქვს, მაგრამ მოთხრობის შემდგომითი შემდგომადობით ცხადი ხდება, რომ ეს ამბავი მე-VI ს. დამდეგს არის ნაგულისხმევი. თუ ეს ცნობა სწორია, მაშინ ირკვევა, რომ მე-VI ს.—ში გვაროვნულ პრინციპს ქართული ეკლესიის წესწყობილებაში გზა გაუკაფია და ქართლისა კათალიკოზობა „მცხეთელთა მკვიდრთა“ ორ „სახლს“ ანუ საგვარეულოს ჩაუგდია ხელში. შესაძლებელია ამ დროს სამღვდელთა წოდებად ყოფილიყო ქცეული.

სტრაბონის აღწერილობითანა ჩანს, რომ I ს. ქ. წ. სოციალური უთანასწორობის მხოლოდ მცირე ჩანასახი იყო. მარტო მეფესა ჰყოლია მონები, რომელნიც მას ემსახურებოდნენ ყველაფრით, რაც ცხოვრებისათვის საჭირო იყო. ამ უკანასკნელი ცნობის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს მეფის მონები (βασιλικοι ბენიკო) მეფეს სასოფლო და სხვა გვარი მეურნეობის ყველა იმ ნაწარმოებს აწვდიდნენ ხოლმე, რომელიც ადამიანის არსებობისათვის საჭიროა. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ისინი მიწაზე იხსდნენ და მიწისმოქმედებასა და სასოფლო მეურნეობის სხვა დარგებსაც მისდედნენ. მოსავლის გარკვეულ ჯდასახადს იხდიდნენ მეფის სასარგებლოდ, თუ სხვა ნაირად იყო საქმე მოწყობილი, არა ვიცით რა.

ცხადია რომ რაკი მარტო მეფეს ჰყოლია მონები და დანარჩენი მთელი მოსახლეობისაგან მონათა-მფლობელობის შესახებ სტრაბონი არაფერს ამბობს, მონები მაშინ აღმოს. საქართველოში მრავალრიცხოვანი არ უნდა ყოფილიყვნენ. ამგვარად სოციალური უთანასწორობის მხოლოდ ჩანასახი ყოფილა და მთელი იბერიის მოსახლეობა თავისუფალი და თანასწორუფლებიანი ყოფილა.

სულ სხვა სურათი გვეშლება თვალწინ მე-V და მე-VI ს. ს. ქ. შ. ქართული საისტორიო ძეგლების მიხედვით. იაკობ ხუცესის სიტყვებით 472 წელს მომავლადევი შუშანიკის სანახავად „აზნაურნი დიდ—დიდნი და სეპურნი დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი მოვიდეს“ (წამებაჲ შუშანიკისი 20³³⁻³⁵). მაშასადამე „სოფლისა ქართლისა“, ანუ ქართლის სამეფოს მოსახლეობა ორ მთავარ ჯგუფად ყოფილა ამ დროს დაყოფილი: ყოფილან „აზნაურნი და უაზნონი“. მარტონის გარემოება, რომ „უაზნო“ წარმოადგენს „აზნაურ“-ის უარყოფით წარმოებას, ცხად-ჰყოფს, რომ ამ შემთხვევაში „აზნაური“ წოდებრივობის აღმნიშვნელი ტერმინი არ უნდა იყოს. ეს დაკვირვება რომ სრულებით სამართლიანია, ამას იაკობ ხუცესის ნაწარმოების ძველი სომხური თარგმანიც ამტ-

კიცებს (ამ სომხური თარგმანის შესახებ იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი“, წიგნი I, მე-2 გვ. გვ. 20--24), სადაც ზემომოყვანილი წინადადების შესატყვისად ნათქვამია: „*აყათჳ Ⴡ ანაყათჳ აქსარჩჳნ ჭკაცჳ*“ (*საქსრჳ ჯაკჳ. №* გვ. 52), რაც ისევ ქართულად, მაგრამ თანამედროვე ენით ნათარგმნი იქნება: თავისუფალნი და არა თავისუფალნი (უთავისუფლონი) ქვეყანისა ქართლისანიო. მაშასადამე „აზნაური“ იმ დროს თავისუფალსა ჰნიშნავდა.

ასეთი მნიშვნელობით არის ქართული „აზნაური“ სომხურითგან ნათარგმნ თხზულებებშიაც. მაგ. ატომისა და მოყვასთა მარტვილობაში ნათქვამია: „ქვეყანით სომხითით მოწვეულ არიან აქა აზნაური“ (გვ. 233ხ), რაც უდრის სომხური დედნის *«კაქსარჩჳნ ჯაკაცჳ აკჳრ ჯასსაკჳ ხნ აყათჳრ»* (*სოქ. ჯაკჳ. XIX, გვ. 71*),—ან კიდევ „მონათა ჩემთა, აზნაურთა და ჩინებულთა მკედართა მიმართ ქვეყანისა სომხითისათა“ (იქვე გვ. 234ა), რომლის შესატყვისად დედანში სწერია: *«თი... ბათაკჳ მსჳ, ათ აყათათჳ Ⴡ იაქს ჯახხაკჳ ჯაკაცჳ აქსარჩჳნ»* (იქვე გვ. 72). მაშასადამე ტერმინი „აზნაური“ ჯერ კიდევ მეV—VIII სს—ში თავისუფალსა ჰნიშნავდა, „უაზნო“ უთავისუფლოს: მაგრამ ამ სიტყვის ძირითადი და პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევა მისი ავებულობის ანალიზის საშუალებით შეიძლება. ჯერ კიდევ აკად. მ. ბროსსემ აღნიშნა, რომ ქართულ ტერმინს „აზნაური“ უნდა სომხურ *აყჳ* „აზნ“--თან კავშირი ჰქონდეს (იხ. Description géographique de la Géorgie. 7) პროფ. ნ. მარტმა—კი ეს ტერმინი სომხური *აყჳ* აზნ—ისა, რომელიც გვარსა ჰნიშნავდა, და „ურ“, ან „ვერ“--ისაგან წარმომდგარად მიიჩნია. ური, ან ვერი შეილსა ჰნიშნავსო (Физиогог. TP VI, 81). ამგვარად აზნაურის პირველადი მნიშვნელობა გვარის შეილი, გვარიანი უნდა ყოფილიყო.

ნ. მარტის ეტიმოლოგია, მნიშვნელობის განმარტების მხრით, დაახლოვებით სწორე უნდა იყოს და აზნაური თითქოს მართლაც გვარის შეილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად, მაგრამ ამ ტერმინის პირველი ნაწილი მართლა „აზნ“--ისაგან არის წარმომდგარი, როგორც მარტი ფიქრობდა? მაშინ საითგან გაუჩნდა მას ბოლოში „ა“--ნი (აზნა—ური)? ამას გარდა, ის გარემოება, რომ ამ „აზნ“ ძირისაგან ნაწარმოები წოდების აღმნიშვნელი ტერმინი თვით სომხურში არ არსებობდა, ამ აზრს საეჭვოდა ჰხდის. „აზნ“--ის ეტიმოლოგიაც ლომხურში გამოურკვეველია და არც პროფ. ჰუბშმანს, არც პროფ. ნ. მარტს მისი განმარტება არ მოეპოვებათ.

აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ მეგრულში ეს ტერმინი წარმოდგენილია „ზინო-სქუა“-ს, „ჟინო-სქუა“-სა და „ჯინო-სქუა“-ს სახით (იხ. იოს. ყიფშიძის Грам. мингр. языкა, 393, სქუას ქვეშე). ამ სამ ფორმათაგან უეჭველია პირველი „ზინო-სქუა“ უძველესი უნდა იყოს. ეს სიტყვა აზნაურს აღნიშნავს, მაგრამ აგებულებით „ზინო-ს შვილსა“ ჰნიშნავს, ე. ი. აქაც სამწერლობო ქართულის მსგავსად ბოლოში ხმოვანია, „ო“-ნი, რო მელიც ალბათ უკუქცევითი ასიმილაციის წყალობით არის პირველადი „ა“-ნისაგან წარმომდგარი. ამნაირად ამ ტერმინის პირველად სახედ უნდა „ზინა-ს შვილი“ ვიგულისხმოთ. ქართული სამწერლობო ენის „აზნაური“-საგან ის თავისი შუა ხმოვნით „ი“-ნითა და ბოლოკიდური „ური“-თ განსხვავდება. ამას გარდა მეგრულ ტერმინს თავკიდური „ა“ არ აბადია. იქნებ შემთხვევითი მოვლენა არ იყოს და მარტო თავისი ხელოვნურად შეთხზული თეორიის, გამართლების სურვილით არ აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ლ. მ. ო. ველს „აზნაური“ აზონაური-საგან წარმომდგარად მიანდა, იქნებ ხალხურ გამოთქმაში მართლაც არსებობდა აზონაურის მსგავსი ფორმა, მაგ. აზანა—ური, ან აზინა—ური. მეგრული „ზინო—სქუა“ ამნაირად ძველი ფორმის ნაშთი იქნებოდა.

ესლა რომ საქმე ამ ტერმინის ეტიმოლოგიაზე მიდგეს, საფიქრებელი ხდება, რომ ამ სიტყვის პირველი ნაწილი „აზანა“, ან „აზინა“ უნდა ყოფილიყო. საფიქრებელია, რომ იგი სპარსულში, ახემენიანთა დროითგან გავრცელებულ ტერმინ „ზანა“-სთან იყოს დაკავშირებული, სადაც ეს ტერმინი გვაროვნობათა კავშირსა და ერსა ჰნიშნავდა. თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინ „აზანა“-ს თავკიდური „ა“-ნის პირველადობისა და ბუნების საკითხი გამოსარკვევია; ამ თავკიდურ ხმოვანს მოკლებული მეგრული „ზინო-სქუა“-ს ფორმა ხომ უფრო ძველს სახეს არ იცავს, ან აზნაური პირველად საზანო-ური-საგან არ არის წარმომდგარი, რომელშიაც საზანო სა-გვარეულო-ს მსგავსი წარმოება იყოს?

ამნაირად „აზნაური“ თავდაპირველად გვაროვნობათა კავშირის, ერის შვილის (ე. ი. „ჰეროვანის“ მსგავსი ტერმინია), ან გვარის შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და ამასთან დაკავშირებით თავისუფალს მნიშვნელობაც ჰქონია. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ მაშინ თავისუფალი მხოლოდ ის იყო, რომელიც რომელიმე საგვარეულოს შვილად, ან წევრად ითვლებოდა. ხოლო ვინც უაზნო, ე. ი. უგვარო იყო, უცხო ქვეყნიეთგან შემოხიზნული, თუ ტყვედ

წამოყვანილი, ის თავისუფალი არ ყოფილა. ძაშასადამე თავისუფლებისა და უთავისუფლობის შესახები ცნება მთლიანად გვაროვნული წესწყობილების ცნებათა ნიადაგზეა დამყარებული და თვით ტერმინიც „აზნაური“ და „უაზნო“ იმავე ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. იმ დროს უაზნოთა წრეს ალბათ ის მეფის მონები ეკუთვნოდნენ, რომელთა შესახებაც სტრაბონსა აქვს ცნობა:

მაგრამ იაკობ ხუცესის ზემომოყვანილ ცნობას თუ ჩვეულებრივად ვხედავთ, ცხადი ვახდება, რომ ტერმინს „აზნაური“ მე-V ს-ში მართო ასეთი ზოგადი მნიშვნელობა აღარ უნდა ჰქონოდა, არამედ უკვე სპეციალური ცნების აღმნიშვნელიც უნდა ყოფილიყო. ამ გარემოებას გამონათქვამი „აზნაურნი დიდ-დიდნი“ ცხად-ჰყოფს, რათგან დიდი აზნაური თავისდათავად ჩვეულებრივი, ან მცირე აზნაურის არსებობასაც ჰგულისხმობს და ამ ნაირად თვით თავისუფალი მოსახლეობაც ერთნაირ და ერთიან სოციალურ ერთეულად აღარ გამოდის, არამედ უფროს-უმცროს ერთეულებად დაყოფილი ჩანს. ამის გამო შეუძლებელი ხდება, რომ „აზნაურნი“ მე-V ს-ში და რასაკვირველია ამაზე გაცილებით უწინარესაც უკვე წოდებრივობის აღმნიშვნელი ერთი ტერმინთაგანიც იყო.

მე-V ს-ში დიდ აზნაურს მრავალრიცხოვანი ამაღა, აზნაურნი, საკუთარი მსახურნი და მონებიცა ჰყავს. იგი უფალია, მისი მეუღლე დედოფალი. აი მაგ. რა ცნობები აქვს ამის შესახებ იაკობ ხუცესს.

მისი სიტყვით ქართლისა პიტიახში „უფალი“ იყო და ასევე უწოდებენ მას ყველა ხელქვეშეთნი, მათ შორის სამღვდლო პირნიც. იაკობ ხუცესის სიტყვით ერთმა მღვდელმა ვარსკენს უთხრა: „უფალო, რაჟსა ეგრე იქმ და იტყვ ეგრვთ ბოროტსა“-ო (10₃₂₋₃₃).

ქართლისა პიტიახშის ვარსკენის მეუღლეს, შუშანიკსაც იაკობ ხუცესი ყველგან „დედოფალს“ უწოდებს (18₂₈). შუშანიკისათვის მას მაგ. უთქვამს: „ჩუენი არა ხოლო თუ დედოფალი ოდენ იყავ, არამედ ჩუენ ყოველთა ვითარცა შვილთა გუხედვედ“ (4₈₋₁₀). ამავე ავტორს მოთხრობილი აქვს მოციქული „შევიდა წინაშე შუშანიკისა დედოფლისა ჩუენისა“ (2₂₀). თავის თავზეც მისი მოძღვარი ამბობს: „მეცა ხუცესი დედოფლისა შუშანიკისა“ (3₂₀₋₂₁). შუშანიკის სასახლესაც მისი მაზლი ჯოჯიკი „სახლსა მასსა დედოფლისა“-ს ეძახის (6₂₈₋₂₉).

დიდი აზნაურის სახლობის წევრებსაც მე-V ს ში თავიანთი განსაკუთრებული სახელი ჰქონიათ: ქალე-ბის სახელად, როგორც ეტყობა, ყოფილა „სეპურნი დედანი“, და „სეფე ქალი“, რომელთაგან პირველი შემდეგში „ზეპურ“-ად დამახინჯდა, ვაჟებს კიდევ „სეფე-წული“ ეწოდებოდათ. ეგსტათე მცხეთელის მარტვილობის ავტორს სხვათა შორის აღნიშნული აქვს, რომ მე-VI ს. შუა წლებში სპარსეთში მიმავალი ქართლისა მარზპანის გასაცილებლად მისულან „ქართლისა მთავარნი... და სამოელ ქართლისა კათალიკოზი და გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი და არშუშა ქართლისა პიტიახში და სხუანი სეფეწული“ (საქართ. სამოთხე 315).

რას ჰნიშნავდა „სეფე“? როგორც პროფ. ნ. მარჩის გამოკვლეული აქვს, ამის მსგავსი ტერმინი სომხურშიაც არსებობდა, რომელიც „სეპუჰ“-ად (*սեպուհ*) გამოითქმოდა. თავის მხრით სომხური „სეპუჰ“ სპარსულითგან შეიფიქსებულ სიტყვას წარმოადგენს. სპარსულად „ვისო-პუთრა“, ან „ვისპურ“ სახლის შეილსა ჰნიშნავდა (იხ. ნ. მარჩის წერილი ВВРАОИ. ტ. V, გვ. 286-9 და ტ. XI, გვ. 165-170). სომხურსა და ქართულში ამ სპარსულ ტერმინს თავიკიდური „ვი“ მარცვლი აქვს ჩამოცილებული.

ნ. მარჩი ფიქრობდა, რომ ქართულს ეს ტერმინი სპარსულითგან სომხურის საშუალებით უნდა ჰქონოდა შეთვისებული. მაგრამ რაკი მე-V ს. ქართველ ისტორიკოსს იაკობ ხუცესს ამ ტერმინის „სეპური“ ფორმა აქვს მოყვანილი. რომელიც სპარსულ „ვი-სპურ“-ს თავის დაცული ბოლოკიდური „რ“-აეთი სომხურ *սեպուհ* „სეპუჰ“-ზე მეტად უახლოვდება, ამიტომ ჭაფიქრებელია, რომ ეს ტერმინი ქართულს სპარსულითგან უნდა ჰქონდეს ზეპირად შეთვისებული.

ეხლა თვით ამ სიტყვის მნიშვნელობა გვაქვს გამოსარკვევი. პროფ. ნ. მარჩის აზრით სომხური „სეპუჰ“-ი და ქართული „სეფე“ სახლის მხოლოდ უფროსი შვილის აღმნიშვნელი იყო (იქვე). მაგრამ მისი სპარსული აგებულობის მიხედვით საფიქრებელია, რომ „სეპური დედანი“, ან „სეფე-ქალი“ და „სეფე-წული“ საგვარეულოს ყოველი წევრის, ყოველი გვარის შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ამ ტერმინის უცხო ენი-თგან შეთვისებულობის გამო ეს სიტყვა უეჭველია დიდ აზნაურთა გვარისშვილების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

მარტო ის გარემოებაც, რომ აღმოს. საქართველოში „ზეპურნი დედანი“ ყოფილან და „სეფექალები“ იყვნენ, ცხად-ჰყოფს.

ნ. მარრის აზრის მცდარობას, რათგან ქალთა ურთიერთშორის უფროსობას სოციალურ ცხოვრებაში არაერთი მნიშვნელობა არ შეიძლება ჰქონოდა. სომეხთა ისტორიკოსსაც მოსე ხორენელს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოში სეფეწულები მეფეთა ნათესაობის, შთამომავლობის წევრებს ეწოდებოდათ («*ჩი ჟაყიჩე ქაყაღი-კაყე ათაჯუთი: ირეკა ხ აკობ ქ 'კაყე აჯისორქან, ირ შიქიბაღენ ქაჯი*» (შათი. ჯ. II, 6). მაშასადამე სომეხთა ისტორიკოსის ცნობით მეფეთა შთამომავლობის წევრების აღმნიშვნელი ტერმინი ყოფილა მოსე ხორენელის დროს. ამისდა მიხედვით ტერმინი „სეფეწული“ უდრის „უფლისწულ“-ს. მათ შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ მეორე მთლად ქართული ტერმინია, პირველი-კი სპარსულ-ქართული. მაშასადამე ქართულში ამ სპარსულ ტერმინს თავისი თავდაპირველი მნიშვნელობა დაუკარგავს და „სეფე“ სახლიშვილისა-კი არა, არამედ უფლის აღმნიშვნელი გამხდარა. ამ დებულებას ტერმინი „სეფისკვერი“-ც ამტკიცებს, რომელიც უფლის კვერსა ჰნიშნავს რასაკვირველია და არა სახლისუფროსი შვილის კვერს, როგორი მნიშვნელობაც ამ სიტყვას უნდა ჰქონოდა, ნ. მარრის განმარტება რომ სწორე ყოფილიყო¹.

პირველად როდის უნდა ქცეულიყო „აზნაური“ წოდებრივობის აღმნიშვნელ ტერმინიდანაც, დანამდვილებით თქმა ძნელია, მაგრამ დიონ კასიოსის სიტყვით იბერიის მეფე ფარსმანი თანამეცხედრითურთ რომ აღრიანე კეისარს სწვევია სტუმრად, კეისარს მათის ჰიპოდრომზე ამ ქართველთა მეფისა, მისი შვილისა და „სხვა პირველ იბერთა“ (ანუ *εξ ἄλλων ἰβηρῶν ἰσχυρῶν*) ჯიჩითი და იარაღით ვარჯიშობა უნახავს (Epit. LXIX. 15—ლათიშვევ. Scyt. et Caucasica 622). მარკოზის სახარების 6²¹ ქართულ თარგმანში ბერძნული *ἰβηρῶν*-ს, „პირველთა“ და სომხური *մեծամեծ*-ის შესატყვისად ნახმარია „აზნაური“. ამიტომ იბადება საკითხი, დიონ კასიოსის ზემო-მოყვანილ ცნობაშიც იბერიის პირველთა შესახებ ხომ აზნაურნი არ იგულისხმებიან. მაგრამ საკითხი საქართველოში წოდებრივობის წარმოშობისა და განვითარების საფეხურების შესახებ I—VII სს-ში მომავალი კვლევა-ძიების საქმეა.

დიდ აზნაურთა ხელქვეშეთ აზნაურთ გარდა მე-V—VI სს. ძეგლებში იხსენიებიან კიდევ „მსახურნი“, „საკუთარი“ და

¹) ნ. მარრი შემდეგაც (იხ. შრ. მ. ნ. II. 1908 წ., მისის № 66, 219—220) თავისი აზრის სიმართლეს იცავდა, მაგრამ სომხურის შესახებ ამის საწინააღმდეგო საბუთები იხ. ნ. ადონციის Армения в эпоху Юстиниана 472—473.

„მონა-მკევეალნი“. აი მაგ. იაკობ ხუცესს რა ცნობები აქვს თავის თხზულებაში:

ვარსკენ პიტიახში რომ „მოიწია... სახლვართა ქართლისათა, ქუეყანასა მას ჰერეთისასა, ზრახვა ყო რაათა აუწყოს და წინამოგებნენ მას აზნაურნი და მისნი ძენი და მსახურნი მისნი... და წარმოჰმართა სადიასპანოათა ცხენითა მონაჲ თჳსნი“ (იაკობ ხუცესი. წამებაჲ შუშანიკისი 2₁₂₋₁₆). ქართლისა პიტიახშის ამალისა და მახლობელთა წრის შესახებ რომ სრული ცნობები გვქონდეს, უნდა ვიცოდეთ, რომ მას ჰყავდა აგრეთვე „საკუთარნი“. ისტორიკოსის სიტყვით განრისხებული პიტიახშის გაბოროტებული გული თურმე სწორედ მან დაამშვიდა, როდესაც „ჰრქუა ვინმე პიტიახშსა საკუთარმან მისმან“, რომ დიდ მარხვის დროს შუშანიკის დედნისათვის თავი დაენებებინა.

ვარსკენის ძმის ჯოჯიკის შესახებ ნათქვამია, რომ შუშანიკის აღსასრულის მოახლოვებისთანავე „წარვიდა და თანა წარიყვანა ცოლი და შვილნი და მონა-მკევეალნი მისნი“ შუშანიკის სანახავად ციხეში (18₂₅₋₂₇). როცა მას უნახავს თავისი რძალი, ჯოჯიკს თურმე შუშანიკისათვის უთხოვნიან: „მაკურთხე მე და ცოლი ჩემი, მკევეალი შენი, და შვილნი ჩემნი და მონა-მკევეალნი ჩემნი“ (19₁₇₋₁₈). მის თავის მაზლის ეს თხოვნა აუსრულებია კიდევაც და „აკურთხნა ჯოჯიკ და ცოლი და შვილნი მისნი და მონა-მკევეალნი მისნი და ყოველი ეზოჲ და ბალატი მისი“ (20₁₇₋₁₈).

აღსანიშნავია, რომ მონა-მკეველები მე-VI ს. შუა წლებში საქართველოში მართო აზნაურებს-კი არ ჰყოლიათ, არამედ უფრო დაბალი წოდების წარმომადგენლებსაც. მაგ. ხელოსნებსაც-კი.

ეგსტათი მცხეთელის მარტილობაში ნათქვამია, რომ როცა „წარემართებოდეს ეგსტათი და სტეფანე ტფილისს, ჰრქუა ეგსტათი სიდედრსა თჳსსა და მონა-მკევეალთა თჳსთა“, გმორდებით სამუდამოდ. ტფილისისაკენ გამგზავრებულ ეგსტათეს თურმე „სახლეულნი, ნათესავნი და თჳსნი მისტიროდეს უკანა“.

როგორც ზემოთხსენილი ამონაწერებთგანა ჩანს, სოციალური ცხოვრებისა და უაზნოთა ჯგუფის უმდაბლეს საფეხურზე „მონა-მკეველები“ იდგენ. „მკეველი“ იგივე მონა, მხოლოდ ქალი. აღსანიშნავია, რომ უაზნოთა, ანუ უთავისუფლოთა ჯგუფში, არსად მე-V—VIII სს. ძეგლებში „ყმათა“ ხსენება არ არის. თვით სიტყვა „ყრმათ“ მაშინაც იხმარებოდა, მაგრამ იმ დროს ეს ტერმინი მხოლოდ ბავშს აღნიშნავდა. იაკობ ხუცესის

სიტყვით სამოელ ებსკობოზსა და იაკობ ხუცესს რომ თათბირი ჰქონიათ, „მოვიდა ყრმაჲ ერთი და თქუა: «იაკობ მანდა არსა?» და მე ვარქუ ვითარმედ „რაჲ გინებს?“ და მან მრქუა: „უწყეს პიტიახში“ (წამებაჲ შუშანიკისი 9-10). „იხილა პიტიახშიმან ამბოხი იგი ტირილი მამათაჲ და დედათაჲ, მოხუცებულთა და ყრმათაჲ“ (წამებაჲ შუშანიკისი 12₁₁₋₁₈). ამ წინადადებითგან ნათლად ჩანს, რომ იაკობ ხუცესს „ყრმა“ ყმაწვილის მნიშვნელობით აქვს ნახმარი ყველგან მის ნაწარმოებში. ამასვე ადასტურებს შუშანიკის პასუხიც, რომელიც მას ცოდვათა მიტევების მთხოვნელი ჯოჯიკისათვის მიუცია: „თუ შენ სხუად სახედ ყრმებ რ არა-რაჲ ჰქმენ, ღმერთმან მოგიტევენს შენ“ (19₁₁₋₈). ე. ი. რაც შენ ბავშვობით, ანუ ყმაწვილობის დროს ჩაგიდენია, იმის ცოდვები გეპატოოსო, რათგან „ყრმებრ“ ჩადენილი ცოდვა ისედაც ცოდვად არ შეერაცხებოდა აღამიანს.

ამაზე უფრო საყურადღებო ვარემოებაა, რომ „ყრმაჲ“, ან ყმა წოდების აღმნიშვნელ ტერმინად არც მერმინდელ მეVIII—IX სს-ის ძეგლებში გვხვდება. მაგრამ იმავე დროს ამ ხანაში საქართველოში მონების არსებობის შესახები ცნობები ჯერ მეტად იშვიათი ხდება, ხოლო მერმე სრულებით ქრება კიდევ. ეს ვარემოება ცხადი იქნება, თუ აღამიანი მე-VIII—X სს. საისტორიო ძეგლებს გადაიკითხავს. მაგ. იოანე საბანისძის თხზულებაში ჰაბო ტფილელის შესახებ ნათქვამია, რომ ნერსე ერისმთავრის ქ. ბაღდაღში ყოფნის დროს „შეეყო იგი მსახურად მისა“ და იქითგან საქართველოში წამოჰყვა (გვ. 15) ალბაო ვითარცა „შენელსაცხებლს კეთილად შემშადებელი სულნელთა მათ საცხებელთა“ (გვ. 28). ნერსე ერისმთავარი რომ არაბთა დევნას გაჰქცევია, თან ხაზართა ქვეყანაში წაუყვანია „ერისაგან მისისაჲ ვითარ საშასოდენ მამაკაც“, რომელთა შორის ჰაბო ტფილელიც ყოფილა უეჭველია როგორც მსახური (გვ. 17). ხოლო „დედაჲ და ცოლი და შვილი და მონაგები და ყოველნი სახლისა მისისანი“ ნერსეს აფხაზეთში გაუგზავნია ხიზნად (გვ. 18). „მონა-მკეველები“ აქ არა ჩანან, იმ გვარადვე როგორც ყმები.

გრიგოლ ხანძთელი წოდებრივად დიდებული აზნაურის შვილი იყო და როდესაც მისი დედა თავის ძეს, ამ დროს უკვე განთქმულ შამონასტრო მოღვაწესა და კლარჯეთის უდაბნოთა არქიმანდრიტს ეწვია, ის თურმე „წარმოვიდა საკედრითა და თანა იყვნეს მსახურნი მისნი, მამანი და დედანი“ (გ. მერჩული გვ. ლდ). გრიგოლის დედამ თავის ძეს „თანამოსრულნი იგი სახლეულნი

თჳსნი შეჰვედრნა“ და სიხოვა: „ჩემდა მსგავსად ესენი გვედიან, შეილო, რომელთა გულმოდგინედ მსახურება ჩემი თავს იღვეს“-ო. ამის საპასუხოდ ხანძთელ მამას ტიმოთეს I ეპისტოლეს 5,8 დაუმოწმებია: „უკუეთუ ვინმე თჳსთა და უფროჲს მსახლეულთა არა ილუწიდეს ეგვეითარსა მას სარწმუნოებაჲ უფარ-უყოფის“-ო (ცე გელ ხნძთლსჲ გვ. ლე).

მხოლოდ აშოტ დიდი კურაპალატის სატრფოს, გ. მერჩულიის სიტყვით, „მკველნი“ უნდა ჰყოლოდა არტანუჯის ციხეში. როდესაც გრიგოლ ხანძთელი იქ მივიდა და მისი ნახვა მოისურვა, აშოტის სატრფო გრიგოლთან „ორთა თანა მკველთა თჳსთა“ თანხლებით მოვიდა. როგორც მოთხოობის შემდეგი მიმდინარეობითგანა ჩანს, ეს ორი მკვეალი მისი „მსახურნი დედანი“ ყოფილან (ცე გრელ ხნძთლსჲ გვ. ნე). როცა კურაპალატის ამ სატრფოსთან მოლაპარაკების შემდგომ, იგი დედათა მონასტერში შესვლაზე დაიყოლია, გრიგოლ ხანძთელმა „უბრძანა მკვეალთა მათ მისთა წარსლვაჲ ციხედვე“ (იქვე ნხ.)

ზემოაღნიშნული გარემოება საქართველოს სოციალური ისტორიისათვის ფრიად მნიშვნელოვანია. სრული სიცხადით ირკვევა, რომ საქართველოში I—VII სს-ში მხოლოდ მონობა იყო, პატრონყმობა მაშინ არ არსებობდა. მე-X ს-ის მეორე ნახევრით განკისპირებულ საქართველოში მართლ პატრონყმობა-ღა იყო, მონობა, როგორც სპეციალურ მოვლენა, უკვე აღარ არსებობდა. ამ მხრივ I—VII სს-ის საქართველოსა და X—XIII სს. საქართველოს სოციალურ წესწყობილებას შორის არსებითი განსხვავებაა, რაც ყველას კარგად გათვალისწინებული უნდა ჰქონდეს. მე-VII—IX სს-ში მონობის ხსენება ქრება, მაგრამ პატრონყმობა ჯერ არ არის. ამ ხანას გარდამავალი ხანის თვისებები აქვს და ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, რანაირი სოციალური დამოკიდებულება სუფევდა მაშინ უფალთა და იმ მსახურთა, ან სახლეულთა შორის, რომელნიც ამ დროს ძველებში მოხსენებული არიან. ძველების სიმცირე ამ საგულისხმო საკითხის გაშუქებას ამ უამად აძნელებს, მაგრამ მომავალში იმედია ახალი მასალები აღმოჩნდება და ამასაც შეუქი მოფინება.

ს ა ძ ი ე ბ ლ ე ბ ი .

პირთა-სახელების საძიებელი.

- აბირონი 54
 აბრაამ სომხეთა კათალიკოზი 21, 27
 Argyra 105
 ადარნესე კურაპალატი 187
 აღონცი გ. პროფ. 146-147
 ავეინოსი 29
 ავსტრუქტია, ევსტრუქტია 177
 აზარმიდუხტ 177
 აზო 147, 165
 აზონ 136
 ალექსანდრე მაკედონელი 136, 165
 „ მეფე 58-60, 92
 ამირიძენი 150
 აპმიანე მარცელინი 178
 ამფილოქე იკონიელი 29
 ანდრია კრიტელი 23
 ანტონ კათალიკოზი 57, 117
 ანტონი საღირისძე ქუთათელი 68
 აპოლოს 33
 არვანდ გუწნასჰ ქართლისა მარ-
 ზპანი 143
 არისტოტელი 11
 არკადი კეისარი 178
 არსენი იყალთოელი 10, 20-24, 26, 28, 30
 „ მონაზონი 40-43
 არტემოს 33
 არქანჯელო ლამბერტი 163
 არშუჟა პიტიახში 184
 არჩილ მეფე 71, 177, 180 181.
- აფრიდონ 141
 აფციურის 151
 ალა-მაჰმედ-ხანი 75, 125, 175
 აღბულა 8, 104-112, 116.
 აშოტ კურაპალატი 12
 ბაბგენ სომხთა კათალიკოზი 141
 ბაგრატ მეფეთა-მეფე 124
 ბაგრატ კურაპალატი 7, 9, 16, 82, 83, 89, 91-92, 107, 112.
 ბაგრატ I-ლი აშოტ კურაპალატის ძე 59, 85, 88
 ბაგრატ II-ე რეგენი 83.
 „ III-ე 13, 17, 84, 93.
 „ IV-ე 84
 „ დიდი 59, 84
 „ მეფე 38
 ბადაგონ 33
 Баградзе Д 3. 123
 ბაკურ ძე რევისი 175
 „ მეფე 177, 178, 180
 ბაკურდუხტი 177, 180-81.
 ბასილი 17
 „ ბიზანტიის კეისარი 84
 „ კათალიკოზი 58-59.
 „ კესარიელი 32
 „ კჳონდიდელ უჯარმელი 49
 ბასხაროვი 39
 ბატონიშვილი ბაქარი 166
 ბაქრაძე, დ. 81, 94, 118, 141.
 ბედოიძენი 150
 ბენედიქტე წმ. 16

- ბენეშვიჩი, ვ. 20 24, 28, 31, 36, 39,
 Бенешевич, В. Н. 20
 ბეჟანიშვილი ზურაბ 154
 ბერძენიშვილი, ნ. 69
 ბექა ათაბაგი 8
 ბექა, 104, 106-110, 112, 115
 ბექა-აღბულა 104, 110-113, 116-117, 119.
 ბექა და აღბულა 81-83, 85-87
 „ მანდატურთ უხუცესი, 107-108
 ბექაურნი 150
 ბექიაურნი 150
 Blastari Matthaei 120
 ბოროზდინი, კორ. 159.
 ბოჩო 33
 ბროსსე მარი 51, 105, 120.
 Brosset, M. 123
 ბრუნსი და ზახაუ 120
 Bruns K. G. Dr. 120
 ბურღულეები 150
 ბუსნიჰრი, ბუზნილი 177, 179, 180
 ბუჩუკურნი 150
 გაბრიელ მღუდელი 128
 „ ქართლისა კათალიკოზი 141.
 გაცი 33
 გედევანიშვილი, ვ. 58, 59
 გენადი პატრიარქი კოსტანტინე-პოლელი 6, 29.
 George V 104
 ვერმანოზი 153
 ვვარამ მამთალი 2, 14, 17, 24-26, 87
 ვიგაურნი 151
 ვიორგი ბრწყინვალე 67, 79-82, 93-96, 97-100, 104, 108, 109, 113-115, 117, 119.
 „ მეფე 162, 163,
 ვიორგი XI-ე 116-117
 „ XII-ე 124
 „ XIII-ე 124-125
 „ ლაშა 69
 „ ბაგრატის ძე 90
 ვიორგი მერჩული 2, 7, 8, 24, 26, 38, 60-61, 72
 „ დავით ულუს ძე 47
 „ აფხაზთა მეფე 17
 „ ამარტოლი 48
 „ მთაწმიდელი 3, 12-17, 23, 25, 30, 34, 61, 84
 „ მონაზონი და მწიგნობართ-უხუცესი 42
 „ III-ე 93
 „ ხუცეს-მონაზონი 61
 გოზალიშვილი, გ. 46-47, 50
 გოსტაშაბისშვილი დავით 154
 გრიგოლ ხანძთელი 2, 7, 12, 14-16, 24-26
 „ ეპისკოპოზი ნეოკესარიე-ლი 6, 29
 „ ნოსელი 29, 60, 130 133
 „ ხუცესი 6, 29.
 „ ჩახრუხაძე 20, 22 24
 „ ღვთისმეტყველი 29
 „ ბაკურიანი 61
 გუბაზი 182
 გურანდუხტი 177
 გუშნასპი 186
 დავით აღმაშენებელი 14, 23, 39-40, 42 43, 60-61, 86-87, 93, 113
 დავით აღმაშენებელის ისტორიკო-სი 7, 40, 41
 დავით ვიორგის ძე 97
 „ საქართველოს სამეფო ტახ-ტის მემკვიდრე 127-129.
 „ კახთა მეფე 60

დავით ებრაელთა მეფე 48
„ გიორგი ლაშას ძე 47, 48
დათან 54
დათუნა 153
დარეჯან დედოფალი 59
დამიტრი თავდადებული 69
დიოსკორე 54
დიოდორე 6, 29.
დიოს 33.
დორეულნი 151
ვედემოს აფხაზეთის კათალიკო-
სი 51.
ვედოქსია, 178, 179.
ვესევი ეკზარხოსი 39
ვესტათე მცხეთელი 137, 139, 140,
142, 143, 185, 186, 188.
ურეკლე მეფე 57, 58, 59, 60, 124, 125
უფთვამე მთაწმიდელი 3, 9, 12, 13,
14, 15, 17, 20, 21, 22, 23,
25, 26, 30, 32, 33, 34, 35
36, 61.
უფთვამე ქართლისა კ. ზი 96
ეფრემ ასური 135
ეფრემ მცირე 23, 34, 43, 44.
ვარაზ ბაკურ 175
ვარსკენ ქართლ. პიტიახში 142,
143, 145, 161, 173, 188.
ვახტანგ II 67.
ვახტანგ VI 8, 12, 52, 68, 73, 74,
76, 77, 78, 79, 80, 81, 85,
89, 94, 103, 194, 105, 106,
109, 110, 111, 112, 116,
117, 118, 119, 120, 121,
121, 123.
ვახტანგ ბატონიშვილი 162, 163
ვახტანგ ბაგრატიის-ძე 90
ვახტანგ გორგასალი 92, 165, 167,
177, 189

ვახტანგ ერეკლე მეფის-ძე 125
ვახტანგ მდივანბეგი 153
ვახუშტ ბატონიშვილი 51, 99, 100,
107, 108, 117.
ვეშაგურნი 151.
ვლასტარი 120.
ჯაოზერსკი 5. 35, 36, 37
ჯაქარია ქართველი 176
Sachau Ed. Dr. 120
თაბიანე 54
თამაზ სარდალი 153
თამარ მეფე 60, 62, 68, 72, 93,
115, 116
თამარ მეფის ისტორიკოსი 68,
95, 115
თარხნიშვილი გ. 123
თაყაიშვილი ე. 58, 59, 60, 62,
63, 65, 66, 67, 72, 80, 94,
100, 121, 125
თეოდორე კენტერბერისის არქიეპი-
სკოპოზი 37
თეოდოსი II 179
თეოდოსი მცირე 180
თინიკანნი 151
თლოშიაურნი 150
თრდატ 175
თუმანიშვილი ბეჟან 154
„ გოგია 154
„ ფირან 154
იაკობ ხუცესი 137, 139, 140-144,
145, 161,-163, 166, 173,
188, 189, 190
იბერია 145, 146, 165, 170, 172,
174, 178, 179, 180, 183.
იგრიაულნი 151
იესე 153
იესე მელიქიშვილი 75, 76, 77
იესო ქრისტე 12

ილუზიები 151
ინასარიძე მწიგნობარი 66
იოანე ბატონიშვილი გიორგის ძე
125, 126, 127
იოანე დამასკელი 34
იოანე ქ. კ. ხი 41-42.
„ კოსტანტინეპოლელი 36
„ მთაწმიდელი 15, 17.
„ მმარხველი 4, 30, 33, 34,
35, 36
„ მონაზონი 35, 36
„ პეტრიწი 23
Иоанн Постник 35
იოანე საბანის-ძე 140, 165, 187
„ სქოლასტიკოსი 21
იოვანე ღვთისმეტყველი 9
„ ქუთათელი 67, 70
იოველ ალექსიძე 75
იოსელიანი პლ. 106, 107
იუდა 54
იუსტინიანე დიდი 11
კაენი 54
კაიზაურნი 150
კაკაბაძე. ს. 50, 51, 52, 57, 60, 62,
69, 88, 89, 90, 91, 92, 93
97, 104, 107, 108
კეკელიძე კონსტ. პროფ. 20, 21,
22, 23, 25, 26, 27, 28 29,
32, 34, 44, 50, 51, 52, 69
კიზირია პ. 123.
კირიონ ქ. კ. ხი 21, 26, 27
კლიმენტოს დიდი 28
კობაიძენი 150
კონსტანტინე 17, 67
კონსტანტინე მეფე ბაზან. 9
კონსტანტინე დიდი 4
კონსტანტინე პორფიროსანა 165
კრისკენტი 54

კვრილე ალექსანდრიელი 29
ლაზარე ფარპელი 184
ლარაძე 124
ლეონ აფხაზთა მეფე 16
ლეონ ბატონიშვილი 59, 125
ლეონტი მროველი 134,-136, 141,
147, 171, 172, 174, 185,
188, 192
მაკარი არხ. 39
მალაქია ქ. ხი 51, 52
მანოელ ნიკორწმიდელი 89, 91
მანუჩარის შვილი გორჯასპი 154
მარკოზ მხარებელი 141
მარრი. ნ. აკად. 23, 35, 71, 143,
176, 191
მაქსიმე აღმსარებელი 32, 34
მაჰდი ამირა-მუნნი 165
მელიქსეთ-ბეგი ლეონ დოვ. 120,
121
მელიქსედეკ ქ. ხი 22, 25, 26.
მერჩული გ. 60, 61, 72, 142
მიდელანნი 151
Migne 130
მირიან მეფე 174, 175
მირიპანი 178, 181
მიქელ ქართლისა ქ. ხი 71
მიჯნაძოროელნი 174
მიპრანდუხტი 177
მიპრდატი 165
მორვანოზი 176
მორინი 36
მოსე წ. წული 117, 118, 133
მცხეთოს 134
მხითარ გოში 121
ნაბარნუგიოს 176
ნარიმანიძენი 150
ნერსე ერისთავი 165, 187
ნერსეს ლამბრონი 121.

- ოთარი 153
 ოლივერ უორდროპ 104
 ოპიზარნი 174
 ორმიზდუხტი 177
 ოფსიტე 182
 პაატა 153
 პავლე მოციქული 5, 28, 132
 პავლეურნი 151
 პავლე ხუცესი 176
 Павлов А. 37
 პაფნოტე საფარის მოძღვარი...
 Пейкришвили 105
 პეროზდუხტ 177
 პეტრე ალექსანდრიელი 28, 29
 პეტრე მოციქული 5, 28
 პეტრე ქართველი 164, 175, 176,
 177, 178, 179, 180, 181
 პილატე 12
 პლატონი 11
 პრისკოს პანიელი 182
 პროკოპი კესარიელი 182
 Пурцеладзе Д. 123, 125
 ყამთააღმწერელი 47, 48, 49, 50
 ყორდანია თ. 6, 39, 42, 43, 44,
 46, 47, 58, 59, 61, 68, 71,
 105, 109, 124
 რააბე. რ. 176, 177.
 რაჟდენი 165, 166.
 Rachid ed-din 123
 რევი 175
 რუბენი 144
 რუსთველი 60.
 რუსუდან მეფე 67, 69
 საბა ორბელიანი 98, 117, 166
 საბინინი 39
 სამთავნელი 160, 161
 სარგისი 108
 საურმაგი მეფე 136, 178
 საურმაგ სპასპეტი 165
 სვიანაიდენი 150
 სვიმონ მეფე 8, 124.
 სოკოლსკი ვ. პროფ. 120
 სოკრათი 11.
 სოლონი 11
 სოლომონი 49, 50
 სოლომონ ბრძენი 48
 სოლოლაშვილი ელიზბარ 155
 „ შიომ 155
 „ იესე 155
 „ მანუჩარ 155
 „ იორამ 155
 სოფრომიძე 66
 სტეფანოზ ძე გურგენისი 165, 187
 სტრაბონი 136, 137, 138, 145-
 148, 152, 157, 171, 174,
 175, 180, 183, 188, 190.
 სუარის-ძე ნინიკა 157
 „ ვანო 157
 „ ნიკო 157
 „ სვიმონი 157.
 სულხან მდივანი 74, 75, 76, 77,
 78, 79
 სკჰონ მესეიტე 15.
 ტაციტუსი 164
 ტიმოთე მთავარეპისკოპოზი ალექ
 სანდრიელი 7, 29.
 ულო დავით 47-48, 49, 50
 უმიკაშვილი პეტრე 73-75, 77,
 79-80.
 ურბნელი, ნ. 46, 51, 81, 94, 106-
 107.
 უფლოს 134
 უხტანესი 26-27.
 ფარნავაზი მეფე 134 136.
 ფარსმანი 165, 175, 178-180
 ფებრონია დედა 12

ფეიქრიშვილი, ა. 105, 119.
ფილოთეოს ალექსანდრიელი 29
ფონ ლინგენტჰალი ცახარე პროფ.
120
ფოტიოს პატრიარქი 22
ფრენკელი 52
Френкель 123
ქავთარაძე მიხეილ 158
„ პეტრე 158
ქავთარაძენი 150
ქართლოს 134
ქარხოზი 151
ქვაბულიძე ამირჯიბი 66
ქენქაძენი 151
ქრისტე 54
ქსნის ერისთავი 97
ყაზან ყაენი 108
ყაუხიშვილი სვ. დოც. 48
ყვარყვარე ბექას ძე 108
შალვა ბექას ძე 108
„ ქუენიფნეველი 124
შაშია 108, 111,
შაშია არტანუჯელი, სარგისის შვი-
ლი 108
შერმადინნი 151
შმიცი 37
Schniitz 37

Spiegel 135
შუშანიკი 139-142, 144-145, 161,
166, 173, 188.
ჩიტაია, გ. 157
ჩიტინანი 151
ჩობაურნი 150
ჩოქურნი 150
ჩოხელნი 150, 151.
ჩუბინაშვალი, დ. პროფ. 88, 117,
118, 122.
ცაგარელი, ალ. პროფ. 71, 72
Zahn Th. 4
ციხიაურნი 150
წათე 182
წამალაიძენი 150
წილქნელი 160
ნახანაშვილი, ალ. 30, 31, 35
ხეთურიძეები 150
ჯავახიშვილი გომფარ 124
ჯავახიშვილი ივანე პროფ. 123
ჯანაშვილი მ. 130
ჯალუმძიძეები 150
ჯუანშერი ისტორიკოსი 165, 167.
პაბო (ტფილელი) 140, 187
პანს შილტბერგერი 158, 159
პომიროსი 4.
ჰუბშმანი, პროფ. 191.

გეოგრაფიული სახელწოდებების სპილენძი

ათონი 3, 16
-ის მონასტერი 61, 151
-ის შთა 16
ალი ს. 66
ამიერ-კავკასია 147
„ საქართველო 66, 72
ამირთ-კარი 150

ანასტას-წმიდა 27
ანკურია 2, 4, 29
ანჟა 66
ანჩისხატი 128
არაბეთი 131
არაგვის საერისთაო 125
„ ხეობა 96, 97, 125, 150,

ლილა 150
ლიხთ იმერი 68, 92
ლომისი 99, 100, 102, 103
მაქართა 150
მენესო 99
მესხეთი 108, 111
მთიულეთი 99
მიდელაანთ კარი 151
მოქვი 16
მოკალიათი 151
მტკვარი 124
მტკუარი 143
მუხრანი 96, 100
მცხეთა 136, 165, 171, 173, 143
„ 39, 71
წიგოკესარია 24
ნიკეა 4, 5, 27-29
ოპიზა 173
ოკერ-ჯიდი 100
პავლეურთ-კარი 151
პარიზი 105
პეტერბურგი 122, 126
პეტრიწონის მონასტერი 61
ჟინენი 95, 100
ოაქა-არგვეთი 89, 90
რომი 18, 37
რორო 150
რუისი 41
რუის-ურბნისი 56, 2, 3, 4, 6, 7,
8, 9, 21, 22, 26, 28, 29,
39, 40, 41, 42, 43, 44
საბა-წმიდის მონასტერი 16, 60
საბერძნეთი 4, 19
სადგერი 141
სამეგრელო 159, 163, 57
სამცხე 20, 111
„ საათაბაგო 86, 106, 141
სარდიკია 29

საფარა 82
საქართველო 1, 9, 18, 38, 39,
41, 42, 47, 68, 72, 81, 82,
86, 87, 89, 90, 91, 94, 105,
108, 111, 112, 115, 116,
117, 118, 119, 122, 124,
125, 126, 127, 128, 129,
134, 136, 141, 148, 149,
150, 151, 157, 158, 159,
160, 185, 165, 167, 172
საქორეთი 151
სვეტიცხოველი 25
სეიანანთ-კარი 150
სეთურთ-კარი 150
სინას მთა 22
სიონი წმ. 27
სომხეთი 32, 158
სპარსეთი 143, 131, 135, 139,
141, 142
სრულიად საქართველო 71
ტაო 20, 111
ტბეთი 66
ტრვლი 29
ტფილისი 96, 98, 120, 123, 126,
140, 143, 155
ურბნისი 41
ფრიგია 29
ფხოეთი 151
ქალკიდონი 5, 29
ქართლი 13, 17, 38, 59, 140, 139,
134, 141, 142, 165, 172
ქართლის სამეფო 122, 125
ქვემო მლეთი 150
ქოროლო 150
ქსნის ხეობა 150, 151, 124
ქუთაისი 66, 89
ლანილი 28
ლრტილა 39

ყელი 99
 შავშეთი 20, 67, 111
 შველიეთი 151
 შიომღვიმის მონასტერი 61, 14, 15
 ჭობაიჭთ კარი 150
 ნონჩო 150
 ჩოქური 150
 ჩოხი 150
 ჩიტინთ კარი 151
 ციხიანთ კარი 150
 ცურტავე 140, 141
 ცხრაზმის კევი 100, 160
 ქოლ(ევე)თა 111
 ქოჭოხი 151
 ძმანთ კარი 150

წინამხარი 150
 ხარბალი 151
 ხანძთა 14
 ხანძთის მონასტერი 15, 16
 ხერთვისი 141
 ხურსიდის სახლი 141
 კალა-ცხაოტი 98, 99, 100, 94, 95
 ჯავახეთი 38, 111
 ჯალღუშანთ კარი 150
 ჯვარის მონასტერი 108, 72, 24
 ჯვართან ყელი 94
 ჯვარის გარდასავალი 99
 ჯუართა ყელი 99, 100
 ჯუარის მთა (Г. крестовая) 99
 ჰერეთი 141, 142, 185

ტეკონიკის და გამონათქვამთ საძიებელი

აგებული, ყოველივე ა-ი, ყ-ე ა-ისა
 ბუნება 130
 ადგილი, ა-ი საპატიეო, ს-ჟოსა
 ა-სა მოპარვა 114
 ადგილობითი კრება 4-5
 აზნაურნი 82, 136, 195,—აზნაურ-
 ნი და უაზნონი 190-191, 193
 ა--ნი დიდ-დიდნი 190, 193
 ათასის თავი 135
 აიათალი, ა-ის აწერა 74
 ალაყაფის შუა სახლი 76
 ამანათი 121
 ამიერ, კელი ა-რ 67, ამიერი 66.
 აპკაჲ თავისაჲ 131
 არქიდიაკონი 189
 ასაბია 102
 ასოთა საქმე, ა-თა ს-ე ასრე გა-
 ვაჩინეთ 102
 ასონი, ყოველნი ა-ნი გუამისანი 131
 ა-ნი სიცოცხლისათჳს, სიმ-

დიდრისათჳს სიცოცხლის და
 ჭურჭერნი საგრძობელნი 131
 ალება, საბალახო თუ როგორ აი-
 ლონ 74, სამღვიანბეგო აილე-
 ბა 74, სარგებლის ა-ა 82
 ალესრულების, ა-ის წესი და გან-
 გება დარბაზობისა 71
 ალესვა მახვლისა მხილებისა 84
 აღმაშენებელნი მეფეთ მეფენი 82
 ალყუანა საყდარსა წინაპართასა
 125
 აღრევით ყოფა ერთმანეროსა ში-
 გან 94, 95
 აღწერა, ჯერ-არს ხსენება და ა-ა
 78, 79.
 აღწერა, ელის ა-ა 74, ა-ა სამარ-
 თალთა 118, უკლებლად 118,
 ქალაქის ა-ა 74.
 აწერა, აიათალის ა-ა 74, ქართლი-
 სა ა-ისა 74.

ახალი ბუნებითი სჯული 133
ზასრობით ყოლა 87
ბელიელი 66
ბენედიქტეს კანონი და განგება 16
ბერძნული სამართლის წიგნი 120
ბისონი 70
ბიძა-ძე 111
ბოქაულთ ხუცეები, ბ-ის სარგო 80
ბოლო, მდივანბეგის განაჩენის ბ-ო 75
ბოძება, მდივანბეგობა ამ წესით გეიბოძება 80
ბრძანება, მეფეთ-მეფეთა ბ-ითა გაჩენილი 82
ბრწყინვალენი თავადნი 125
ბუნება კაცისა 131
ბუნება ზესთა სოფლისა ძალთა 130, ბ-ა სულისა 132.
ბუნებანი საცნაურნი და გრძობადანი 130
ბუნებითი სჯული 133, ახალი ბ-ი ს-ი 133
ბძენი და მონახული 118
ბჭე, ბჭედ დასმა 85
გაგონება, გავიგონეთ 96, 98, გ-ბა საქმეთა 98.
გადახდვა 86
გადახდა ვალისა თავთავისთვის, ან საერთოდ 153
გაერთება მამულებისა 153
გავლენიანი 113
გამოთლა ბუნებისა ჩუენისა სულისა 132
გამომეძიებლობა 118, აღწერა სამართალთა გ-ითა 118
გამონახვა დაწამებული მიზეზისა 86
გამოყვანა მსახურისა და მხლებლისა 153

გამოჩენა მოპარვისა 114
განაყოფი 154
განაჩენი 9, 10, მდივანბეგის გ-ი 75
განაჩენნი 118, გ-ის დადება 97, დაწერა გ-ისა 121
განგება 16-17, გ-ა ბენედიქტესა 16, გ-ა საქმეთა 16-17 ქუეყანისა გ-ა 133
განაგებენ სიკოცხლესა 131,
განკანონება 3, მიიმედ გ-ა 3, გ-ბა წესსა ზედა 15
განკითხვა 86
განკუეთა 161, განიკუეთოს 161
განმარტვა ლართა 131
განსაგებელი 17
განსაზღვრა კანონთა 17
განჩინება 9, 17
განსრულება 132
განწესება, გ-ნი 5, გ-ა წესისა კანონთა 14, 17, გ-ა ეკლესიის მკრეხველთათვის 53
განწესებული, მეფეთა გ-ი 16
გზრდახდვა 97, გ-ას არავისგან მოხსენება 113
გზრდახვეწა პატრონისა და ლაშქართაგან 113
გარეშე წესისა 15
გარიგება, სამდივანბეგოს გ-ა 74
გარიგებული, მდივანბეგობა ამ წესით ყოფილიყო გ-ი 80
გარყუნა წერითა 119
გასაჩენელი 82
გაუჩინეს, სკიპტრა ქუთათელს გ-ს 70
გაყოფილი, ან გაუყოფელი ძმა 113
გაყრა, კარი გ-ისა 121
გაყრილი 153
გაჩენა, გვბრძანა გ-ად 71

გაჩენა ეპისკოპოსთა საქმისათვის 53
გაჩენა, ვალის საქმე ასრე გავაჩინეთ 82, 103,—ნაპარევისა გ-ა ასრე იქნების 110, ასოთა საქმე ასრე გავაჩინეთ 102, კევის ბერთა ასრე გავაჩინეთ, ჰეროვანთა ა-ე გ-თ, სალაშქოო საქმე ა-ე გ-თ 101, დამსხმელისა ასრე გ-თ 102, სამეკობროს საქმე ასრე გავაჩინეთ 103
გაჩენა სისხლისა, პატივისა, სასაქმისა 98
გაჩენილა, ნაპარევისა პირველ ასრე გაჩენილა 115
გაჩენილი 9, ერთბაშად გ-ი 82, მეფეთა წინაშე ე-ად გ-ი 82, ძველითგან გ-ი 103
გაცვლილობა 121
გაწესებული 79
გაწყრომა გინდა უსამართლოდ, გინა სამართლითა 86, მეფე ეპისკოპოსს ვაუწყრეს 86
გემოაფნებითი, ცხორება გ-ი 131
გერშის საქმე 102, 110
გვარი 148.
გინებით ყოლა 87
გლახაკთა ნაწილი 85
გლენი, გ-თა ასრე იქმნას 110
გლოვის წესი 16
გრძნობადნი ბუნებანი 130
გუამი, ასონი გ-ანი 131
გულარლო ცხენი 110
გვრგვნი 68, 70
დაბაა 140-141
დაგდება, ცოლის დ-ა 96
დავკწერია ზემოთ დაჯდომა და სხვა წესი 64

დადგმა გვრგვნიასა, წესი დ-ად გ-ისა 68
დადგრომაა შვილიერებისა 131
დადგება სამართლისა 10, პირობის დ-ა 153, დ-ა ძეგლისა განაჩენისა 97, წესისა 15
დადება, დ-ითა სისხლისა 44
დადებული (ძეგლი, სამართალი) 10
დაესრულა დარბაზობის წესი 63
დაიწყების გაჩენილი 82
დამაკლდა ეს ზემოთ 63
დამამტკიცებელი, ქრისტეანეთა სჯულისა დ-ი 86, სასჯელისა დ-ი 85
[დამლოცველი] 66
დამსხმელი 102
დამტკიცება, აგრევე დავამტკიცეთ 82
დამტკიცებამ ნათესავობისა 131
დამტკიცებული წესი 15,—დამტკიცებული 80
დარბაზობა, დიდი დ-ა 63
დარბაზი, დ-ის რიგი, ყოველნი კელისუფალნი და მოქმედნი დ-ის რ-ისანი 73
დარბაზის ერნი 125.
დარბაზობის წესი 15, 63
დარბაზობა, წესი და განგება დ-ისა 71, სამეფო დ-ა, წესი და განგება ს-ოსა დ-ისა. 73
დარბევა კაცისა 153
დასაწყისი წიგნისა 118
დასმა, ბჭედ დ-ა 85
დასმა კათალიკოზისა 96
დასნი, სამლუდელონი-დ-ნი 125.
დასტურლანოლი 73
დასხდენ, ვითარ დ-ნ მლუდელთ-მთავარნი 71

დასხდომა, დავსხედით 96
დასხმა კანონთა 10, 17, დასხმა
წესთა 14
დასხმა სასაქმოსა 98
დასხმულნი კანონნი 10
დასხმა ვაზირთა, ეპისკოპოზთა,
მოურავთა 96
დასხმა, ლალატად დ-ა 96, სასა-
ფლაოსა ზედა დ-ა 110
დასხმის წესი 110
დასხმულობა, დ-ისა წესი 110
დაურევება, სისხლი დაურევოს 113
დაურევება გვარსა ზედა 113, 114,
სრული სისხლის დ-ა 114,
ორკეცი სისხლის დ-ა 113
დაუწერიჲ 65, 66
დაქცევა ციხეთა 96
დაშოვრება, ერთმანეთის დ-ა 121
დაწამება, მიზეზი დასწამონ 86
დაწერა განაჩენისა 121
დაწერილი სჯული, ანუ წიგნისაჲ
133
დაწვა ორთავე თვალთა 114, 115
დაწინდულობისა წესი 110
დაწყებაჲ უსრულად 132
დაჭერა, გულთა შიგან ღ-თის ში-
შის დ-ა 82
დაჭრა ხელფეხისა 114
დაჯდომა და სხვა წესი 64
დედა 82
დედა-მძუძე 166-169
დედოფალი 193
დიაკონნი 189
დიეგესტნი 10-11
დიდებული 118, დიდებულინი 82,
დიდ-ვაჭარი, კარგი დ-ი 85
ეგების, არ ეგების ხელად შეპყრო-
ბა ეპისკოპოზისა 85

ეკლესია 114, ე-ის მკრეხველნი 53
ემატოს სისხლსა 113
ეპისკოპოზი 113, მეორე მეფე ე-ი-
არის 86, ე-ის ხელად შე-
პყრობაჲ 85, მეფე გაუწყურეს-
ე-ს 86, ე-მან მეფესა შესტო-
ლოს 85, ე-ნი 82, 87, 96, 125,
თავი ე-ზთაჲ 189, ე-თა საქ-
მე 53
ეპისტოლე კანონიანი 5-6, ე-ჲ 6,
მრგულივმოსავლელი ე-ჲ 6,
ე-ჲ საყოველთაოჲ 6
ერთბაშად გაჩენილი 82, მოწმო-
ბის დართვა ე-ად 118
ერთი ზომი სხვის მიცემა 115
ერთსახლი ძმა 113
ერთობა 153, ერთობაში შემატე-
ბა და დაკარგვა მამულეში-
სა 153, ე-ში მოხმარება ნა-
მულის გამოსავლისა 154.
ერთმანეთთის თავის მონდომე-
ბა 153
ერი 144-146, 197, ერისკაცი 145,
ერისავანი 146, —ყოველი ე-ი
85.
ერი საღმრთონი და სამხედრონი
118
ერისთავნი 96, 135, ე-ნი, ერის-
მთავარნი სოფლებიანი 187-
188
ერისკაცი 188
ერისმთავარი 183-184; 187-188
ერისმთავრობაჲ 187-188
ვაზირი, ე-ის სარგო 80
ვაზირნი 96
ვალის საქმე 82, 103, ვალი, თუ
ვითარ აიღების 121, კარი-
ვისა 121, ე-ის გადახდა 153-

ვაჭარი, ვ-ის მოკლება 83
ვაკუშის ჰამა 110
ვინგინდა, სხვა ვ-ა 83
ზემოთი წერილი წესი 76
ზემოზე წერილი წესი 76
ზემოთ დაგვწერია 64, ზემოთ და-
მაკლდა 63.
ზებუტური დედანი 194
ზეტასოფლისა ძალნი, ზ-ისა ძ-თა
ბუნება 130
ზითვად გატანება 162-163
ზინო-სქუა 192
ზომი, ერთი ზომი 115
ზრდილი, მეფეთა წინაშე ზ-ი 85
თავადი 118
თავადნი, ბრწყინვალენი თ-ნი 125
თავთავისთვის გადახდა ვალისა
153.
თავი ეპისკოპოზთაჲ 189
თავი, აპკაჲ თ-ისაჲ 131
თანდასწრება, თ-ით 125
თეთრი, თ-ის გარიგება, კარი თ-ის
გ-ისა 121
თესლი 143-144, თესლ-ტომი 143,
უცხო-თესლი 143-144
თვალნი, ორნივე თ-ი დაეწვას
114, 115
თვალთა დაწვის ვინ ღირსა 114
თნევა, არავის სთნიოთ 82
თემი, ხუთივე თემი 111
თვთმოდრავი, ქუთრი თ-ი 132
თვსნი 196
თმიერ, კელი ი-რ 67
თმიერი, იმ-ით მოვიდეს 61
თოვნი, ძრვად ი-თაჲ 131
იტყვის, უსამართლოს არასი ის 85
იქნას, არაბიას საქმე ასრე იქნას
102

იშხნელი 70
კადრება, შჯულის მოძღვრებასა
იკ-და, ი-ბდეს 87
კათალიკოზი, ქართლისა კ-ზი 96
კათალიკოზობაჲ, კ-ბის აღებაჲ
189, 190
კანონი 2-4, კ-ი სიძვისა 3, კ-თა
დასხმა, დადება, შეკრებაჲ
10, კ-თა ცუალება 125
კ-თა ნაწილი 11-12,
კ-ნნი დასხმულნი 10, კ-ნნი საეკ-
ლესიონი 3, კ-ნი შეცოდებ-
ულთანი 34-35, 37
კანონსა ქვეშე ყოფნა წმიდათა მო-
ციქულთა 112
კანონებრივი იხ. მიგებაჲ
კანონიანი, იხ. ეპისტოლე
კარგი დიდგაჭარი 85
კარი 12, კ-ი გაყრისა და ერთმა-
ნეთის დამოვრებისა, თუ ვი-
თარ უნდა 121, კ-ი ვალისა,
თუ ვითარ აღიღების 121. კ-ი
თეთრის გარიგებისა 121, კ-ი
ნასყიდობისა 121, კ-ი პირ-
ველი 74, 78, კ-ი პ-ი ყოვლი-
სა კელჯოხიანისა და მათის
სარგოსი 74, 78 კ-ი სასაბ-
ლების რიგისა 73, 78, კ-ი
კაცის კვლისა 3, კ-ი ქურ-
დობისა 121
კარის მოხელენი 125
კაცი ქური თვთმოდრავი, სულითა
კელმწიფჳ ნებასა თვსსა 132,
კაცი, ნამყოფი კ-ი 85
კაცის გამოყვანა, დარბევა 153,
წიგნი სამართლისა კ-თა შე-
ცოდებისა 105
კაცის კვლისა კანონი 3

კაცის მოკლე დალატით 113
კაცისა შესაქმე 130
კაცობრივი ქცევა 13
კეთილი წესი 14
კითხვა-მიგება 6-7
კითხულობითა და ბრძანებითა 121
კოდიკოა 10-11
კოდისპური 74
კრებაჲ, კრებანი 4
კ-ჲ მსოფლიოა 4-5
კ-ნი ადგილობითნი 4-5
კრებულნი ცხრაზმის კვეისა სამი-
სავე კვეისანი 160
კრულ, წყეულ და შეჩვენებულ
იყავნ 112, 113, 114, 115
კურთხევა მეფეთა 71
ლარი ძრავს ყოველთა ასოთა გუა-
მისათა 131, შეოქვაჲ და
განმარტვაჲ ლ-თაჲ 131
ლაშქარნი 113
ლოცვისა წესი 15
მამა 82
მამაკაცი 132
მამა-მძუძე 165-170, 189
მამა-პაპათ მამული 153
მამასახლისი 148-150, 171
 მ-ი მცხეთისაჲ 172, 185, მ-ი
 მცხეთელი 172, ქართლისა
 მ-ი 185, კარგი სოფლისა მ-ი
 85, 185
მ-ნი ქვეყნისანი 184-185, მ-ნი ცხრა-
 ზმის კვეისა 160
მამული მამა-პაპათა, ნასყიდი, უს-
 ყიდი, საერთო 153, 154,
 სამკვიდრო 154
მამულის გამოსავლის ერთობაში
 მოხმარება 154, მ-ის გაცემა
 უკითხვად 153, მ-ის, საერ-

 თოდ მოხმარება 153, მ-ების
 გაერთება 153, მ-ის ყიდვა
 153, მ-ი ვიქრთამოთ 153
მართებლობა, უთანემოება და უწე-
 სობა მ-ისა 125
მართებს, პატივი მართებს, ქუთა-
 თელსა იშხნელისა სწორი პ-ი
 მ-ს 70, შეხვეწა მ-ს ეპისკოპოზ-
 სა მეფისა 85
მართებს, რაც მ-ს, მან უყოს 113
მართალი სამართალი 82, მ-ი სა-
 ჩივარი 82
მასმია, პატრონისაგან არა მასმია 65
მაყარი 164
მამუნებელი ეკლესიათა 84, მამუ-
 ნებელი ე-ა 85.
მახვილი მხილებისა, 84
მგრძნობელი, სული მ-ი 132
მდაბიური 146
მდაბლად, უფრო მ-ად კელთა და-
 სმა ნოხთა ზედა 70
მდადი 164
მდივანბეგის განაჩენი 75
მდივანბეგობის წესი და რაგი 80
მეუფე, მეფე 173, მე-ე ეპისკოპოზს
 გაუწერეს 86, წარმავალთა
 ამთ ჟამთა მე-ე 87.
მეფეთა კურთხევაჲ, წესი და გან-
 გებაჲ მ-თა კ-ისაჲ 68, მე-თა
 კურთხევა 71, მეორე მე-ე 86,
 მ-სა შესცოდოს 86, ეპისკო-
 პოზმან მ-სა შესცოდოს 85,
 მ-ისაგან ხელად შეპყრობა
 არ ეგების ეპისკოპოზისა 85,
 მეფენი, მორწმუნენი მ-ნი 86
მეუფე, წმიდა მეუფე და ქართლი-
 სა კათალიკოზი 96

მეყვისი, ახლოს მეყვისი, მ-ის
 მოკლვა 113, მ-ნი 82.
 ნთავარნი სოფლებისანი 187, 188,
 ქართლისა მ-ნი 186
 მიგებაჲ კანონებრივი 6
 მიდრეკა სასწოროისა სამართლისა
 84
 მიზეზი დასწამონ 86, მ-ი სიცოც-
 ხლისაჲ 131, მ-ისა გამონახ-
 ვა 86
 მიმძლავრებულნი საქმენი 94
 მიმძლავრებულობა, მ-ა ქმნილიყო
 96
 მიტაცებულნი, უწყსოდ მ-ნი 160
 მიყოფა, კელის მ-ა 110
 მიცემა უკლებლივ 115
 მიწვეწული სისრულესა; ვერ- -132
 მიპრონი 87
 მკვდრნი მცხეთელნი 189
 მოკვლევა, მოვიკვლიეთ სასაქმენი
 96
 მოკითხვის წესი 16
 მოკითხული ვქენით 80
 მოკლვა ერთსახლი და გაუყოფე-
 ლი, ან გაყოფილი ძმისა 113
 მომქმედი, სამართლისა მ-ი 84
 მომცემელი სიცოცხლისაჲ 131
 მონაზონი 86, მონაზონნი 87
 მონა-მკეველნი 196
 მონახული, ბრძენი და მ-ი 118
 მოპარვა რიგინდარასი 114, 115,
 მ-ვა საპატიუოსა ადგილსა
 114, მ-ვა ცხენისა და რაგინ-
 დარისა 115
 მორიგე ლაშქრის განჩინება 125
 მოსაფლავე 66
 მოსხმა, მოვასხენით კვეისბერნი და
 ჰეროვანნი 95

მოურაენი 96
 მოქმედნი დარბაზის რიგისანი 73
 მოღება კურაპალატობისა 85
 მოშლა, არცა მეფესა მოეშალა 82
 მოძღუარი 85, მოძღვარი 86
 მოიქცენ, მოკვლენი როგორ უნდა
 მ-ენ 74
 მოწესე, მ-ნი 15
 მოწმობის დართვა ერთბამად 118
 მოხელენი, კარის მ-ნი 125
 მოხმარება საერთოდ მამულისა 153
 მოხსენება, გარდახდევისა არავის-
 გან მ-ა 113
 მოკვლენი როგორ უნდა მოიქცენ
 74
 მოკსენება, ვინცა საჩივარსა ნოი-
 კსენებდეთ, მართლად მ-ბა,
 82
 მოხუცებულნი 197
 მრავალფერნი ულუსობანი 96
 მრგულივმოსავლელი ეპისტოლეჲ 6
 მსახური 153, მ-ის გამოყვანა 153
 მ-ნი 195, 197, 198
 მსოფლიოჲ კრებაჲ 4
 მსუბუქობა, სისხლისა მ-ა 97
 მსჯავრნი სამეუფონი 84
 მუნებურნი სასაქმენი 96, მ-ნი კე-
 ვისბერნი და ჰეროვანნი 95
 მუქაჲა 85
 მუშამბის სახლის რიგი 76.
 მღვდელი 86, 87, 160, 161
 მღვდელთაგანი 145, 188
 მღვდელთა მოძღვარნი 87
 მცხეთისა მამასახლისი 185
 მხილება, მანული მ-ისა 84
 მხლებელი, მ-ის გამოყვანა 153
 მკევალი 196, 198
 ნათესაეი 144, 145, 196

ნათესავობაჲ, დამტკიცებაჲ ნ ისაჲ 131
ნამყოფი კაცი, მეფეთა წინაშე ნ-ი კ-ი 85
ნაპარევი 115, ნ-ის გაჩენაჲ 110
ნ-ისა ასრე გაჩენილა 115, ნ-ის დაფასება 115, ნ-ის მიყიდვა 115, ნ-ის პატრონი 115, ნ-ის უკლებლივ მისსა პატრონისა მიცემა 115, ნ-ის ხელთავე ქონება 115, ნ-ის ყიდვა 114
ნასყიდი მამული, ან ყმა 153, 154
ნასყიდობა 121, 154
ნაწილი ცხოველებისაჲ და ძვრისაჲ 132
ნაწილი კანონთა 11-12
ნიშანი, ნ-ის წარგზავნა 162
ნებაჲ. სულითა კელმწიფჳ ნებასა თჳსსა 132
ნოტიოჲ 131
ორკეცი სისხლი 113
ორსულის ჯვარის დაწერა 160
პალატი 70
პატივი, მსოფლიოსა ამის პატივი 98, იშხნელის სწორი პატივი 70, არღარავისაგან გუაქუს პ-ი 87
პატრონი 82, 113
პირველად, პ-ად ჯერ-არს ხსენება და აღწერა 78, 79
პორფირი 70
პირობაზე ყოფნა 153, პირობის დადება 153
პირუტყუნი 132
პირუტყუებრი 132
პურობა, რიგი პ-ისა 78, 79
პურობა, უცილებლად პურობა ტახტისა და სკიპტრისაჲ 95

ჟამისა შემოსრულობა, სხვისა ე-სა შ-ა 94, 95
ჟინო-რქუა 192
რაგინდარას მოპარვა 115
რიგი, ალაყაფის შუა სახლის რ-ი 76, ღარბაზის რ ი, კელის-უფალნი და მოქმენდი დ-ის რ-ისანი 73, მუშაზმის სახლის რ-ი 76, რიგი პურობისა 78, 79, სასახლეების რ-ი 76, წესი და რ-ი, მდივანბეგობის წ-ი და რ-ი 80, სასახლეების რ-ი, კარი ს-ის რ-ისა 73, რ-ი წყალობისა და რისხვსა 78, 79. სხვათა ქვეყნისა რიგნი 118.
რისხვა, რიგი რ-ვსა 78, 79
რჯულთ არც სძეთ წესად, უწერი-ათ 82
რჯული, ქართველთა რ ნი, სხვათა რ-ნი 82
საბალახო, ს-ოს აღება 74
საბჭოდ ჯდომა 82
საგრძნობელნი 131
საერთო მამული 153
საერთოდ გადახდა ვალისა 153, საერთოდ მოხმარება მამულისა 153
საკანონი ასკეცი 113
საკელაროჲსა წესი 15
საკითხავი სასჯულო 99, 98
საკუთარი 195-196
სალარო 114
სალაშქრო საქმე 101, ს-ო ს-ის გაჩენა 101
სამართალი 7-8, 121, მართალი ს ი 82, სამართალი აღარ იყო 96, აღწერა ს-თა 118, ს-თა შეც-

- ვლა სხვებზე 119, სამართალი
კათალიკოზთა 51, ს-ით გან-
კითხვად, ყოველისა ერისა
ს-ით გ-მ 85, ს-ისა მართლად
მომქმედი 84 მართალი ს-ის
გაჩენა 82, ს-ის წიგნი 8,
წიგნი ს-ისა კაცთა შეცო-
დებისა 104, ბერძნული, სომ-
ხური 120, სახევისთავო ს-ის
წ-ი 81
- სამართალნი სამეფოანი 84
- სამართალნი, ესე ვითარისა ს-ნი
სხვათა განაჩენთა შინა მოკ-
ლელ იპოების 118
- სამასპინძლო, ს-ოს შეწერა 74
- სამდივანბეგოს აღება 74, ს-ოს გა-
რიგება 74
- სანეკობროს საქმე 103, ს-ოს ს-ის
გაჩენა 103
- სამეფონი, მსჯავრნი და სამარ-
თალნი ს-ნი 84
- სამეფო, უცილებლად ქონება ს-სი
95
- სამეფო დარბაზობა 73
- სამთაფნელი 160, 161
- სამკაული 161, ს-ი სასძლო 162,
163
- სამკვიდრო მამული, ყმა 154
- სამამასახლისო სამსახურებელი მე-
ფის 173:174
- სამსახური, ზემოთის წერილის წე-
სით იმსახურებოდენ 76 (bis)
- სააფროსო 154
- საღმრთონი, ერნი ს-ნი 118
- სამლუდგლონი დასნი 125
- სამხედრონი, ერნი ს-ნი 118
- საპატიყო აღგილი, ს-სა ა-სა მო-
პარება 114
- სარგებელი, ს-ი სძესთ წესად 82,
104, ს-ის აღება 82
- სარგო, ბოჭალთ-ხუცესის ს-ო
80, ვაზირის ს-ო 80, კელჯო-
ხიანის ს-ო 74
- სასაქმენი, მოვიკვლიეთ მუნებურნი
ს-ი 96
- სასაქმო 98-99
- სასაფლაოსა ზედა დასხმა 110
- სასახლეები, ს-ის რიგი 73, 76, 78,
კარი ს-ის რიგისა 73
- სასწორი სამართლისაჲ 84
- სასჯელი, ს-ისა დამამტკიცებელი 85
- სასჯულო საკითხავი 98, ს-ო საქ-
მე და საეკლესიო რისაც გინ-
და სასაქმისა 98-99
- საქართველოს ჩინებულნი 125
- საქმე ებისკოპოზთა 53, ასაბიას
ს-ე 102, ასოთა ს-ე 102,
ა-თა ს-ის გაჩენა 102,—გერ-
შისა ს-ე 102, 110, გ-ისა ს-ე
ასრე იქნას 102, 110,—ვა-
ლის ს-ე 82, 103,—სალაშ-
ქრო ს-ე ასრე გავაჩინეთ 101,
სამეკობროს ს-ე 102, სას-
ჯულო და საეკლესიო ს-ე
98, ს-ის წარუმართებლობა
125, ს-მე აქვს, არცა ს-ე ა-ს
86
- საქმენი, სხვანი მრავალნი უწესო-
ნი მიმძლავრებულნი საქ-
მენი 94
- საქონლის პატრონი 115
- საფლავსა კელის მიყოფა 110
- საყდარი წინაპართა, ალყვანა ს-თა
125
- საყოველთაოჲ ებისტოლოჲ 6
- საჩივარი, მართალი ს-ი 82, ს-ისა

მოიკენებდეთ 82, —ს-ები
 119, ს-ბი არის და მოვა 119
 საცნაურნი ბუნებანი 130
 საწელიწდისთაო ძღვენი 65
 სახვეისთავო სამართლის წიგნი 81
 სახლეულნი 189, 196, 197, 198
 სახლი, მუშაბის ს-ი 76, ს-ი სა-
 დედოფლო 193, ს-ი 141-
 142, 147, ს-ი პიტიახჴისაჲ,
 მცხეთისა ს-ი, დიასამიძის,
 ხურსიძის ს-ი 141
 სახლისა უფალი 149
 სახლის კაცი 148, სახლის შვილი
 148
 სახლისკაცობის პირობა 153
 სახლის მოშლა და გაყრა 153
 სახლნი მამა - მძუძეთანი 165-168,
 ს-ნი მცხეთელთა მკვდრთანი
 189, 190.
 საკელმწიფო, სჯულისდება ს-ო 73
 სეპური 184
 სეპურნი დედანი 190, 194-195
 სეფე-ქალი 194
 სეფე-წული 194, სეფე წულნი 186,
 194-195.
 სიკუდილი 96, 118
 სიმდიდრეჲ სიცოცხლისაჲ 131
 სისრულე, მიწვეწული ს-ესა, ვერ
 132, ს-ე სულისა კაცისაჲ
 132
 სისხლი, მსოფლიოსა ამის ს-ი 98,
 ს-ის დადება 94, —სისხლი
 118, ს-ის დაურვება 13,
 სრული ს-ი 114, ორკეცი
 ს-ი, ორკეცი ს-ის დაურვება
 113, ს-ი ორი ნაწილი 114,
 ს-ი $\frac{1}{2}$ 114, სისხლსა ემა-
 ტოს 113

სისხლისა მსუბუქობა 97
 სიტყვა 131
 სიძვისა კანონი 3
 სიცოცხლე, მიზეზი ს-ისაჲ 131, —
 ძალნი, რომელნი განაგებენ
 ს-ესა 131, სიმდიდრეჲ ს-ისაჲ
 სიცოცხლეჲ, მომცემელი ს-ისაჲ
 130
 სიკმელე 131
 სკიპტრა, უცილობლად პურობა ს-სა
 95, ს-აჲ 70.
 სოფელი ხილული და უხილავი 130
 სტკჴისნი ამის ს-ისანი 131
 სოფელი 139-140, ს-ი სპარსეთი-
 საჲ, ს-ი ქართლისაჲ 139-
 140, 190. მთავარნი და
 ერისმთავარნი, ან ერისთავ-
 ნი ს-ებისანი 187-188, ს-ისა-
 მამასახლისი 85, 185
 სომხური სამართალი, ს-ი ს-ის წი-
 გნი 120, 121
 სპასალარი 135
 სპასპეტი 135
 სრული სული 132
 სტკჴისნი ამის სოფლისანი 131
 სული 132, ს-ი სრული და უსოფ-
 ლი 132, ს-ი პირუტყუებრი-
 მგრძნებელი 132, ს-ის ბუნე-
 ბაჲ 132
 სუფრა, მარცხენის მკარი ს-აი 64-
 სძესთ წესად, არც სარგებელი
 წ-ად სძ-თ 82, 104
 სწორი, იშხნელისა ს-ი პატევი 70
 სწორი, ს-ის მოკლეა 113
 სხვა, ერთი ზომი სხვა მისცეს 115,
 სხვათა რჯულნი 82
 სჯული 8, 87,
 სჯული 87, ს-ი ბუნებითი 133

ახალი ბ-ი ს ი 133, ს-ი წიგ-
ნისაჲ, ანუ დაწერილი 133.
სჯულნი 104
სჯულისდება საკელმწიფო 73
სჯულისმეცნიერი 189
ტახტი, უცილობლად პურობა ტ-სა
95, წარვედით ტახტით ჩუე-
ნით, ქალაქით 95.
ტვინი 131, ტ-ი არს მომცემელი
სიცოცხლისაჲ 131
ტიტლოსი 11-12
ტოჰმი, ტომი 144
უაზნონი 190-191, 193
უბრალოდ, ცოლის უ-დ დაგდება
95
უთანკმოება მართებლობისა 125
უკადრისი 118
უკლებლად აღწერა სასამართლო
წიგნებისა 118
უკლებლივ მიცემა ნაპარევისა 115
ულუსობანი 96, მრავალფერნი უ ი
უმართლე, უ-ა 70
უმეფო და უდიდებულესი კაცი
114, 115
უხდა განკითხვა, გამონახვა, გადა-
ხდევა 86
უპატიოდ ყოლა 87
უსამართლო, უ-ოს არას იტყვის 85
უსამართლოება, დიდი უ-ა ქმნი-
ლიყო 96
უსრულო სული 132
უსულოჲ 132
უსყიდი მამული, ან ყმა 153, 154
უფალი 193
უფლება 9
უფლისწული 125, 195.
უქმრო დედაკაცის ცოლად მოტა-
ცება 161

უცილებლად პურობა ტახტისა და
სკიპტრისა 95, უ-ად კონე-
ბა სამეფოსი 95
უწერია, ასრე უწერია 65, —არც
სხუათა სჯულთ უწერია 104
უწესოება 125, უ-ა მართებლობი-
სა 125.
უწესონი საქმენი 94
უხილავი სოფელი 130
ფიცება 115
ქალაქი, 143 ქალაქი სოფლებითა
140, ქ-ის აღწერა 74.
ქართველთა რჯულნი 82, ქ-თა-
წესნი და ქცევანი 118,
ქართლ-ისა კათალიკოზი 96,
ქ-ისა მამასახლისი 185, ქ-ლი-
სა მთავარნი 186.
ქედთა გარეთ ყოფა 113
ქვეყნისა რიგნი და ქცულებანი
118.
ქმნა. უსამართლობა, მიმძლავრე-
ბულობა ქმნილიყო ერთნა-
ნერთსა ზედა 96, იქმნას, გერ-
შისა საქმე ასრე იქნას 102,
110, —გლგხთა ასრე ი-ს 110,
გულარლოს ცხენისა ასრე
ი-ას 110, შუა მისრულისა
ასრე ი-ნას 110, ნაპარევისა
გაჩენაჲ ასე იქნების 110.
ქონება, გუაქუს პატივი, არ—87
ქორეპისკოპოზნი 87.
ქუეყანაჲ 142-143, ქ-ჲ სპარსეთი-
საჲ 139, ქ-ისა განგე-
ბაჲ 133.
ქუთათელი 66, 70
ქურდობა, კარი ქ-ისა 121
ქცევა კაცობრივი 13, ქცევანი
ქართველთა ქ-ნი 118

ქვეულებანი, სხვათა ქვეყნისა ქ-ნი 118
 ლალატი 118, ლ-ად დასხმა 96, ლ-ის ქმნა 114, ლ-თ ძმის, ან სხვა კაცის მოკვლა 113
 ყინელი 131
 ყრმაჲ 132, 196 197
 შემოყრა 154
 შეოჭვაჲ ლართაჲ 131
 შეკაზმა 85
 შეკრებაჲ კანონთაჲ 10
 შემდგომი, ამისი შ-ი, შ-ის ძიება 75
 შემზადებულ არს 118
 შემოტანა, შემოვიტანეთ ერისთავ-ნი, გვეისთავნი, კვეისბერნი, ჰეროვანნი 96.
 შეპყრობა, ხელთა შ-ა არა ვისგან შეიპყრობის 86
 შეურაცხად ყოლა 87
 შეურაცხებაჲ, შჯულისა და მღდელთ-მოდღვართა შ-ჲ 87.
 შეყრა, ძმათ შეეყაოენით 153
 შეყრილობა 153, შ-ის წიგნები 153—156, 154.
 შეცვლა სამართალთა სხვებრ 119
 შეცოდვა, მეფესა შესცოდოს 85.
 მეფესა, ეპისკოპოზსა, სჯულ-სა, ეკლესიასა შ-ოს 86.
 შეცოდება ყოველივე, წიგნი სა-მართლისა კაცთა შეცოდე-ბისა 104
 შეწერა, სამასპინძლოს შ-ა 74
 შეწყნარება, შეიწყნარენ 86
 შეწყნარება მკვლელისა 113
 შეხვეწა 85
 შეველა მკვლელობაში 113
 შვილიერებაჲ, დადგრომაჲ შ-ისაჲ 131

შიშველი კმალი 162, 164
 შიში, გულთა შიგან შ-ი უნდა და-იქიროთ 82
 შუამისრული 110
 შჯული 8
 ჩვეულებაჲ 12-13
 ჩინებულნი, საქართველოს ჩ-ნი 125
 ჩნდა, ადვილად ჩნდა 97
 ციხე, დაქცევა ც-თა 96
 ცოლად მოტაცება უქრმო დედა-კაცისა 161, ც-ის დაორსუ-ლება 160, ც-ის უბრალოდ დაგდება 96, ც-ის წაგურა 96.
 ცოლოსანნი ეპისკოპოზნი 189
 ცუალება კანონთა 125
 ცხენის მოპარვა 115
 ცხოველებაჲ, ნაწილი ც-ჲ 132
 ცხოველი 132
 ცხორებაჲ გემოჲგნებითი 131
 ძალნი, რომელნი განაგებენ სი-ცოცხლესა 131, ზესთასოფ-ლისა ძ-ნი 130
 ძეგლი 9, ძ-ი განაჩენი 97, ძ-ი გა-ნაჩენი დავდევით 97, ძ-ის დადება 9-10, 81, 93 და შემდეგი.
 ძეგლის წერაჲ 9
 ძველადგან 79
 ძველითგან გაჩენილი 103, ძ-ითგან ყოფილიყო 82
 ძვრაჲ, ნაწილი ძ-ისაჲ 132
 ძიება, ამისი შემდგომი... ბოლოს იძიეთ 75
 ძმა ერთსახლი და გაუყოფელი 113, ძმა უფროსი, უმცროსი 155, ძმათ შეყრა 153, ძმანი 82, ძმის მოკვლა ლალატით 113.
 ძმობის წიგნი 153, ძ-ის პირობა 153

ძრეაჲ იოგთაჲ 131, ძ-ჲ ასოთა
გუამისათაჲ 131
ძუბუს-მტე 166-167
ძღვენი საწელიწდისთაო 65
წაგურა, ცოლის წ-ა 96
წარმავალნი ჟამნი, წ-თა ამათ ჟ-თა
მეფე 87
წელიწდისთავის დღე 64
წერა, უწერიათ, არცა სხვათა
რჯულთა უ-იათ 82
წესი 13-14, წესი დამტკიცებული
15, წ-სი გლოვისა 16, წ-ის
დადება 15, სარგებელი წ-დ
სძესთ, არც წ-ად სძესთ,--წ-სი
დარბაზობისა 15, 63,—წ-სი
დადგმად გვრგვნისა 68, წ-სი
ეკლესიისა და მონასტრისაჲ
14, ზემოთი წერილი წ-ი 76,
დასხმის წ-ი 110, დასხმულო-
ბისა წესითა 110, დაწინდუ-
ლობისა წ-ი 110, წ-ი კეთი-
ლი 14, წ-ი ლოცვისა 15,
წ-ი ქრისტეანობისაჲ 14,—
წ-ი მოკითხვისა 16, წ-ი სა-
კელაროხსა 15, წ-ი სახლი-
სა საკელმწიფოსა 15, წ-ი
ჯდომისა და დგომისა 15.
წესთა დასმა წერით და უწერე-
ლად 14
წესნი, ქართველთა წ-ნი 118, გა-
რეშე წესისა 15
წესი და განგება დარბაზობისა 71.
წესი და განგებაჲ მეფეთა
კურთხევისაჲ 68, წესი და
განგება სამეფოსა დარბაზო-
ბისა 73, წესი და რიგი, მდი-
ვანბეგობის წ-ი და რ-ი 80,
ამ წ-ით ბოძება 80, ამ წ-ით

გარიგებული 80, ზემორე წე-
რილი წ-ი 76.
წიგნი სამართლისა 8, წ-ი ს-ის
კაცთა შეცოდებისა 104, დასა-
წყისი წ-ისა 118, სახვეისთა-
ვო სამართლის წ-ი 81, შეყ-
რილობის წ-ები 153, ძმობის
წ-ი 153, წ-ნნი სასამართ-
ლონი 118.
წილის გამოყოფა სახლისკაცები-
საგან 154
წყალობა, რიგი წ-ისა 78, 79
ჟამა, ვაკში ეჭამოს 110
ქვიანნი კაცნი 82
ქური თვთმოდრავი 132
ქურჭერი 131, ჭ-ი, რომელსა შინა
არიან საგრძნობელნი 131.
ხელად შეპყრობა 85
ხელთავე აქვნდეს ნაპარევი 115
ხელფების დაჭრა 114, 115
ხილული სოფელი 130
ხსენება და აღწერა, ჯერ-არს ხ-ა
და ა-ა 78, 79
ხუცესი 160, ხ-ნი 87
კევი 143
კევისბერნი 95, 96, 101
კევისთავნი 96
კელეკაყით 71
კელთა დასხმაჲ ნოხთა ზედა 70
კელი ამიერ და იმიერ 67
კელის მიყოფა, სასაფლაოს კ-ის
მ-ა 110
კელისუფალნი დარბაზის რიგისა-
ნი 73.
კელმწიფეჲ, სული კ-ჲ ნებასა
თვსსა 132
კელმწიფე 172 173

პელჯოხიანი, კარი ყოვლისა კ-ისა
და მათის სარგოსი 74, 75
ჯდომა, საბჭოდ ჯ-ა, სჯდებოდეთ
82
ჯერ-არს ხსენება და აღწერა 78, 79
ჯვარდაუწერელი კაცი 160
ჯვარდაუწერელი ცოლი, ჯ-ი ც-თან
დაწოლა 160

ჯვარის დაწერა 160, 161
ჯინო-სქუა 192
ჯოგი 114
პეროვანი 95, 96, 101, 192
პნებაეს, არა პ-ს 87
პპრიანებოდათ აღრევით ყოფნა
94, 95.
პსწრებოდეს, ვერ პ-ს გაჩენასა 94

შემჩნეული კორექტურული შედგომების ბასწორება

გვ. და სტრ.	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
1,3-4	ისტოტორიის	ისტორიის
5,10	ადილობითნი	ადგილობითნი
44,5	მცირესეული	მცირისეული
46,28	გარემოების, გამოა,	გარემოების გამოა,
52 შენ,	ვატანგ	ვახტანგ
62,9	§ 1	ნაწილი I
70,1	საქართველოს	საქართველოს
70,2	ორგანი	ორგანო
81,14	თავი II	ნაწილი II
82,18	კუროპალატის	კურაპალატის
83,32	უბნელის	ურბნელის
104,29	დედების	დადეების
110,15	იმქმნას	იქმნას
112,4	ვახცანგ	ვახტანგ
118,15	სასჯელითა	სარჯელითა
122,11	საიდგანაც	საითგანაც
150,3	გეაროვნებათა	გეაროვნობათა
159,31	ოსებსა	ოსეთსა
160,16	ახალუბის	ახალუბნის
165,33	ან“-ო)	ან“-ო (
166,23	„დედამძუძე“ ჯერ არ- სადა ჩანს	„დედამძუძე“ „მოქცევაჲ ქართლისაჲს მათიანე“-ს გარდა (Опис. II, 711 დ 746) ჯერ არსადა ჩანს
168,29	აქ	ამ
175,21	ნათესავობრივობაზე	ნათესავობაზე
176,17	ყოფილან „ბრნვეციოს“	ყოფილა „ბრნვეციოს“
176,32-33	ასურულში	ასურულში

